

ACTA ECONOMICA

УДК 33, e-ISSN 2232-738X

АСТА ECONOMICA

Часопис за економију
Издаје двапут годишње

ИЗДАВАЧ:

Економски факултет Универзитета у Бањој Луци

БиХ, РС, 78000 Бања Лука

Мајке Југовића 4

E-mail: efb1@blic.net

Жиро рачун код Развојне банке АД Бања Лука: 562-099-00004301-07

ЗА ИЗДАВАЧА:

Проф. др Станко Станић, декан Економског факултета у Бањој Луци

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

Др Рајко Томаш, др Јован Душанић, др Миодраг Зец, др Бошко Живковић, др
Јасмин Комић, др Ђоко Слијепчевић, др Ранко Лончаревић, др Гордана
Ченић-Јотановић, др Снежана Тубић-Раковачки, др Милица Бисић, др Перица
Мацура и др Никола Шпирић

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Проф. др Рајко Томаш

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА:

Миодраг Јандрић

ЛЕКТОР:

Татјана Марић

ШТАМПА:

ГРАФИД, Бања Лука

За штампарiju:

Бранислав Иванковић

ТИРАЖ: 500

ACTA ECONOMICA

Садржај

МОДЕЛ ДРУШТВЕНОГ И ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА <i>MODEL OF THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT</i> Др Станко Станић	9
ЕВРОПСКИ МОДЕЛ АУТОНОМИЈЕ КАО ОСНОВА РАЗВОЈА ИНТЕГРАЦИОНИХ ПРОЦЕСА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ <i>EUROPEAN MODEL OF AUTONOMY AS A BASE OF INTEGRATIONAL PROCESSES DEVELOPMENT IN THE SOUTH EAST EUROPE</i> Др Рајко Томаш	15
ЕКОНОМСКЕ РЕФОРМЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ : КАКО ИЗБЕЋИ ГРЕШКЕ ДРУГИХ <i>ECONOMIC REFORMS IN YUGOSLAVIA: HOW TO AVOID ERRORS OF THE OTHERS</i> Др Јован Б. Душанић	31
ПРИВАТИЗАЦИЈА – КЉУЧНА КАРИКА НА ПУТУ ИЗ СОЦИЈАЛИЗМА У КАПИТАЛИЗАМ <i>PRIVATISATION – KEY LINK FROM SOCIALISM TO CAPITALISM</i> Др Миодраг Зеџ	45
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈА СВЕТСКЕ ТРГОВИНЕ И ТРЖИШТА <i>GLOBALISATION AND LIBERALISATION OF THE WORLD TRADE AND MARKET</i> Др Вујо Вукмирица	61
НЕКИ АСПЕКТИ СПЕЦИФИКАЦИЈЕ ЛИНЕАРНОГ РЕГРЕСИОНОГ МОДЕЛА ВЈЕРОВАТНОЋЕ <i>SOME ASPECTS OF SPECIFIKATION OF LINEAR PROBABILITY MODEL</i> Др Јасмин Комић, Милан Божић	69
СПОЉНА ТРГОВИНА ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ И СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ <i>FOREIGN TRADE IN THE COUNTRIES IN TRANSITION IN THE CENTRAL AND EAST EUROPE AND STRUSTURES OF CHANGING</i> Др Радован Ковачевић	79

СУШТИНА И АКТУЕЛНОСТ КЕЈНСОВЕ ТЕОРИЈЕ ИНФЛАЦИЈЕ <i>ESSENCE AND ACTUALITY OF KAIN 'S THEORY OF INFLATION</i> Др Ђоко Слијепчевић	91
МЕНАѢМЕНТ И СТРУКТУРА ИНФОРМАЦИОНИХ СИСТЕМА Проф. др Ранко Лончаревић, Доц. др Весна Марић	99
ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНЗИЦИЈЕ <i>THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND TRANSITION</i> Др Слободан Ђорђић	113
ПРИЛАГОДЉИВО БАНКАРСТВО <i>LEARN BANKING</i> Др Недељко Милаковић	123
МАЛИ БИЗНИС - ШАНСА ЗА ЗАПОШЉАВАЊЕ И РАЗВОЈ <i>SMALL BUSINESS - A CHANCE FOR EMPLOYING AND DEVELOPMENT</i> Др Даница Берберовић Др Шефкија Берберовић	131
РЈЕШАВАЊЕ ТРГОВИНСКИХ СПОРОВА СА ЕЛЕМЕНТОМ ИНОСТРАНОСТИ <i>SETTLING OF TRADE DISPUTES WITH ELEMENT OF FOREIGN INTERFERENCE</i> Др Рајко Касагић	143
НОВАЦ КАО ИНФОРМАЦИЈА Др Иван Шијаковић	153
ПРОЈЕКЦИЈА РАЗВОЈА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ Халид Куртовић	141

ЧЛАНЦИ

МОДЕЛ ДРУШТВЕНОГ И ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА

*Др Станко Станић**

Резиме

Економски развој је сложена и динамичка категорија. Као варијабла која се изражава, она је у функцији бројних фактора. Међутим, до данас, ниво развијености је посматран као функција релативно ограниченог броја фактора (доходка per capita, залиха капиталa, ефикасности коришћења капиталa, висине капиталне стоје, широкова образовања и здравства, залиха природних богатстава, величине државе). У овом раду, број фактора економског развоја проширује се са новим варијаблама (ниво образовања и здравља становништва, степен демократије, етно-језичке различитости у становништву, чињенице да ли држава има излаз на море или не, показатеља културних карактеристика, просјечне годишње инфлације).

Кључне ријечи: *ниво развијености, модел, доходак per capita, квантитативни и квалитативни индикатори.*

1. Увод

Привредни раст било које државе, регије или било којег другог територијалног обухвата представља централни проблем савременог свијета.

Економско значење привредног раста је очигледно, јер је привредни раст економска појава.

Друштвено значење привредног развоја је у томе што ниво привредног развоја дјелује на схватања становништва, а то изазива промјене у друштвеним односима.

Између друштвеног и привредног развоја постоји узајамно дјеловање. Промјене у друштвеним односима могу знатно утицати на убрзавање или успоравање привредног раста. С друге стране, сам процес привредног раста изазива у већој или мањој мјери промјене друштвених односа.

Теоријски модел који ћемо записати показује да постоји јака каузална веза између привредног и друштвеног, односно економског и политичког развоја у оба правца.

* Др Станко Станић, ванредни професор на Економском факултету у Бањој Луци

2. Економски раст и друштвени развој

Истраживање везе између економског и друштвеног развоја предмет је интересовања економиста, као и научника и стручњака у другим (друштвеним) дисциплинама. Међутим, прегледом већине познатих модела развоја уочава се да још увијек не постоји задовољавајућа мјера преклапања, односно интердисциплинарног приступа у истраживањима ове врсте. Мање-више, моделирањем развоја до данас су се највише бавили економисти, како из домена квалитативне, тако и квантитативне анализе. Са становишта економских истраживања, новији допринос истраживању интеракције ова два аспекта развоја односи се на изградњу и процјену параметара у моделу облика*

$$\Delta Y_{it} = a_0 - a_1 Y_{i,t-1} + a_2 x_{it} + u_{it}, \quad (i = 1, 2, \dots, n; t = 1, 2, \dots, T),$$

гдје је: Y_{it} - доходак *per capita* у -тој земљи у години ,
 x_{it} - скуп економских и друштвених варијабли,
 u_{it} - резидуална варијабла.

У појединим радовима под варијаблама подразумевају се различити фактори развоја. Реални капитал обично улази у ту релацију, чиме она добија форму производне функције.

Друга важна група варијабли тиче се мјера или фактора "друштвеног капитала", односно ниво образовања, здравства, етничка хомогеност и слично, као фактори развоја.

Разумљиво, такав модел може да укључи и варијабле које показују ниво очекиване стопе раста привредних активности. Све претходно наведене варијабле изузев *per capita*, су егзогене у моделима економског развоја.

С друге стране, у радовима из чисто друштвених и политичких истраживања подразумева се егзогеност фактора економског развоја, међу којима и *per capita*. Као ендегена варијабла може се јавити мјера демократије или грађанских права.

3. Модел развоја

* Опширније видјети:
Levine R., Zervos S., What We Have Learned About Policy and Growth from Cross-Country Regressions, American Economic Review, vol 103, 1993, p. 426-430,
Temple, J., The New Growth Evidence, Journal of Economic Literature, UNESCO, 1999.

У моделу који слиједи улогу ендогених варијабли имаће доходак $per\ capita$, мјера нивоа образовања, здравства и достигнутог степена демократије.

Треба показати како се вриједност или ниво ових варијабли мијења у зависности од промјене следећих величина: расположивог капитала који је у функцији развоја, фактора ефикасности кориштења тог капитала, планираних издатака за образовање и здравство, висине каматне стопе, природних залиха, показатеља етно-језичке различитости, величине државе, чињенице да ли држава има излаз на море, показатеља културних особености, висине средње годишње температуре. Све набројане величине биће егзогене варијабле.

Ознаке ових варијабли биће:

x_1 - доходак $per\ capita$,

x_2 - мјера просјечног нивоа образовања,

x_3 - мјера просјечног нивоа здравља,

x_4 - степен демократије,

k - залихе капитала $per\ capita$,

a - мјера ефикасности кориштења капитала,

c_0 - трошкови образовања,

c_z - трошкови здравства,

r - висина каматне стопе,

n - залихе природних богатстава,

v - показатељ етно - језичке различитости,

s - величина државе,

t - показатељ да ли држава има излаз на море,

m - показатељ културних карактеристика,

g - просјечна годишња температура.

Релације којима се успоставља веза између наведених варијабли гласе:

(1) (Агрегатна производна функција

$$x_1 = a + \alpha_1 x_2 + \alpha_2 x_3 + \alpha_3 k + \alpha_4 n, \quad 0 < \alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4 < 1$$

У овој линеарној производној функцији претпостављено је да вриједност дохотка $per\ capita$ зависи, између осталог, од нивоа развијености образовања и здравствене заштите, те залиха природних богатстава.

(2) (Фактор ефикасности кориштења ресурса

$$a = \beta_0 + \beta_1 v + \beta_2 s + \beta_3 t + \beta_4 x_4, \quad \beta_0, \beta_3 > 0 \quad \beta_1, \beta_2 < 0$$

Ова релација упућује да ефикасност кориштења ресурса зависи о друштвеним и културним факторима. Примјера ради, за очекивати је позитивну корелацију између ефикасности кориштења ресурса, с једне стра-

не и степена демократије и чињенице да ли држава има излаз на море, с друге стране.

Негативна корелација је вјероватна између ефикасности кориштења ресурса, с једне стране и етно-језичких различитости и величине државе, с друге стране.

(3)(Ограниченост средстава (ресурса)

$$\theta x_1 = \pi_0 + \pi_1 x_2 + \pi_2 x_3 + \pi_3 k, \quad 0 < \pi_1, \pi_2, \pi_3 < 1, \quad \pi_0 < 0,$$

гдје је: θ - еластичност уштеде у односу на доходак,

π_1 - удио улагања у образовање у односу на укупна улагања,

π_2 - удио улагања у здравство и односу на укупна улагања,

π_3 - учешће физичког капитала у укупним инвестицијама,

(4)(Стратегија јавног образовања

$$x_2 = \ln(\alpha_1) + x_1 - c_o$$

(5)(Трошкови образовања

$$c_o = \rho_0 - \rho_1 v - \rho_2 s - \rho_3 t - \rho_4 m - \rho_5 x_4 - \rho_6 x_1 - \rho_7 x_3 + r$$

$$\rho_1, \rho_3, \rho_5, \rho_6, \rho_7 > 0$$

(6)(Стратегија јавног здравства

$$x_3 = \ln(\alpha_2) + x_1 - c_z$$

(7)(Трошкови здравства

$$c_z = \delta_0 - \delta_1 v - \delta_2 s - \delta_3 t - \delta_4 g - \delta_5 x_4 - \delta_6 x_1 - \delta_7 x_2 + r$$

$$\delta_0, \delta_4, \delta_5, \delta_6, \delta_7 > 0$$

(8)(Приватне инвестиције

$$k = \ln(\alpha_3) + x_1 - r$$

(9)(Показатељи степена демократије

$$x_4 = b_0 + b_1 v + b_2 s + b_3 t + b_4 m + b_5 x_2 + b_6 x_1 + b_7 x_3$$

$$b_2, b_3, b_5, b_6 > 0$$

У релацијама (1) - (9) кључне су варијабле које показују доходак, образовање, здравство и демократију, односно варијабле x_1 , x_2 , x_3 и x_4 . Модел (1) - (9) могуће је редуковати тако да се сведе на те четири варијабле, претпостављајући да су то ендogene варијабле.

Редуковани облик претходно датог модела развоја биће слиједећи:

Доходак:

$$x_1 = \left[\beta_0 + \beta_1 v + \beta_2 s + \beta_3 t + \beta_4 x_4 + (\alpha_1 - \alpha_3 \frac{\pi_1}{\pi_3}) x_2 + (\alpha_2 - \alpha_3 \frac{\pi_2}{\pi_3}) x_3 + \alpha_4 n \right]$$

$$\pi_3 (\pi_3 - \theta \alpha_3)$$

Образовање:

$$x_2 = \ln \frac{\alpha_1}{\alpha_3} - \varrho_0 + \varrho_5 b_0 - \frac{\pi_0}{\pi_3} + (\varrho_1 + \varrho_5 b_1) v + (\varrho_2 + \varrho_5 b_2) s + (\varrho_3 + \varrho_5 b_3) t + (\varrho_4 + \varrho_5 b_4) m + \\ + (\varrho_6 + \varrho_5 b_6 + \frac{\theta}{\pi_3}) x_1 + (\varrho_7 + \varrho_5 b_7 - \frac{\pi_2}{\pi_3}) x_3 + (1 - \varrho_5 b_5 + \frac{\pi_1}{\pi_3})$$

Здравство:

$$x_3 = \ln \frac{\alpha_2}{\alpha} - \delta_0 - \frac{\pi_0}{\pi_3} + \delta_1 v + \delta_2 s + \delta_3 t + (\delta_4 - \delta_4^2 g) \cdot g + \delta_5 x_4 + (\delta_6 + \theta \pi_3) x_1 + (\delta_7 - \frac{\pi_1}{\pi_3}) x_2 + (1 - \frac{\pi_2}{\pi_3}).$$

Демократија:

$$x_4 = b_0 + b_5 (\ln \frac{\alpha_1}{\alpha_3} - \varrho_0 - \frac{\pi_0}{\pi_3}) + (b_1 + b_5 \varrho_1) v + (b_2 + b_5 \varrho_2) s + (b_3 + b_5 \varrho_3) t + (b_4 + b_5 \varrho_4) m + \\ + \left[b_6 + b_5 (\varrho_6 + \frac{\theta}{\pi_3}) \right] x_1 + \left[b_7 + b_5 (\varrho_7 - \frac{\pi_2}{\pi_3}) \right] x_3 + (1 - \varrho_5 b_5)$$

Закључак

Циљ овог рада јесте формирање модела развоја. Ради се једном од могућих модела развоја, који спада у групу теоријских модела. Оно што је карактеристично за овај модел у поређењу са већином модела сличне врсте, јесте уважавање интеракције између фактора економског и друштвеног развоја.

Апликација записаног модела, односно формирање статистичко-документационе основе његове примјене је врло сложен истраживачки задатак, ако не и сложенији од самог формирања модела.

Тај задатак биће предмет истраживања у посебном раду.

4. ЛИТЕРАТУРА

1. Levine, R., Finance, Development and Economic Growth: Views and Agenda, *Journal of Economic Literature*, Vol 35, p 688-726.
2. Levine R., Zervos S., What We Have Learned About Policy and Growth from, Cross- Country Regressions, *American Economic Review*, vol 103, 1993, p. 426-430,
3. Temple, J., The New Growth Evidence, *Journal of Economic Literature*, UNESCO, 1999.

MODEL OF THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

*Dr Stanko Stanić***

Summary

Economic development is complex and dinamism category. If we research this appearance, we shall find that's a function of lot of factors. However, until today, level of development is observed as function of limited number of factors (income per capital, stocks of capital, efficiency of using of capital, level of interest rate, costs of education and health, stocks of nature resources, bigness of state). In this paper, number of factors of economic development are extented with new variablies (level of education and bealth, level of democracy, differentiation in ethnic groups and language, facts if country has come out at sea or not, indicators of curtural characterizes, average annual temperature).

Key words: level of development, model, income per capita, quantitative and qualitative indicators.

* Др Станко Станић, ванредни професор на Економском факултету у Бањој Луци

ЕВРОПСКИ МОДЕЛ АУТОНОМИЈЕ КАО ОСНОВА РАЗВОЈА ИНТЕГРАЦИОНИХ ПРОЦЕСА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

*Др Рајко Томаш**

Резиме

Евројска унија настоји да развије пројект који би мотивисала земље Региона да убрзано усвајају модерне евројске принципне изградње властитих институција. На тај начин оне би се на исти начин и уједначенијим темпом приближавале Евројској унији и пуноправном чланству у њој. У Евројској унији постоје идеје о развоју нових категорија чланства у ЕУ: Аутономна држава Евројске уније (Autonomous State of the EU) и аутономна регија Евројске уније (Autonomous Region of the EU). Аутономне државе и аутономне регије не би имале статус пуноправног члана, али би биле прогресивно укључене у политичке институције Евројске уније. Дејтонски споразум успоставио је политичку структуру Босне и Херцеговине која је врло погодна за примјену модела аутономне државе ЕУ и Аутономне регије ЕУ.

Кључне ријечи: *Евројска унија, економска интеграција, аутономна држава ЕУ, аутономна регија ЕУ, чланство у ЕУ.*

1. Регион великих противрјечности

Згуснута трагична историја земаља и народа Југоисточне Европе довела је до тога да и крајем 20-тог вијека у овом Региону сусрећемо многе противрјечности међу државама, народима, регионима и религијама. Специфичност овог подручја је да су све велике свјетске промјене често имале трагичне импликације на многе димензије живота у овом дијелу Европе. Глобализација свјетске економије и политике овдје није доживљена у вријеме постојања комунистичке власти као зближавање народа, држава, култура и религија, него као пријетња националном идентитету. Овдје је нужност транзиције из комунистичког друштва у модерно друштво, утемељено на тржишној економији и демократским институци-

* Др Рајко Томаш, редовни професор на Економском факултету у Бањој Луци

јама, доживљена као могућност успостављања наднационалне силе која се управља слијепим законима тржишта и вољом најбројнијих народа. Таква логика развијена је у оквирима комунистичке власти јер је за њу било неприхватљиво конституисање економског и политичког система на слободама и правима људи. По логици комунистичких власти на Балкану, друштво се може конституисати на основу припадности нацији, партији или класи. Грађански суверенитет, ако није био презиран, био је неразвијена категорија у изградњи друштва. У моменту ентропије комунистичког друштва, дакле у тренутку кад класна мотивација више није могла да покреће комунистички систем, а грађански суверенитет није био развијен ни економски ни политички, људи су се затекли само као припадници нација. Таква припадност била је још увијек смјештена у многе комунистичке оквире и у области економије и у области политике. То је довело до националног пребројавања и у економији и у политици. Одједном се успоставило да једни доминирају над другима, односно да једни експлоатишу друге. Сијање мржње ишло је много брже од ширења разума, а рат се ширио брже од тржишне економије.

Ратни расплет противрјечности на простору бивше Југославије показао је незрелост простора за апсорбовање принципа на којима се успостављају модерне економске интеграције у свијету, а посебно интеграција у оквиру Европске уније. Рјешавањем противрјечности кроз ратне обрачуне земље бивше Југославије су се удаљавале од европских начела живота и демократије. На другој страни, Европска унија је почела чвршће интегрисање и проширивање. Европски интеграциони процеси стигли су на границе Региона. Простор Југоисточне Европе потребан је Европској унији као простор њеног ширења. Такође, Европска унија као вишениационална заједница, не жели у свом сусједству нестабилно подручје са етничким и вјерским ратовима. Међутим, Европска унија захтијева да земље које претендују на чланство у њој саме створе услове за испуњавање минималних услова за улазак у заједницу европских народа. Европска унија није спремна да једноставно отвори своје институције и границе малим балканским државама које нису спремне да у унутрашњим односима прихвате европске стандарде живота и у складу с њима да трансформишу своје институције.

Земље Југоисточне Европе још увијек функционишу као претежно националне заједнице. Транзиција у њима треба да уклони остатке старог комунистичког система, али и да трансформише националне моделе економије и демократије која је успостављена послје слома комунистичког друштва. Развој тржишне привреде и демократије у тим земљама довешће до смањења противрјечности међу државама и народима Региона, те успостављања дугорочније политичке стабилности. Тај процес по-

годоваће европским интеграционим процесима. Међутим, он захтијева опште помирење, много новца и дуг временски период. Економски потенцијали земаља Региона нису велики, а све земље су оптерећене наслијеђеним социјалним проблемима из комунизма. Неке од њих претрпјеле су огромне штете у минулим ратовима. То све указује да Регион има предиспозиције за дугорочнију социјалну и економску нестабилност. Ако би се процес нормализације односа у Региону одвијао спонтано, сагласно расположивим ресурсима и процесима демократизације и транзиције, могло би се догодити да се процес помирења и стварања институција европског поретка одвија врло споро и неуједначено. Спор, некоординиран и неуједначен развој тржишне економије и демократских институција не би уклонио противјечности у Региону. Регион би и даље остао политички нестабилно залеђе Европске уније неприхватљиво за укључење у Унију, а и за успостављање озбиљнијих и дугорочнијих партнерских односа било које врсте. Дакле, због врло специфичне историјске концентрације противрјечности на једном релативно малом простору, Регион заслужује, као интересна сјвера Европске уније, да му се помогне економски и политички у превазилажењу тих противрјечности.

2. Европска понуда земљама Југоисточне Европе

Европска унија је свјесна значаја Југоисточне Европе за даље власти-то ширење, али и проблема са којима се земље тог Региона сусрећу. Због тога, Европска унија настоји да развије пројект којим би мотивисала земље Региона да убрзано усвајају модерне европске принципе изградње властитих институција. На тај начин оне би се на исти начин и уједначенијим темпом приближавале Европској унији и пуноправном чланству у њој. Европска унија развија нове категорије чланства у ЕУ: Аутономна држава Европске уније (Autonomous State of the EU) и Аутономна регија Европске уније (Autonomous Region of the EU)*. Аутономне државе и аутономне регије не би имале статус пуноправног члана, али би биле прогресивно укључене у политичке институције Европске уније. Увођење нових облика чланства у ЕУ не би суспендовало раније уведenu праксу преговора о проширењу ЕУ. Аутономне регије и државе биле би такође укључене у преговоре о проширењу с циљем да се између њих и садашњих кандидата за пријем у пуноправно чланство смањи разлика.

Европска унија се темељи на богатом искуству националног и политичког помирења у времену непосредно послије рата. Али, европско искуство није спонтано настало. Оно је стрпљиво стварано кроз неколико деценија уз значајну финансијску помоћ кроз Маршалов план. Унија

* *A System for Post-War South-East Europe*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 16 April 1999

жели да своје искуство пренese на земље бивше Југославије и Албанију. Међутим, она не жели неконтролисану експанзију. Европска унија жели да мотивише земље да саме више учине на приближавању европским нормама и институцијама. Кроз форму аутономне регије и аутономне државе жели се развити у самим земљама прави осјећај уласка у ЕУ. Многе противрјечности које владају међу државама Југоисточне Европе убрзано би се рјешавале у складу са прихватањем европских стандарда и принципа рјешавања конфликта.

Аутономна држава ЕУ. Државе које су настале из бивше Југославије и Албанија, ако би добиле статус аутономне државе, практично би имале нижу позицију према ЕУ у односу на земљу са којом су започели преговори о проширењу ЕУ. Међутим, то је такав статус који би тим земљама непосредно, кроз европске институције, омогућио да сагледају предности европске интеграције, да прихвате процес хармонизације и синхронизације и да саме на својој територији дјелују у правцу стварања услова за отварање преговора о проширењу ЕУ. Према првим визијама, статус аутономне државе ЕУ могле би добити међународно признате државе које би биле укључене у Европско економско подручје и Споразум о цивилној безбједности. Такође, било би могуће да оне буду укључене у Европско монетарно подручје и Споразум о војној сарадњи. Такође, аутономна држава ЕУ могла би рачунати и на своје мјесто у неким органима Уније, истина некад са ограниченим надлежностима или без права гласа. Аутономна држава ЕУ могла би се надати пуноправном чланству, али не по скраћеној процедури.

Аутономни регион ЕУ. Овај статус у ЕУ предвиђен је за регионе којима је потребна посебна заштита, односно који имају аутономију али не могу рачунати на статус међународно признате државе. Аутономни регион ЕУ био би мање представљен у институцијама ЕУ у односу на аутономну државу и не би могао рачунати на пуноправно чланство. Он би своје чланство у ЕУ остварио као дио државе која постаје чланица ЕУ.

Односи ЕУ са аутономним државама и регијама. Садржај односа ЕУ са аутономним државама и регијама управо би и требао да буде највећи мотив за њихово убрзано приближавање Унији. Почетни корак у успостављању односа било би укључивање у слободну мултилатералну трговину (са земљама ЕУ, ЕФТА, ЕЕА, СЕФТА), а касније би улиједио процес укључења у јединствено европско тржиште. Такође, постепено би био омогућен и потпун приступ европској економској помоћи и инвестирању, укључујући и помоћ за реконструкцију. Аутономне земље и регије укључивале би се у образовне програме, структурни фонд и финансирање инвестиција у инфраструктуру у складу са постојећим програмима који претходе пријему у ЕУ. Пан-европски коридори и транс-европске

мреже за проток инфраструктуре и енергије у Региону требали би бити кандидовани за финансирање од стране Европске инвестиционе банке. Успостављање слободне трговине значило би за аутономне државе и регионе губитак царинских прихода и проблеме у одржању буџетске равнотеже. Њима би били обезбијеђени грантови као компензација за изгубљене царинске приходе. Услове остваривања буџетске равнотеже уз коришћење компензације контролисала би ЕУ и ММФ. Аутономне државе и региони не би плаћале никакав допринос буџету ЕУ све до момента пуноправног чланства (принцип неопорезивања). Међутим, оне би биле укључене у Европско монетарно подручје. Оне би могле да одаберу монетарни режим везаности за евро. Тако би могле да имају усклађивање курса са евром, монетарни одбор (currency board) са евром као резервном валутом или да прихвате потпуну евроизацију. Дакле, ако би аутономне државе и регије успјеле да обезбједе своје присуство у Европском економском подручју и Европском монетарном подручју, оне би фактички осигурале чланство у Европској монетарној унији (EMU).

Иако је економска подршка најважнији дио европског пројекта за Југоисточну Европу, бар са аспекта земаља тог региона, не треба занемарити ни друге области као што су људска права и слободе, безбједност и право. Кроз пројекте у тим областима остварило би се унапређење и хармонизација укупних односа у Региону и започео процес приближавања Европској унији у више области, а не само у економији.

Финансијска подршка. Европска унија планира да за СР Југославију, Хрватску, БЈР Македонију, Босну и Херцеговину и Албанију (укупно око 25 милиона становника са око 50 милијарди евра друштвеног производа) годишње у просјеку издваја око 5 милијарди евра. Процјењује се да ово подручје не би могло ефикасно апсорбовати већи годишњи износ помоћи, што би се умјесто развојног подстицаја могло претворити у зависност од међународне помоћи. Овај износ углавном би се усмјеравао у буџете држава као компензација за губитак царинских прихода. У овај износ нису укључене инвестиције од стране Европске банке за инвестиције, а ни трошкови послеријатне обнове. Поред тога, Регион би могао финансирати обнову и развој средствима Свјетске банке и Европске банке за обнову и развој. Такође, за подршку макроекономским реформама могао би се користити новац ММФ-а. Дакле, поменутих 5 милијарди евра годишње трошило би се на програме кроз које се јача повјерење земаља према Унији и међусобно повјерење.

Горња сума од 5 милијарди евра годишње уклопила би се у неискоришћену маргину нераспоређених средстава Уније, чији је укупни износ одређен стопом од 1,27% друштвеног производа. У табели 1. приказан је

ниво властитих средстава EU, расположива буџетска средства и неискоришћена маргина у периоду од 1993. до 1999. године.

Табела 1. *Ниво властитих средстава и ефективна буџетска средства*

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Ниво средстава као проценат БНП	1.20	1.20	1.21	1.22	1.24	1.26	1.27
Укупна средства као проценат БНП	1.11	1.12	1.15	1.17	1.17	1.15	1.15
Неискоришћена маргина	0.09	0.08	0.06	0.05	0.07	0.11	0.12

Извор података: *Agenda 2000*, For a stronger and wider Union, European Commission, 5/97

И у непосредној будућности (до 2006. године) Унија планира да ограничи потрошњу на 1.27% друштвеног производа чланица. Неискоришћена маргина из које ће се помагати земље Југоисточне Европе кретаће се од 0,02 у 1999. години до 0,05% почевши од 2002. па до 2006. године. Преглед новог финансијског оквира Европске уније до 2006. године даје се у табели 2.

Табела 2. *Преглед новоџ финансијскоџ оквира Европске уније од 2000-2006.*

- милијарде ECU, цијене из 1997. године

Врста издвајања	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Пољопривреда (смјернице)	43.3	44.1	45.0	46.1	47.0	48.0	49.0	50.0
Структурне мјере	36.1	35.2	36.0	38.8	39.8	40.7	41.7	42.8
Унутрашња политика	6.1	6.1	6.4	7.3	7.5	7.7	7.9	8.1
Вањска политика	6.6	6.6	6.8	7.0	7.1	7.3	7.5	7.6
Администрација	4.5	4.5	4.6	5.1	5.2	5.3	5.4	5.5
Резерве	1.2	1.0	1.0	0.8	0.5	0.5	0.5	0.5
ИЗДВАЈАЊЕ ЗА ОБАВЕЗЕ:	97.8	97.5	99.8	105.1	107.1	109.5	112.0	114.5
ИЗДВАЈАЊЕ ЗА ПЛАЊАЊА:	92.5	94.1	96.6	101.1	103.9	106.5	108.9	111.4
Издавање за плаћање као % друштвеног производа	1.25	1.24	1.24	1.22	1.22	1.22	1.22	1.22
Неискоришћена маргина	0.02	0.03	0.03	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05
Ниво властитих средстава	1.27	1.27	1.27	1.27	1.27	1.27	1.27	1.27

Извор података: *Agenda 2000*, For a stronger and wider Union, European Commission, 5/97

Из претходне табеле је уочљиво да Европска унија највећи дио буџета троши за пољопривреду и структурне мјере. Предвиђено је да се и у периоду до 2006. године задржи доминирајући значај тих облика потрошње буџета. Наравно, највећи дио тог новца биће потрошен у земљама чланицама и земљама са којима су отпочели преговори о проширењу. Цијели обрачун планираних буџетских прихода Уније изведен је под претпоставком да ће 15 земаља, садашњих чланица, остваривати у периоду од 2000-2006. године просјечну стопу раста од 2.5% годишње, а земље кандидати за пријем (11 земаља) просјечну стопу раста 4% годишње. Према томе, земље Југоисточне Европе, да би користиле европски новац, мораће да понуде врло атрактивне пројекте и да саме уложе велике напоре да остваре вишу стопу раста од земаља које су тренутно кандидати за пријем. С развојног аспекта, у периоду до 2006. године у Европи ће бити реализовани многи значајни пројекти али, истовремено, то ће бити период врло оштре селекције пројеката јер ће новопримљене земље имати велику потребу за њима. Земље Југоисточне Европе биће, можда више него друге земље које теже чланству у Унији, принуђене да своје ресурсе изложе тржишту и тако обезбиједи развој. Оне ће морати посебно уредити либералан систем додјеле концесија у различитим областима. Оне су довољно сиромашне да би саме могле да инвестирају, а и довољно задужене да би могле да посуде новац за развој. Њихова једина предност су њихови ресурси.

Европска унија води озбиљну структурну политику унутар земаља чланица, али настоји да елементе и принципе те политике од почетка унесе у преговоре о проширењу. Јасно је да ће Унија користити принципе своје структурне политике и у односима са земљама Југоисточне Европе. Свако досадашње проширење Европске уније имало је одређене посљедице не само на апсолутне показатеље о величини и ресурсима Уније, него и на релативне, односно на економску ефикасност. Табела 3. показује посљедице до сада реализованих проширења Уније и процјену ефеката новог проширења (11 нових земаља: Пољска, Чешка, Мађарска, Словенија, Естонија, Кипар, Литва, Летонија, Словачка, Бугарска и Румунија).

Табела 3. Посљедице проширења ЕУ
-према подацима из 1995. године

Број земаља прије и послје проширења	Пораст површине у %	Пораст становништва у %	Пораст укупног ГДП	Промена ГДП по становнику у %	Просјек по становнику (ЕУ 6=100)
ЕУ 9/ ЕУ 6	31	32	29	-3	97
ЕУ 12/ ЕУ 9	48	22	15	-6	91

EU 15/ EU 12	43	11	8	-3	89
EU 26/ EU 15	34	29	9	-16	75

1 - куповна моћ у %

Извор података: Agenda 2000, For a stronger and wider Union, European Commission, 5/97

Из претходне табеле очито је да ће слиједеће планирано проширење Европске уније имати значајне посљедице по успоравање раста куповне моћи друштвеног производа, затим значајно смањење друштвеног производа по становнику и његово свођење на 75% од износа који је оствариван када је ЕУ имала само 6 земаља чланица (по цијенам из 1995. године). Све то говори да ће нове чланице Уније очекивати да више добију од Уније него што ће бити способне да јој дају. Овакве посљедице новог проширења Европске уније имаће врло значајне посљедице по земље Југоисточне Европе. Обзиром да ће ново проширење имати најлошије ефекте по друштвени производ у односу на сва досадашња проширења, за очекивати је да ће процес пријема нових чланица бити успорен све док Унија са 26 земаља чланица не обезбиједи стабилан раст. Ову чињеницу земље Југоисточне Европе, које своју будућност виде у Европској унији, морају прихватити као битан елемент изградње властите стратегије развоја и односа према европским интеграцијама. Оне ће морати саме учинити много да се приближе Унији, а европска финансијска подршка биће средство да се њихови напори убрзају.

3. Босна и Херцеговина и Република Српска у Југоисточној Европи

3.1. Дејтонски споразум као дејтерминантна позиције у европским интеграцијама

Дејтонским мировним споразумом учвршћен је међународни субјективитет Босне и Херцеговине, али и ојачана политичка и демократска позиција ентитета (Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине) и конститутивних народа у Босни и Херцеговини. Тиме је успостављена једна нова равнотежа односа у Босни и Херцеговини која има своје значајне импликације у успостављању мира, толеранције, укупне стабилности, те у започињању озбиљних реформи у правцу тржишне економије и демократских институција. Начела на којима почива Дејтонски мировни споразум установљена су на најбољим искуствима односа међу народима и државама Европске уније и других демократских држава. Ма колико политичка морфологија Босне и Херцеговине изгледала компликовано, Дејтонским мировним споразумом потенцирана је слобода кретања људи, роба и капитала на читавом простору, затим јединствена ца-

ринска и тарифна политика, те јединствено монетарно подручје чиме су, *de facto*, дефинисане основе јединственог тржишта Босне и Херцеговине. Ако томе додамо прокламована људска права и слободе, долазимо до закључка да су у Дејтонски мировни споразум укључени основни принципи на којима се темељи изградња европских односа.

Европски савјет објавио је 1993. године услове које треба да испуни земља која жели да постане чланица Уније.* Ови услови подразумијевају да земља која жели чланство у Унији мора испунити слиједеће услове:

а) имати ефикасну тржишну привреду која је стасала да се носи са конкуренцијом на тржишту Европске уније;

б) имати стабилне институције које су гарант демократије, владавине права, поштивања људских права и слобода, те заштите мањинских народа;

ц) бити способна да испуњава обавезе које проистичу из чланства, укључујући и подршку економским и политичким циљевима Уније.

Истина, Босна и Херцеговина тренутно не испуњава ни један од наведених услова. Такође, сам Дејтонски споразум није у стању да успостави европске норме живота и функционисања у Босни и Херцеговини. Међутим, ако се посматра са аспекта услова које треба испунити једна земља да би постала чланица Европске уније, онда је сигурно да Дејтонски споразум нуди једну добру основу за постепено кретање Босне и Херцеговине ка Унији.

Дејтонским споразумом народи Босне и Херцеговине и њени ентитети обавезали су се да ће градити модерну тржишну привреду, проводећи темељно макроекономско реструктурирање. У протеклим годинама од закључења Мировног споразума до данас, без обзира што се сви принципи Дејтонског споразума не проводе планираном динамиком, ипак је створен оквир за макроекономско реструктурирање. У протекле четири године остварени су почетни охрабрујући резултати промјена ка успостављању тржишне привреде. То је посебно очито у слиједећих неколико подручја:

(а) (Успостављена је слобода кретања људи и обављања привредне активности. Такође, обновљене су саобраћајне везе и почела је привредна сарадња са сусједним земљама.

(б) (Побољшани су општи услови за развој приватног предузетништва. То се посебно огледа у либерализацији иностраних улагања и успостављању јединствене трговинске и царинске политике. У многим областима тржиште је демонополизовано, либерализовано и успостав-

* *Conclusions of the Presidency*, European Council, Copenhagen, June 21-22, 1993, SN 180/93, p 13.

љена конкуренција. Такође, цијене највећег броја роба су либерализоване, а постепено се успоставља и тржиште радне снаге.

(ц) Отпочео је процес приватизације предузећа и банака којим ће бити обухваћен највећи дио државног капитала. Приватизација се третира као општи амбијент за функционисање тржишне привреде на принципима либерализације и конкуренције. Она ће бити и прилика да се предузећа и банке ослободе "лоших дуговања".

(д) Отпочела трансформација институција у циљу испостављања ефикаснијег и дисциплинованијег финансијског сектора. Успостављена је Централна банка и стабилна валута, затим агенције за банкарство и јединице за приватизацију банака. Такође, почела је трансформација платног промета, а у припреми је шема осигурања депозита како би се повећало повјерење штедиша у банкарски систем.

(е) Учвршћено је становиште да будућност за Регион, БиХ и Републику Српску треба тражити у европским интеграцијама.

Остварени први кораци у макроекономском реструктурирању далеко су још увијек од стандарда Европске уније, али су оријентисани у правцу достизања тих стандарда. Наравно, у наредним годинама биће неопходно показати да економски систем успостављен на започетим реформама може и да ефикасно функционише. То ће подразумевати проширивање макроекономских реформи у још неке секторе као што је реформа пореског система и увођење пореза на додатну вриједност, те успостављање финансијског тржишта и трговине акцијама и вриједносним папирима. Све то, такође, подразумијева промјене у правном систему с обзиром на власничке промјене због приватизације, затим у домену уговорног права, корпоративне својине и конкуренције.

Босна и Херцеговина мора постићи врло значајне резултате у области људских права, слобода и положаја националних мањина, поготово с обзиром на велике поремећаје у тим областима током минулог рата и још увијек присутне посљедице. Дејтонски споразум је и у тој области поставио основе чије би досљедно провођење људска права и слободе убрзано приближило европским стандардима. Наравно, остваривање принципа Дејтонског споразума у овој области, те усвајање европских стандарда људских права, подразумијева убрзану темељну реформу институција као што је полиција, судство, образовање, медији...

Да би постала способна да задовољава обавезе које слиједе из чланства у Унији, Босна и Херцеговина мора значајно повећати властиту економску снагу. Она тренутно функционише уз значајну међународну подршку што указује да је она далеко од нивоа економске развијености на коме се могу преузети значајније међународне обавезе. Међутим, Босна и Херцеговина се мора оспособити да коришћењем властитих ресурса

може издржавати "саму себе" и финансирати заједничке интересе у оквиру европских интеграционих процеса. Потписивањем Дејтонског споразума међународна заједница је дала обећање да ће обезбиједити значајну финансијску подршку за обнову, развој и реформе у Босни и Херцеговини како би она што прије ушла у фазу такозваног "самоодрживог развоја". Дакле, и са аспекта економског оспособљавања за преузимање обавеза које настају чланством у Унији, Дејтонски споразум ствара предиспозиције да се процес економског осамостаљивања убрза.

Према томе, Дејтонски мировни споразум утврдио је основну оријентацију Босне и Херцеговине чија имплементација подразумијева убрзан процес испуњавања све три групе услова за пријем у Европску унију. Наравно, за пријем Босне и Херцеговине у Европску унију највише морају да учине сами народи који живе у њој. Такође, природа услова које једна земља треба да испуни за пријем у пуноправно чланство у Европској унији подразумијева високе надлежности и одговорности свих нивоа власти који, сагласно њеној политичкој структури, у њој постоје. На примјеру Босне и Херцеговине, с обзиром на њену политичку структуру, велики дио процеса који ће водити ка апсорбовању европских стандарда мораће се одвијати унутар ентитета. Ентитети имају велике надлежности у економији, реформама, изградњи институција, уређивању људских права... Дакле, ентитети ће морати постати значајан субјект европских интеграционих процеса у свим областима, јер европским интеграционим процесима није циљ да униште или избришу унутрашњу политичку морфологију држава чланица. Напротив, ти процеси настоје да користе унутрашњу политичку структуру земље, поготово ако је она фактор политичке стабилности. Ако се европска интеграција постави као циљ то може бити и шанса за једноставније споразумијевање и на нивоу заједничких институција Босне и Херцеговине. Тек онда када Босна и Херцеговина покаже толику политичку и демократску зрелост да унутар себе, кроз консензус народа и ентитета, изгради механизме и институције кроз које рјешава противрјечности на демократски начин она ће у сваком погледу постати интересантна за Европску унију.

3.2. Босна и Херцеговина у европским интеграцијама

Босна и Херцеговина је међународно призната држава и као таква носилац међународног суверенитета у међународним институцијама и организацијама у име конститутивних народа и ентитета. Она је чланица Уједињених нација, чланица Међународног монетарног фонда, Свјетске банке и других међународних организација, као и потписник низа међународних споразума и конвенција. С обзиром на иницијативу европске интеграције кроз пројект Југоисточне Европе, Босни и Херцеговини ће као међународно признатој држави припасти посебна позиција.

Босна и Херцеговина би требала добити статус Аутономне државе Европске уније. Истина, она у овом моменту не испуњава све услове који се предвиђају за тај статус. Међутим, уз мало напора и више координације међу народима и ентитетима у циљу остваривања европских интеграционих процеса, Босна и Херцеговина би релативно брзо могла испунити услове за статус Аутономне државе ЕУ. Сагласно том статусу она би, поред међународног признања, требала испунити услове за укључење у Европско економско подручје, Европско монетарно подручје, затим испунити услове за примјену Споразума о цивилној безбједности и Споразума о војној безбједности, те што више учествовати у раду институција Европске уније. Укључивање у рад европских институција зависило би од два фактора: (а) хомогенизовања европских институција и њиховог реформисања и (б) од сазријевања самих аутономних држава да прихвате европске стандарде. Дакле, ако би Босна и Херцеговина поставила себи за циљ да добије статус Аутономне државе ЕУ, што не би требало бити спорно као циљ, она би морала развити двије стратегије: прво, стратегију наступања у европским институцијама и друго, стратегију трансформације властитих институција у складу са европским стандардима.

Босна и Херцеговина би могла рачунати да ће као Аутономна држава ЕУ имати ограничен приступ Савјету ЕУ који би се свео на посебне заједничке састанке, али без права гласања. Што се тиче Европске комисије, Аутономна држава може очекивати одређени облик посебног представљања. Аутономне државе бирале би чланове Европског парламента који у почетку не би имали право гласања. Аутономне државе не би биле директно заступљене ни у Европском суду правде ни у Европској централној банци. У Европском суду правде оне би могле да запошљавају своје особље, на одређено вријеме, које би преносило искуства рада Европског суда у аутономне државе. У Европској централној банци аутономне државе не би имале члана Одбора, али би могле да имају посматрача. Међутим, у Европској инвестиционој банци аутономне државе моћи ће бити представљене у Одбору и запошљавати своје особље. У консултативним институцијама, као што су Одбор Региона и Економски и социјални одбор, аутономне државе би могле пуноправно учествовати.

Дакле, иако је статус аутономне државе ЕУ далеко од пуноправног чланства, ниво заступљености у европским институцијама који он подразумева захтијеваће од аутономних држава да развију методе институционалне сарадње на врло широкој основи. Сагласно томе, Босна и Херцеговина би, уважавајући своју политичку структуру, морала развијати стратегију институционалне сарадње са ЕУ, водећи рачуна о укључености у њу народа и ентитета, те о интеракцији те сарадње на трансформацију институција у ентитетима и БиХ. Босна и Херцеговина би морала пос-

тати активни партнер у европским интеграцијама, што значи да она сама жели приступ европским институцијама и да сама много чини на испуњавању услова за приступ њима. Она као међународно призната држава јесте кључ за њене народе и ентитете да постану дио европске заједнице, али је она, истовремено, политички сложена да одговорност за активно партнерство у европским интеграционим процесима мора подијелити са ентитетима и народима. Због тога, она мора на себе преузети цјелокупни процес координације испуњавања услова за приступање једне међународно признате државе Европској унији како би се синхронизовали напори ентитетских власти у стварању реалних промјена усклађених са европским стандардима. За пуноправно чланство у Европској унији Босна и Херцеговина ће морати увјерити европске partnere да њена економија функционише као модерна тржишна економија, затим да је она подручје са заштићеним људским правима и слободама, те да је способна да преузима своје обавезе као чланица ЕУ. Природна структура Босне и Херцеговине је таква да ће она то све моћи понудити Европској унији оног момента кад ентитети БиХ и њени народи буду спремни да то прихвате и проведу неопходне промјене помоћу којих се ствара европски амбијент. Дакле, Босна и Херцеговина не може испунити услове за пријем у Европску унију ако то није воља њених народа и ентитета у којима они живе и остварују своја права. Међутим, то истовремено значи да ће Босна и Херцеговина постати чланица Европске уније, или добити одређени статус у тој Заједници само онда кад се за њене народе и у њеним ентитетима изграде европски стандарди живота и успоставе институције које то подржавају.

3.3. Република Српска и европски интеграциони процеси

Европски интеграциони процеси немају за циљ стварање европске наднације, развој европског хегемонизма и културне и етничке асимилације. Они настоје да афирмишу предности јединственог економског простора, јединственог простора цивилне и војне безбједности, те да на тој основи обезбиједу благостање за народе који су укључени у европску заједницу народа. Европска интеграција је добровољно предидељење народа и држава и Европска унија нема намјеру да ју намеће силом ни једном народу или држави. Поред тога, европски интеграциони процеси подразумевају ширење људских права и слобода, те афирмацију права мањинских народа, тако да се приступање европској интеграцији одликује унапређењем укупних људских и етничких права и слобода.

У складу са претходним, приступање Босне и Херцеговине европским интеграционим процесима не значи брисање њене политичке структуре успостављене Дејтонским мировним споразумом. Наравно, то не значи да је Дејтонски мировни споразум непромјенљиви оквир за односе у Бос-

ни и Херцеговини. У моменту његовог прихватања конститутивни народи Босне и Херцеговине су се усагласили око начина уређивања односа, укључујући и уставне промјене, па и принципе Дејтонског споразума. У духу Дејтонског споразума, сви његови принципи су промјенљиви вољом народа, а ни један се не може промијенити наметањем било чије воље. Према томе, међународни идентитет Босне и Херцеговине који је верификовала међународна заједница кроз Дејтонски мировни споразум подразумијева да се она састоји од два ентитета и да је израз воље три конститутивна народа. То је стварност Босне и Херцеговине, државе која жели да крене путем европских интеграција. Ту стварност уважава и сама Европска унија. Она стоји отворена за консензус ентитета и народа БиХ о томе како ће апсорбовати европске стандарде и трансформисати своје институције.

Република Српска,* као дио Босне и Херцеговине чија је политичка структура дефинисана Дејтонским мировним споразумом, има свој међународни и унутрашњи идентитет и легитимитет. Она је настала у одређеном историјском тренутку као фактор успостављања мира у Босни и Херцеговини, очувања националних интереса српског народа, баријера успостављању хегемонистичких интереса у Босни и Херцеговини са било које стране, те фактор политичке стабилности ширег региона. Њен економски и демократски просперитет може бити значајан фактор даљег ширења стабилности у региону. Због тога, она треба наћи своје мјесто у европским интеграционим процесима јер они могу убрзати и економски и демократски развој.

Уставна позиција ентитета Босне и Херцеговине обезбјеђује им значајну улогу у уређивању укупних односа битних за остваривање економских, социјалних и политичких интереса грађана и народа. Без њихове активне улоге немогуће је вршити макроекономска преструктурирања и успостављати нови квалитет људских права и слобода, односно немогуће водити процес европске интеграције. За Босну и Херцеговину је изузетно важно да обезбиједи активну улогу ентитета у остваривању европских интеграционих процеса из два разлога: (а) да би се, користећи реалну улогу коју имају ентитети, трансформисали односи у самим ентитетима према европским стандардима и (б) да би се хомогенизовала Босна и Херцеговина на основама европских принципа и стандарда, те постала трајно подручје стабилности, економског просперитета и толеранције. Да би се достигао такав циљ, ентитети морају бити заштићени и очувана њихова активна улога у приближавању Европској унији.

* Наравно, све оно што буде речено за Републику Српску као ентитет у Босни и Херцеговини може се примијенити и на Федерацију Босне и Херцеговине.

Сагласно претходном, Република Српска би могла да добије статус Аутономне регије Европске уније (у оквиру Аутономне државе Европске уније - Босне и Херцеговине).

Има више разлога због чега би то било корисно и за саму Републику Српску, али и за Босну и Херцеговину и читав регион Југоисточне Европе:

Прво, статусом Аутономне регије ЕУ дугорочно би била означена њена припадност Босни и Херцеговини (као Аутономној држави ЕУ) и њено стремљење ка будућности унутар Босне и Херцеговине као међународно признате државе.

Друго, народ у Републици Српској постао би сигуран да ће његов национални идентитет бити очуван у БиХ, али и у Европској унији.

Треће, као Аутономна регија ЕУ Република Српска би била заштићена од било чијих хегемонистичких тежњи.

Четврто, Република Српска би се учинила непосредније одговорном и мотивисаном да у оквиру својих овлашћења досљедније ради на стварању услова за улазак БиХ у Европску унију.

Пето, развој Републике Српске као Аутономне регије ЕУ допринио би ефикаснијем функционисању БиХ и заједничких институција.

Шесто, Република Српска као аутономна регија ЕУ била би добар примјер остваривања европских интеграционих процеса у условима када у једној међународно признатој земљи постоји више конститутивних народа са високим степеном аутономије.

Сагласно предвиђеној улози аутономне регије ЕУ, Република Српска би била мање заступљена у институцијама Европске уније, приступила би одговарајућим споразумима на нивоу Уније, остваривала би уску координацију о питањима интеграције у ЕУ са институцијама БиХ. Наравно, она не би могла претендовати на пуноправно чланство у Европској унији јер би то остваривала у оквиру Босне и Херцеговине. Према томе, и сама Босна и Херцеговина, при формулисању властите стратегије приступања европским интеграционим процесима, требала би за ентитете промовисати статус аутономне регије ЕУ јер би тиме користила њихов унутрашњи потенцијал за убрзано усвајање европских стандарда у свим областима, али и за властиту хармонизацију.

EUROPEAN MODEL OF AUTONOMY AS A BASE OF INTEGRATIONAL PROCESSES DEVELOPMENT IN THE SOUTH EAST EUROPE

*Dr Rajko Tomaš**

Summary

European Union has intention to develop a project in order to motivate countries within the region which will adopt modern European principles for their own development of institutions. That is the way of their same and constant tempo of approachin to European Union as its equal members. There are some ideas of the new categories of development regarding the membership in the EU: Autonomous State of the EU and Autonomous Regions of the EU. Autonomous states and regions would not have status of the fully equal member but they would be progressively involved into political institutions of the European Union. Dayton Agreement would have political structure in Bosnia and Herzegovina which is very suitable for applying of models of autonomous state of the EU and autonomous tegions in the EU.

Key words: European Union, economic integration, autonomous state of the EU, autonomous region of the EU and membership in the EU.

Literatura

1. *Agenda 2000, For a stronger and wider Union*, European Commission, 5/97
2. *A System for Post-War South-East Europe*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 16 April 1999
3. *Conclusions of the Presidency*, Europea Council, Copenhagen, June 21-22. 1993, SN 180/93
4. *Developments in the countries of the Regional Approach since 1996, in particular regarding compliance, since October 1998, with Region Approach conditionality criteria*, European Commission, May 26, 1999
5. *The Stabilisation and Association Process for countries of South-Eas Europe*, European Commission, May 26, 1999
6. *South-East Europe compact for Reform, Investment, Integrity and Growth*, Stability Pact for South Eastern Europe, Brussels, December 10, 1999

* Dr Rajko Tomaš, redovni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

ЕКОНОМСКЕ РЕФОРМЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ: КАКО ИЗБЕЋИ ГРЕШКЕ ДРУГИХ

*Др Јован Б. Душанић**

Резиме

Југославија се после септембарских избора 2000. године тек сада, са великим закашњењем у односу на друге постсоцијалистичке државе, налази на почетку суштинских економских реформи и озбиљног укључивања у међународне економске шокове. Кашњење од једне деценије је огроман недостигај, али и велика шанса да се избегну грешке, заблуде и лутања кроз које су прошле друге привреде у транзицији. У раду се посебно инсистира на потреби да спровођење економских реформи и укључивање у међународне економске шокове мора бити резултат једног добро осмишљеног и конзистентног програма који треба да је разрађен и спровођен од стране комитетних особа које представљају аутентичну домаћу елићу, са јасно артикулисаним националним интересима заснованим на истинском патриотизму. На то нас упућују и негативна искуства многих привреда у транзицији у којима су примењивани већ гођови "рецептни" економских реформи засновани на Вашингтонском консензусу, а у чијем је прихваћању и спровођењу кључну улогу имала домаћа компрадорска елића.

Кључне речи: *Вашингтонски консензус, компрадорска елића, реформе, транзиција, приватизација, либерализација, стабилизација.*

1. УВОД

Југославија се сада налази у ситуацији када је неопходно једном мудром и до краја осмишљеном политиком предузимати адекватне мере у разним сферама живота, како би велика већина њених грађана кроз једно разумно, релативно кратко време осетила благодети једне одговорне државне политике. У оквиру свих тих промена, посебно место ће имати суштинске економске реформе које нам предстоје.

За такве реформе основни услов је да постоји стварна политичка воља. Уколико пођемо од претпоставке да она после септембарских избора постоји, онда се поставља питање како економска реформа треба

* Др Јован Душанић, редовни професор на Економском факултету у Бањој Луци

да буде конципирана и како да се у стварности реализује. Заостатак (од целе деценије) у спровођењу суштинских економских реформи Југославија би требала да компензира на тај начин што ће извући поуке из већ богатог искуства привреда у транзицији (ПУТ), и на тај начин избећи њихове грешке, заблуде и лутања.

Међутим, неопходан услов суштинских економских реформи јесте напуштање досадашње погубне политике економске изолације и укључивање југословенске привреде у међународне економске токове, без чега није могућ динамичан развој савремених држава. То укључивање мора да се изврши на начин који ће омогућити да се избегне друга крајност у којој би земља била једноставно препуштена интересима светске олигархије и транснационалног капитала, што би, дугорочно гледано, могло да има још погубније последице.

2. НАПУШТАЊЕ ПОЛИТИКЕ ЕКОНОМСКЕ ИЗОЛАЦИЈЕ

Савремени глобални економски развој опредељује се дејствима две супростављене тенденције: потчињавање светске привреде интересима међународне олигархије и транснационалног капитала, с једне, и конкуренцији националних економских система, с друге стране. У преплитању тих тенденција имамо велики број различитих комбинација економских модела појединих земаља. Они се крећу од моћних националних привреда у којима је и базирана већина транснационалних компанија и у којима се национални интереси и интереси крупног капитала добрим делом поклапају (као што су САД и Јапан), до пуне колонијалне зависности великог броја економски неразвијених (пре свега, афричких) земаља, којима доминира транснационални капитал. Између те две крајности налази се највећи део држава, као што су земље Европске уније (које су се одрекле националног суверенитета у економији у корист европског транснационалног капитала), успешно и брзо развијајуће земље Југоисточне Азије (које успевају да штите националне економске интересе и истовремено успешно привлаче инострани капитал), земље Латинске Америке (које покушавају да створе простор за развој сопственог капитала у условима доминирајућих транснационалних корпорација) итд.

Изградња економског модела сваке земље одвија се у врло оштрој борби за контролу над институцијама државне власти између представника транснационалног и националног капитала, светске олигархије и националне елите. Између њих постоје разни (најчешће оштро супростављени) интереси, разне вредности, разни инструменти деловања итд. Југославија би требало да избегне судбину великог броја малих и економски недовољно развијених земаља у којима су противуречности

између интереса транснационалног и националног капитала решавање увлачењем последњег у службу међународних корпорација и стварањем компрадорске националне елите која (због служења интересима транснационалног капитала) бива укључена у периферни слој светске олигархије.

Када говоримо о светској олигархији ми под тим појмом, једноставно говорећи, подразумевамо веома сложену и разнородну свеукупност крупних транснационалних (и њима потчињених) корпорација и банака, научних, консултантских и правних институција које их опслужују, међународних финансијских организација које раде у њиховом интересу, те разних формалних и неформалних организација које утичу на формирање јавног мњења. Без обзира на сву њену аморфност, светска олигархија у пракси делује веома координирано због једноставне чињенице да је повезује исти економски интерес - слободно кретање транснационалног капитала и потчињавање својим интересима привреда што већег броја земаља у циљу стварања максималног профита. Због тога би било погрешно објашњавати деловање светске олигархије разним теоријама завере или активностима неких сатанских сила него објективним економским интересом крупног капитала.

У циљу реализације сопствених интереса светска олигархија настоји да ослаби националне системе безбедности и институције државне власти и националног суверенитета (замењујући их међународним правом и међународним институцијама), те уништи националне економске структуре (потчињавајући их интересима транснационалног капитала). То се остварује на различите начине: увлачењем земље у велику дужничку зависност, подстицањем хаотичног стања у друштву, подривањем ауторитета државе и њених темељних институција, корумпирањем и деморалисањем њене националне елите, релативизацијом постојећег система вредности, дезинформацијом јавног мњења кроз средства јавног информисања која (директно или индиректно) ставља под своју контролу итд. Унапред се проналазе и припремају компрадори који би у погодном тренутку заузели кључна места у држави, разним средствима се настоји обезбедити њихов опстанак на власти, нуде се готова решења за вођење економске политике, предлажу се "независни" економски саветници из иностранства и слично. Идеолошка основа такве политике јесте радикални либерализам.

С друге стране, национални интереси сваке земље огледају се у потреби одбране независности земље, обезбеђењу високог стандарда и благостања свих грађана, очување сопствене националне културе и могућности реализације властитих духовних вредности. Овакви интереси опредељују и одређене приоритете у међународној сарадњи, а они се у економској

сфери, пре свега, огледају у отварању према међународном економском окружењу (зналачки користећи сопствене компаративне предности), привлачењу иностраног (првенствено, директног) капитала, међународној кооперацији (која треба да је под националном контролом и да обезбеђује заштиту унутрашњег тржишта), ограничавање иностраних инвестиција у сфере које су од виталног националног значаја, подршка домаћих произвођача и стимулисање конкурентности националне привреде.

3. ВАШИНГТОНСКИ КОНСЕНЗУС

Да би Југославија могла успешно да заштити своје националне интересе у економској сфери неопходно је да има сопствени конзистентно урађен и доследно спровођен програм економских реформи који полази од достигнућа савремене економске науке, али и користи сада већ богата искуства - како позитивна тако и негативна - других ПУТ, те узима у обзир и наше специфичности.

Разрађени програм економских реформи морао би да буде превасходно резултат домаће памети, да се тако једноставно изразимо, која неће само слепо копирати неке универзалне "рецепте" који су "прописани" за ПУТ и који су за многе од њих, које су их до сада примењивале, имале катастрофалне последице. Мора се имати у виду да се програм конципира зависно од циља који се жели постићи, те да циљеви које пред себе постављамо не морају да се поклапају са циљевима оних који нам нуде већ готове "рецепте". То нарочито важи за економску сферу која је превасходно заснована на интересу. У исто време, тај програм треба да разраде и у пракси реализују људи који представљају аутентичну националну елиту са јасно артикулисаним националним интересима заснованим на истинском патриотизму, а не компрадурска национална елита чији је првенствени циљ лично богаћење и сопствено укључивање (макар и) у периферни слој светске елите.

Будући да одређена група наших (сада већ утицајних) економиста заступа програм радикалних економских реформи, било би корисно видети каква су искуства других ПУТ које су се одређивале за сличне програме. И то поготово због чињенице да су исте те личности биле једне од најватренијих заступника (па и директни актери) "багер револуције" и кризних штабова који се стварају у послеизборном периоду и преко којих се подстиче хаотично стање у земљи и руши (и онако мали) ауторитет многих темељних државних институција.*

* Данас постоји скоро општа сагласност економиста да је, за будући успешан развој, југословенској привреди потребан значајан инострани капитал, те да би најбоље било да он уђе у земљу у облику директних инвестиција, а не у форми кредита који би земљу гурали у још већу дужничку (а преко тога и сваку

Велика већина ПУТ определила се за један либерални програм радикалних економских реформи који је био базиран на такозваном "Вашингтонском консензусу" и који је био разрађен ("прописан") од стране Међународног монетарног фонда, Светске банке и администрације САД.

Десет основних ставова Вашингтонског консензуса, који треба да буду основни принципи којима треба да се руководе владе у вођењу економске политике, своде се на:

1. *Финансијска дисциплина*. Дефицит буџета не сме да буде велики и он се мора покривати без коришћења инфлаторних пореза.

2. *Приоритети у државним расходима*. Државне расходе треба преоријентисати из области важних са политичког становништва, на сферу са већим економским ефектима.

3. *Пореска реформа*. Потребно је ширити пореску основу и снижавати пореске стопе.

4. *Финансијска либерализација*. Основни приоритет у овој сфери јесте инсистирање на тржишним каматним стопама.

5. *Девизни курс*. Потребно је имати јединствени девизни курс који ће обезбедити спољнотрговинску конкуренцију.

6. *Либерализација њезовине*. Ванцаринска ограничења треба заменити царинама чије стопе треба да се смање и крећу у распону 10-20%.

7. *Директне иностране инвестиције*. Треба укинути све вештачке баријере и иностране фирме треба да имају исте услове као и домаћа предузећа.

8. *Приватизација*. Државна предузећа треба приватизовати.

9. *Дерегулација предузетништва и јачање конкуренције*. Треба отклонити сва ограничења која отежавају појаву нових фирми или ограничавају конкуренцију.

10. *Право власништва*. Законима треба обезбедити сигурност власништва без великих трошкова за његову заштиту.*

другу) зависност. Међутим, тешко се може очекивати да би неко био спреман да улаже свој капитал у земљу у којој влада хаотично стање (кризни штабови и штрајкачки одбори се формирају свуда - од затвора, преко предузећа до Народне банке Југославије), у којој се смењују (јогурт, багер и сличне) револуције, у којој не постоји правна сигурност и у којој се не поштују темељне државне институције. Само стабилна и јака (у најбољем смислу речи) држава може да рачуна на значајне директне иностране инвестиције. Искуство Кине (на супрот на пример, Русије), у последњој деценији, то најбоље потврђује.

* Међутим, због тешкоћа са којима су се сусреле привреде земаља које су се у вођењу економске политике придржавале ових препорука извршене су одређене корекције у првобитно формулисаним основним принципима и они сада гласе:

- повећати штедњу, пре свега, подржавајући финансијску дисциплину,
- преоријентисати државне расходе, првенствено за социјалне потребе,
- реформисати порески систем и поред осталог увести еколошки порез и земљишну ренту,
- појачати банкарску регулативу,
- подржавати конкурентни девизни курс и напустити пливајући курс и разне додатке девизном курсу,
- користити унутрашње регулације у либерализованој трговини,

Вашингтонски консензус је разрађен крајем 80-их и почетком 90-их година и он је првобитно био намењен земљама Латинске Америке. Према овом документу само оштра финансијска дисциплина уз дерегулацију и либерализацију привреде довољна је да елиминише стагнацију и иницира економски раст. Латинска Америка је добила тако велики значај у споровима о путевима економског развоја не због чињенице да је у тим земљама расла социјална неправда и рапидно се ширило сиромаштво, него због велике задужености овог региона према међународним финансијским организацијама и развијеним земљама, у првом реду, САД. И није саосећање према континенту који се налази у очајном економском и социјалном стању, подстакло владу САД и међународне финансијске организације да предузму одређена дејства, него жеља да се разреши проблем дугова и да се врате уложена средства. Данас, деценију после, не постоји слична потреба да се покуша помоћи Африци, чија се привреда налази у катастрофалном стању, јер у земље Африке нису уложена ни приближно толика средства као што је то случај са Латинском Америком, поготово не средства САД. Сличан је случај и са ПУТ.

Као што смо рекли, принципи Вашингтонског консензуса су првобитно били предложени земљама Латинске Америке које су за разлику од ПУТ имале одређену тржишну економију са значајним приватним сектором. Међутим, ови принципи су били, преко разних иностраних саветника и у преговорима са међународним финансијским организацијама, предлагани и "натурани" ПУТ. Сматрало се да је сасвим довољно извршити финансијску стабилизацију, либерализацију привреде и приватизовати државну имовину да би се обезбедио стабилан привредни раст.

Постојало је претерано веровање у аутоматизам тржишног саморегулационог механизма, али и убеђеност у потребу хитног повлачења државе из економске сфере. Како наводи професор Гжегож Колодко, ортодоксни либерали користили су се једним поједностављеним начином мишљања, према коме нема потребе да се размишља о томе како да се вози аутомобил ако он од одређене тачке и при одређеним околностима може да се креће сам од себе.*

-
- градити конкурентну привреду кроз приватизацију и дерегулацију,
 - извршити строго дефинисање права власништва доступног свима,
 - створити кључне структуре, као независну централну банку, јаке буџетске организације, независно и некорумпирано правосуђе и берзу рада,

* Сличан начин размишљања могли смо да чујемо и у вези са значајним падом уличног курса марке, од самопостављеног "шефа" односно гувернера - самозванца Народне банке Југославије, и једног од најистакнутијих чланова новог економског тима који захтева од нових власти сва кључна економска места (влада, НБЈ итд.). Довољно је само на одређено место у НБЈ да поставимо човека у кога "имамо поверење" те да за само један дан преполови улични курс немачке марке. ("Динар вреднији захваљујући Живку Нешићу", Данас, 9.10.2000. године)

Основне две слабости које су се испољиле код већине ПУТ при спровођењу економских реформи, а које наводи и професор Г. Колодко, огледале су се у следећем:

- радикализам економских реформи и повлачење државе из свих сфера економског живота,
- замена циља и средстава у стратегији реформи.

Радикалним економским реформама створен је системски вакуум у коме су старе структуре управљања биле брзо разрушене, а нове у међувремену нису створене, или су створене у релативно кратком временском периоду у коме не могу суштински да профункционишу. Уколико реформатори једноставно брзо разруше старе структуре, норме и ограничења како би "почистили државу", не узимајући у обзир да процес стварања нових структура и норми захтева много времена, онда се новостворене структуре и норме, по правилу, показују неефикасним.

У постсоцијалистичким привредама стварање тржишних структура није могло да се изврши "преко ноћи", односно у релативно кратком временском периоду. То је један дуготрајнији процес и сматра се да није мудро вршити либерализацију и приватизацију које не би временски биле усклађене с тиме. У противном, добија се "дивље" тржиште које води криминализацији економског живота и може, у великој мери, укочити кретање привреде ка ефикасности и расту. Тако је у многим земљама, у којима се ишло на радикални курс промена где се упоредо са брзом либерализацијом и приватизацијом ишло на стварање нових структура управљања на један доста некординиран и хаотичан начин, забележен катастрофалан економски резултат.

Други важан недостатак јесте замена циља и средстава стратегије реформирања привреде који води деформацији саме стратегије и недовољном схватању његовог дејства на реалну економију. Стабилна финансијска ситуација, ниска инфлација, стабилан девизни курс, приватизација и либерализација привреде, само су средство економске стратегије, а не циљеви сами по себи. Једноставно речено, финансијска стабилизација, либерализација привреде и приватизација треба да буду средство за остварење циљева економске реформе. Међутим, они су разматрани као показатељи успеха реформи, а не као претпоставка за остварење фундаменталнијих циљева. С правом се може поставити питање: шта значи висок степен приватизације државне имовине, високо либерализована привреда и остварена финансијска стабилност у условима огромног пада привредне активности и животног стандарда? Другим речима, стварање тржишне привреде није важно само по себи већ као фактор убрзања привредног раста и повећања благостања становништва.

Отворена критика исправности политика које су ММФ и Светска банка водиле у односу на ПУТ у последњој деценији дошла је последњих година и од стране економисте светског гласа, вицепредседника и главног економисте Светске банке Ј. Стиглица (Joseph Stiglitz)* који сматра да су савети за ПУТ у духу Вашингтонског консензуса прилично поједностављени. Кина је занемарила ове препоруке и постигла завидан успех, Русија их је прихватила и доживела фијаско.**

Покушавајући да објасни фактички неуспех руских реформи, Ј. Стиглиц долази до закључка да се основни проблем налази у "прекомерном веровању економским моделима узетим из уџбеника, који могу бити успешни при обуци студената, али се на њих не треба ослањати при саветовању владе која покушава да изгради тржишну привреду". Идеолошка одлука руских реформатора да што пре раскину са прошлим режимом довела је до уништења скоро свих форми организације друштвеног живота. Изградња нових институција које би биле адекватне тржишним условима вршена је у Русији методама "шок терапије" и некритичким копирањем западних образаца, који се у руским условима нису показали, ни приближно, ефикасним као на Западу.

Досадашња искуства постсоцијалистичких држава у реформисању привреде показују да су програми радикалних економских реформи доживели неуспех, а да су запажени резултати постигнути тек са одустајањем од тога курса и разрадом сопствених економских програма који уважавајући светска искуства, првенствено узимају у обзир специфичности сопствене привреде и интересе свога народа. То показује и пример Пољске (једина од око 30-ак ПУТ бивших република СССР-а, СФРЈ-а, Чехословачке и других бивших источноевропских социјалистичких земаља чији је бруто друштвени производ 1997. године био већи него 1989. године) после програма Г. Колодко, као и пример Русије после доласка владе Јевгенија Примакова и касније екипе Владимира Путина.

4. ПОУЧАН ПРИМЕР РУСИЈЕ

Можда је управо пример Русије нарочито поучан. У складу с принципима Вашингтонског консензуса, програм радикалних реформи у Русији (с којим се отпочело 2.1.1992.) био је усмерен на три основна сегмента: брзу и свеобухватну приватизацију, либерализацију привреде и макроекономску стабилизацију.

* Ц. Стиглиц, Многообразнее инструмент, шире цели: движение к пост-Вашингтонском консенсусу, Вопросы Икономики, Москва, 8/98.

** У последњој деценији бруто друштвени производ Кине је удвостручен, а Русије преполовљен и поред чињенице да је у Русији одавно већ извршена приватизација и либерализација привреде, те да је успевала у дужем времену да достигне и релативну финансијску стабилизацију.

У Русији је извршена приватизација која се темељила на два основна принципа: ороченост (брзина) и обавезност и која је извршена у две фазе: ваучерна у прве две године, а после тога новчана приватизација. Само кроз ваучерну фазу приватизовано је преко 100.000 предузећа (ој којих 20% крупних) што чини око 70% индустријског потенцијала Русије. Око 40 милиона људи постали су акционари. Највећи део преостале државне имовине приватизован је у другој - новчаној фази приватизације. Процес приватизације се одвијао на не баш задовољавајуће фондираној законској основи и при недовољно разрађеним правилима самих приватизационих процедура. У исто време, формална промена власништва није створила ефикаснијег власника и није представљала основу за значајније повећање успешности привреде у целини.*

У Русији је у релативно кратком року извршена веома широка либерализација привреде. Првог дана спровођења радикалних економских реформи, извршена је либерализација цена и дозвољено слободно формирање око 90% цена на мало. У релативно кратком периоду знатно је либерализована и спољна трговина. Предузећима је дозвољено да се самостално баве спољнотрговинским пословима, укинута су ванцаринска ограничења и специјални девизни курсеви, а царинске стопе су знатно смањене. Одмах на почетку радикалних економских реформи веома је либерално постављено право формирања и пословања приватних предузећа. Брза и широка либерализација цена и спољне трговине довела је до масовног затварања руских предузећа и "поплаве" домаћег тржишта увозним производима (од којих је добар део био веома сумњивог квалитета) који су по ценама недоступни за највећи број становништва. У исто време, велика криминализација друштва, а посебно у привредној сфери, представља велику препреку да се предузетништвом баве најспособнији, а не они који су спремни на велике (пословне али и друге) ризике.

Русија је успела да изврши значајно снижење стопе инфлације и релативно стабилизује девизни курс. Тако је инфлација снижавана из године у годину (1992. године она је износила 2508,8%, 1993. - 840,1%, 1994. - 204,7%, 1995. - 131,3%, 1996. - 21,8% и 1997. - 11,1%) да би непосредно пре финансијског краха (у 1998. години) износила само 6% на годишњем нивоу. Увођењем такозваног "валутног коридора"^{***} стабилизован је и девизни курс. У наведеном периоду стопа инфлације се смањивала, али је била стално већа од стопе обезвређења националне валуте која је постала све више прецењена. Прецењен курс рубље је дестимулисао извоз, а стимулисао увоз, што је за последицу имало даљи пад привредне активности.

* Видети детаљније: Татјана Душанић, Шта није решила приватизација у Русији, Пословни круг, 11/98.

** Видети детаљније у књизи: Татјана Душанић - Јован Б. Душанић, Транзиција у Русији, Економска политика, Београд, 1998.

У условима перманентног пада привредне активности у земљи, реални приходи државног буџета су се драстично смањивали. Иако је долазило до значајног реалног смањења буџетских расхода (што је све сфере друштвеног живота које се финансирају из буџета довело у изузетно тешко стање), дефицит буџета био је перманентно релативно висок. Да би се избегло његово инфлаторно финансирање и очувала финансијска стабилност, држава се определила за емисију државних обвезница, односно покриће дефицита повећањем унутрашњег дуга. На државне обвезнице плаћана је изузетно висока реална каматна стопа тако да су (ионако оскудна) слободна финансијска средства била усмерена у њих, а не у реални сектор, што је још више спутавало привредну активност. Средином 1998. године, унутрашњи дуг је достигао износ који је био еквивалентан суми од око 70 милијарди долара, мада га до 1994. године практично и није било. У исто време и задуживање у иностранству значајно расте и крајем 1998. године премашује износ од 150 милијарди долара. Све то је довело до финансијског краха у августу 1998. године, када је Русија признала немогућност благовременог измирења државног унутрашњег дуга, да би убрзо дошло до стрмоглавог пада националне валуте и формирања нове владе на челу са Јевгенијем Примаковим која напушта дотадашњи курс спровођења економски реформи.

Од почетка спровођења економских реформи (јануар 1992.) па све до финансијског краха (августа 1998.) Борис Јелцин (у чијим рукама је била концентрисана сва реална власт у земљи) се у спровођењу економске политике упорно ослањао на младе економисте либерале, у првом реду, Јегора Гајдара и Анатолија Чубајса. Управо су ови "млади реформатори" били миљеници Запада. Међународне финансијске организације су у преговорима са Русијом инсистирале да управо они имају одлучујући утицај при дефинисању и спровођењу реформских захвата који су, како се касније показало, били разрађивани ван Русије, те својски предлагани од "независних" саветника са Запада и здушно подржавани од "независних" средстава јавног информисања у земљи. Имајући у виду резултате које је Русија постигла спроводећи радикалне економске реформе, за ове "младе реформаторе" тешко се може тврдити да су се у спровођењу економских реформи руководили интересима своје земље на начин како то схвата и осећа већина руског становништва. Због тога су и економске реформе у Русији, при чијем се спровођењу полазило од политичко - коњуктурних обзира (очување власти, лично богаћење и слично) и у интересу до краја нејасно кога (светске олигархије, новостворене домаће олигархије састављене од полукриминалних и криминалних делова друштва и високо корумпираних државних чиновника, руских монопола и сл.), мало шта могле да помогну руској привреди и обичном грађанину.

Упорна упозорења угледних руских економиста на погубност одабраног курса, тешко су се могла пробити до шире јавности и била су надјачавана уверавањима Бориса Јелцина и његових "младих реформатора" да после почетног "транзитивног" пада већ кроз неколико месеци (на почетку је то била јесен 1992. године да би тих "неколико месеци" потрајало годинама) Русију очекује буран економски раст и значајно повећање животног стандарда становништва.* Благовремена упозорења угледних руских економиста била су игнорисана. Исту судбину доживело је и заједничко обраћање групе веома угледних руских и америчких економиста председнику Русије средином 1996. године.**

Међутим, сада се критици начина како се спроводе економске реформе у Русији домаћим академцима (којима су "млади реформатори" замерали да се дуго живећи у старом систему тешко сналазе у новим тржишним условима)*** прикључили и еминентни амерички економисти.

Основни став од кога они полазе јесте да прелазак у истинску тржишну привреду захтева време, а покушај да се тај процес значајније скрати води у катастрофу. Своје предлоге за измену курса економске политике у Русији, аутори у основи своде на преиспитивање улоге државе у процесу тржишне трансформације. Досадашња "политика немешања државе, која је део шок терапије, није била оправдана" и требало би убудуће да "држава преузме на себе основну улогу у економији као што је то случај у савременим привредама САД, Шведске, Немачке". Једна од последица повлачења државе из привредног живота, према ауторима разматраног документа, јесте "прелаз не ка тржишној, него ка криминалној привреди. Користећи немешање владе, криминални елементи су попунили вакуум".

Међутим, Борис Јелцин је са својим "младим реформаторима" све до финансијског краха у августу 1998. године упорно спроводећи програм радикалних економских реформи земљу довео у катастрофално економско стање. Бруто друштвени производ је у 1998. години износио 52% истог

* Становништво је убеђивано да предузете реформе у целости подржава међународна заједница и да је спремна да пружи издашну финансијску помоћ која ће стићи у релативно кратком року. Споминане су и конкретни износи од неколико десетина милијарди долара. Мало шта од тога се касније показало реалним. И оно што је добијено било је условљено великим уступцима на које је Русија морала да иде у економској (али не само у економској) сфери, тако да је велико питање да ли је Русија од тога имала више користи или штете.

** Аутори наведеног документа су познати амерички економисти - нобеловци Кенет Ерео, Василиј Леонтијев, Лоренц Клајн, Роберт Солоу и Џејмс Тобин, те светски познати економисти - професори Мајкл Интрилигејтор и Маршал Поумер, а са руске стране економисти - академици Леонид Абалкин, Олег Богомолов, Станислав Шаталин, Валериј Макаров, Јуриј Јеремченко и Дмитриј Лавов. Видети интегрални текст документа у књизи: О.Т. Богомолов, Мо летопис переходног времена, Икономика, Москва, 2000, стр.272-275.

*** У исто време, економисте млађе генерације који су били критичари начина како се спроводе реформе у Русији (као например Сергеј Глазев) "млади реформатори" су оспоравали тврдњама да су носталгичари за старим системом и без ауторитета у међународним економским круговима.

из 1989. године. Тако стрмоглав пад бруто друштвеног производа земље није забележен ни у време Првог светског рата (1914 - 1917, смањење од 25%), Грађанског рата који је после тога наследио (1918-1922, пад од 23%), а нити за време Другог светског рата (1941-1945, смањење од 21%) када је велики део земље био физички окупиран од стране фашиста.

Нарочито драстичан пад бележи индустријска производња, а у оквиру ње машиноградња и лака индустрија. Због тога је и дошло до значајних промена у структури индустријске производње (удео машиноградње и лаке индустрије са 41,1% у 1991. години смањен је на само 21,5% у 1998. години) и Русија све више личи на земље трећег света које врше распродају својих сировина у замену за увоз потрошних добара. Инвестиције у привреду Русије смањују се из године у годину и у 1998. години чиниле су само 20% оних из 1991. године.

У исто време дошло је до брзог пада животног стандарда становништва и њиховог огромног раслојавања, где на једној страни постоји новостворена невероватно богата класа и с друге стране, огромна већина становништва које живи на ивици сиромаштва.* Уз то, процењује се да 3/4 примања најбогатијих потиче из "сиве" економије.

Економске тешкоће прати и демографска катастрофа. У Русији долази до веома забрињавајућег процеса депопулације (процент смртности становништва расте и већи је од процента рођених који се смањује) што је у овом веку у Русији било забележено једино у ратним временима. Ниво смртности у Русији је већи него у било којој земљи Европе, Америке, Аустралије и Азије (са изузетком Авганистана и Камбоџе), те већине земаља Африке. Данас трећина умрлих не доживи пензиони узраст, а просечни животног век у последње време је знатно скраћен. Код мушкараца он износи само 57 година и за више од 7 година је краћи него пре једне деценије. Њихова смртност у узрасту од 16-59 година већа је него што је била крајем 19. века. Стручна истраживања показују да преко 70% одраслих живи у стању дуготрајног психо-емоционалног и социјалног стреса који изазива забрињавајући раст депресије, психозе, алкохолизма и наркоманије. Очајање, изазвано економском ситуацијом у земљи, узрок је раста самоубиства и насиља у друштву.

Тек када је Русија доживела финансијски крах и драстичан пад (и онако ниског) стандарда становништва и када су земљи претили огромни социјални и политички потреси са несагледивим последицама, Борис Јелцин се одрекао "младих реформатора"*** и за председника владе именовано

* Приходи 10% најбогатијих су 30 пута већи од прихода 10% најсиромашнијих. Тај показатељ у земљама Централне и Источне Европе износи 5,1-5,6, у западноевропским земљама 2,6-5,7 и у САД 5,3 пута. (Према: О.Т. Богомолов, Мо летописв переходного времени, Икономика, Москва, 2000, стр.245.)

** Интересантно је да и Џефри Сакс, професор Универзитета у Харварду и саветник у многим ПУТ, који је био на челу групе економских саветника председника Русије у првим годинама радикалних економских

вао Јевгенија Примакова који је са својом економском екипом напустио дотадашњи економски курс реформатора - либерала и у економској (и не само економској) сфери много већи значај посветио улози државе, те одустао од метода шок терапије у економији. Од тада, а нарочито са доласком екипе Владимира Путина (која наставља курс којим је кренуо Ј. Примаков), Русија бележи постепени економски опоравак, али и позитивне промене у осталим сферама друштвеног живота.

У другој половини 1998. године извршена је значајна девалвација, те напуштена политика прецењеног курса националне валуте, што је обезбедило и ценовну конкурентност руској привреди (увоз постаје не много економски атрактиван, а домаћа производња рентабилна и конкурентна како на домаћем тако и на иностраном тржишту), односно предност је дата развоју а не стабилизацији. Државни органи у економској сфери (али и у другим) показују много бољу ефикасност у своме раду. Тако је Русија после вишегодишњег пада бруто друштвеног производа у 1999. години забележила раст од 3,2%, а за првих осам месеци 2000. године, према подацима Министарства развоја економије и трговине (бивше Министарство економије), тај раст је износио 7,3%. Овакав раст је забележен захваљујући, пре свега, порасту индустријске производње од око 10%.* Поред тога, девизне резерве Русије су за последње две године удвостручене и у августу 2000. године су достигле апсолутни максимум од 25 милијарди долара.

* * *

Југославија се тек сада, са великим закашњењем, налази на почетку неопходних суштинских економских реформи. Кашњење од једне деценије је огроман недостатак, али и велика шанса да се избегну грешке, заблуде и лутања кроз које су прошле друге ПУТ. Било би историјски неодговорно да не извучемо поуке из искуства других, јер не смемо заборавити да у овој земљи живимо не само ми него у њој треба да живе и наши потомци. После пораза неуспеле политике претходног режима пружа нам се шанса да напоскон кренемо путем опоравка и истинског препорода. Уколико се та прилика сада не искористи велико је питање да ли ћемо више уопште и имати могућност да одлучујемо о сопственој будућности.

Литература:

реформи тек после финансијског краха у Русији објавио у цењеном московском листу "Независимаја газета" текст "Неуспех руских реформи". У њему Сакс признаје да су његови савети били универзални за све ПУТ, па и за Русију, и да је велика грешка што се при спровођењу реформи у Русији у обзир нису узимале њене специфичности.

* То је постигнуто у условима, не тако мале, инфлације која је за први осам месеци 2000. године износила 19% исказане на годишњем нивоу.

1. Група аутора - Г17, Програм радикалних економских реформи у СР Југославији, Радио Б92, Београд, 1997.
2. Гжегож В. Колодко: От шока к терапии - Политическая Экономика постсоциалистических преобразований, Эксперт, Москва, 2000.
3. Џ. Стиглиц, Многообразнее инструмент, шире цели: движение к пост-Вашингтонском консенсусу, Вопрос Экономики, Москва, 8/98.
4. Џ Стиглиц, Куда ведут реформ, Вопрос Экономики, Москва, 7/99.
5. Татјана Душанић, Шта није решила приватизација у Русији, Пословни круг, 11/98.
6. Татјана Душанић ; Јован Б. Душанић, Транзиција у Русији, Економска политика, Београд, 1998.
7. О.Т. Богомолов, Моя летописв переходного времени, Экономика, Москва, 2000.

ECONOMIC REFORMS IN YUGOSLAVIA: HOW TO AVOID ERRORS OF THE OTHERS

*Dr Jovan B. Dušanić**

Summary

After September 2000 elections, Yugoslavia is now, when it is very late in comparison to other postsocialistic countries, at the very beginning of the essential economic reforms and a real including into international economic flows. Delay of one decade is a big disadvantage but also a big chance to avoid mistakes, misleads through which other economies in transition have passed. This work specially insists on necessity that strategy of economic reforms and including into international economic flows must be a result of a good imagined and consistent programme which also must be developed and applied by the competent persons who represent authentic local elite with a clearly expressed national interests based on a real patriotism. We can see it in negative experiences of many economies in transition where ready-made "recipes" of economic reforms were applied. They were based on Washington Consensus which was mostly adopted and prepared by the local comprador elite.

Key words: Washington Consensus, Comprador Elite, reforms, transition, privatisation, liberalisation, stabilisation

* Dr Jovan Dušanić, redovni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

ПРИВАТИЗАЦИЈА – КЉУЧНА КАРИКА НА ПУТУ ИЗ СОЦИЈАЛИЗМА У КАПИТАЛИЗАМ

*Др Миодраг Зеџ **

Резиме

Транзиција је вишедимензионалан процес преуређивања укућних друштвено–економских односа са приватизацијом као кључном кариком. У суштини, транзиција се своди на напуштање бирократског модела привреде, државне својине, концепта радничке државе и преласка на тржишну привреду, засновану у основи на приватној својини и грађанску државу, ослоњену на процедуре парламентарне демократије. У раду се искућва транзиције систематизују у три блока:

Први - анализиране су процедуре и ефекти транзиција бивших комунићких земаља са наљаском на укућне специћности које условљавају одређену комбинацију примењених модела и ефекте сprovedених процеса.

Други - анализирани су модели у бившим YU–републикама и презентивани ефекти и укућна успешност процеса транзиције.

Трећи - процес приватизације у Србији прошао је кроз различите фазе са врло скромним ефектима, што је последица неопстојања јасног вредносно–политичког одредења да се круће промене сprovedу. Досадашња власи је инстићуционалну приватизацију одредила ванстићуционално не желећи демоншазу партићске и афирмацију грађанске државе и тржишне привреде.

Не темељу идентификовања свих слабости досадашњег концепта, у раду се сугершу основне контуре могућег модела приватизације који би представљао креативни компромис супротивљавених инћереса у друштву и сиворио адекватну својинску сструктуру привреде с циљем да се обезбеди материјално покриће за тржишну конкуренцију и политичку демократију.

Избор адекватне процедуре приватизације је уџаони камен на коме почива стабилност и успех процеса транзиције. Концепти приватизације ослоњен је на кључне акћере: државу, грађане, раднике, повериоце и инвеститиоре. Успех транзиције је постићнуи када се прекине редистрибуција

* Др Миодраг Зеџ, редовни професор Филозофског факултета у Београду и Економског факултета у Бањој Луци

сиромаштва и обезбеди експанзија раста националног и појединачног богатства.

Кључне речи: приватизација, транзиција, социјализам, капитализам.

Процес транзиције и приватизације у бившим комунистичким земљама има десетогодишње искуство. Без обзира на различите оцене ефеката транзиције, нагомилано искуство већ даје солидне основе за изградњу основних елемената “теорије транзиције” и избор адекватне комбинације приватизационих процедура за Србију која је у великом заостатку у односу на остале земље.

I. Источно-европско искуство

И поред специфичних искустава сваке земље понаособ, могуће је извршити грубу класификацију и груписање посткомунистичких земаља у три основна блока:

- a. Концепт заснован на преовлађујућем моделу продаје капитала (Немачка, Мађарска).
- б. Концепт заснован на преовлађујућем моделу поделе капитала грађанима и запосленима (Чешка, Русија).
- ц. Концепт заснован на преовлађујућем моделу институционалних инвеститора (фондова) чије су акције власништво државе, или се продају, по повољним условима, правним и физичким лицима.

A. Приватизација са преовлађујућим концептом продаје капитала

Продаја капитала, као механизам елиминације државног (друштвеног) власништва, је најчешће била полазна идеја заснована на искуству приватизације државног сектора у развијеним земљама (Енглеска, Француска и неке земље у развоју). Вера у успех тог модела убрзо се показала претераном, јер су се продаје капитала у развијеним земљама одвијале у условима преовлађујуће приватне својине, развијеног финансијског тржишта и адекватне куповне снаге домаћих инвеститора. Приватизација у Источној Европи, коришћењем овог модела, “значи продати предузећа којима се не знају власници ни цене људима који немају новац” (пољски министар приватизације).

Примена модела продаје државне имовине у **Немачкој** наметнула се као основна идеја јер је просто реч о усисавању једне привреде (ДДР) у правни, економски и политички амбијент бивше СР Немачке. Модел се базирао на преносу имовине бивших државних предузећа на фидуцијарни уред TREUHANDANSTALTEN са задатком да огромни и стручни апа-

рат тог уреда прода, ликвидира, реструктурира предузећа имајући могућност слободног избора одређених социјалних и економских аранжмана. Успех овог модела махом се не оцењује повољно, мада је изведен у скоро идеалним условима за продају који су незамисливи за остале посткомунистичке земље. Уместо очекиваног прихода од продаје предузећа забележени су губици, огромни трошкови санације, субвенција и астрономски износи додатних улагања у приватизована предузећа с циљем да се оспособе за нормално тржишно функционисање. И поред огромних улагања у политички и социјални експеримент (уједињење), још увек је драстичан раскорак источног и западног дела земље у нивоу раста стандарда и продуктивности. Искуство Немачке сведочи да представа о вредности предузећа у бившим комунистичким земљама (ДДР је била најразвијенија) је далеко испод и песимистичких очекивања.

Мађарски концепт приватизације, превасходно заснован на механизму продаје капитала, одвијао се у повољним околностима интересовања Запада и претварања Мађарске у “врата Истока”. Модел је више пута мењан и допуњаван (1989, 1990, 1991, 1995) повећавајући удео државног регулисања процеса (спречавање афера – посластичарница Жарбо) и давања све већих олакшица домаћим инвеститорима (кредитирање запослених, отплата из приноса). Мађарска ,несумњиво ,има добре макроекономске перформансе (стабилност, улаз страног капитала, кредитни рејтинг, извоз у ЕУ који махом (77%) иде преко мултинационалних компанија), али и бројне проблеме реструктурирања, изразите социјалне стратификације. Модел приватизације кроз продају доноси позитивне ефекте, али и бројне негативности и захтева комбинацију с другим моделима.

Б. Приватизација са преовлађујућим концептом поделе капитала на грађане и запослене

Чешка је лидер модела масовне ваучерске приватизације и све до недавно, оцењивана као најуспешнија земља у транзицији. Услови у којима је отпочела реформа у Чешкој су бољи од услова осталих земаља: висока индустријска култура, висок степен урбанизације, изграђена централизована државна структура и поверење у законе у условима јасне политичке одлуке и друштвеног консензуса да се иде у корените промене.

Премда су коришћене различите процедуре (продаја, реституција, ваучери) чешки модел је парадигма поделе капитала. Процес је прошао кроз више фаза:

1. Деетатизација и реституција су обележене враћањем имовине грађанима и градовима;
2. Мала приватизација – продаја малих предузећа, сервиса и ресторана за готов новац;

3. Велика приватизација (1991, 1994) обележена централизованом ваучерском приватизацијом и великим приватизованим предузећима путем продаје делова великих предузећа стратешким инвеститорима.

У последње време се изриче све више критика на чешки модел приватизације због упадања у зачарани круг: грађани су уложили ваучере у фондове, фондови су власници предузећа, али су крупне банке преузеле контролу над фондovima. Крупне банке су остале неприватизоване (државно власништво) тако да се упоредо са приватизацијом фактички десио процес етатизације. То само показује да се мора упоредо третирати приватизација реалног и финансијског сектора, с циљем да се после промене власништва над предузећем отвори процес реструктурирања и да финансијско тржиште омогућује пренос власништва према најспособнијим актерима у привреди. Чешка је успешно прешла кључне фазе транзиције (макроекономска стабилност, либерализација, приватизација), али је идентификовала бројне проблема у фази реструктурирања и социјалног прилагођавања.

Руско искуство представља комбинацију продаје и поделе предузећа путем децентрализованих аукција предузећа за ваучере, регулисане обимном и несистематичном процедуром (бројни укази) у условима опште економске и политичке кризе, расула у бившим кључним индустријама, јаког комунистичког наслеђа и раста корупције.

Руски модел приватизације није концепцијски прецизно структуриран, има више колосека и више различитих процедура. Основне процедуре могу се систематизовати у следеће токове:

1. Предузећа која се не приватизују.
2. Предузећа која се приватизују посредством владе (комуникације, наоружање, атомска индустрија).
3. Предузећа која се приватизују посредством државног комитета (преко 10 000 запослених – нафта, фармација, саобраћај).
4. Предузећа која се обавезно приватизују.

Приватизација се обављала продајом за готов новац и ваучере који су дељени свим грађанима и запосленима. Модел је компромис између државе, грађана, запослених и локалних органа. Приватизација се обављала децентрализованом аукцијом, а за крупна предузећа, централизованом (400 фирми), ваучери су ликвидни и продати за готов новац, што је узроковало стварање бројних приватизационих фондова од којих су многи били класичне пирамидалне шеме. Премда је регулација непрекидно дограђивана, у суштини су се десила два процеса: велики број предузећа је остао у интерном власништву запослених и управе, под контролом локалних органа са огромним проблемима реструктурирања,

вишком запослених и свим лошим особинама предузећа у којем су власници истовремено и радници. У тим предузећима, нема помака ка ефикасности, промене програма и елиминисања вишкова радника. Истовремено, стратешки сектори су под контролом нових тајкуна (КГБ, политичка елита, мафија), где се преко стратешких производа испумпава национално богатство (нафта, гас, племенити метали).

Цели процес је праћен макроекономском нестабилношћу, урушавањем традиционалних банака и формирањем нових и отвореним проблемима везаних за реструктурирање предузећа, раст и ефикасност.

Ц. Приватизација посредством институционалних инвеститора

Пољска, упркос почетним тешкоћама, постаје фаворит процеса транзиције на преласку у нови миленијум. Услове у којима је отпочео процес транзиције, карактеришу: велики антикомунизам, јак синдикалистички покрет, изразито лоша привредна структура. Несумњиво, успеху приватизације битно су допринела чврста одређења за реформе, снажна и богата дијаспора која жели Пољску интегрисану у свет Запада, истовремено јачајући бедем према Истоку. Пољски модел приватизације се постепено мењао и уобличавао (1990, 1993) као комбинација интереса страног капитала, фондова и интереса запослених.

У 1990. години, почео је процес корпоратизацијом, доношењем планова приватизације уз велике привилегије запосленим, што је касније допуњено продајом, ликвидацијом и изнајмљивањем предузећа менаџерским екипама. У 1993. години начињен је радикалан отклон увођењем масовне приватизације посредством фондова. Власништво над предузећима дистрибуисано је на институционалне инвеститоре по одређеној шеми (33% водећи фонд, 25% држава, 15% запослени и 27% остали фондови) чиме се добија стратешки власник који обезбеђује реструктурирање предузећа. Грађанима се по симболичним ценама продаје 85% акција фондова и 15% држави. Такав приступ је знатно убрзао процес и отворио могућност раста друштвеног производа, кредитни рејтинг, развој финансијских тржишта, реформу банака и експанзију страних улагања. Пољска долази на чело ранг листе успешности и отвара кључне процесе приватизације телекома, банака, војне индустрије, нафтних компанија и традиционално проблематичних железара.

Сумирајући искуства транзиције у Источној Европи, можемо констатовати следеће:

- У свим земљама је недвосмислено одређење за приватизацију и децентрализацију.
- Око суштине процеса је постигнут друштвени консензус и нема опасности од иреверзибилних процеса.

- Процес приватизације се убрзава, модел представља комбинацију продаје и поклона, при чему је продато мање од очекиваног уз ефекте који су далеко од жељених.
- Испољавају се бројни проблеми као нуспроизводи транзиције: приходи су мањи од очекиваних, велике кредитне и фискалне олакшице, високе социјалне тензије и бројне сумњиве аквизиције уз учешће страног капитала мањег од очекиваног.
- Кључни проблеми везани су за реструктурирање крупних система и банака од чијег решавања зависи брзина напуштања бирократског и улазак у тржишни систем.

Премда се избору модела приватизације с правом придаје велики значај, после десетогодишњег искуства уочљиво је да успех укупне транзиције зависи од бројних других фактора, међу којима као најважније убрајамо следеће: ниво развијености пре транзиције, степен укупне индустријализације и урбанизације, близину тржишта ЕУ, правна стабилност и поверење у државу, либерални политички амбијент и општи консензус да се уђе у процес неповратног напуштања радничке бирократске државе и отвори пут грађанском друштву и тржишној привреди.

II. Искуства бивших YU – република

У свим бившим YU – републикама у току је интензиван процес транзиције који у великој мери баштини закон о друштвеном капиталу, са конкретним доградњама у коме запослени чине доминирајућу социјалну групу. У процесу транзиције предњачи Словенија, а највише заостају Македонија и БиХ, при чему ранг развијености остаје исти само што су се разлике драстично повећале у корист Словеније.

Словеначка транзиција карактерише се недвосмисленим опредељењем за приватизацију и тржиште. Модел приватизације се непрекидно дограђује (1991, 1992, 1993) при чему се проналази компромис између кључних друштвених група: запослени, грађани, ранији власници и држава. Основна идеја софистицираног и контролисаног поступка приватизације је елиминација бивше друштвене својине и формирање капитала предузећа са у целини познатим власницима. Основне контуре приватизационог модела су следеће:

- Предмет приватизације је процењени капитал у целини и доношење приватизационих пројеката.
- Основна шема дистрибуције: 10% пензиони фонд, 10% фонд за компензације (денационализација), 20% фонд за развој ради издавања грађанских сертификата, 20% за бесплатну дистрибуцију у

предузећу и 40% за комерцијалну приватизацију у којој радници учествују са попустом као и остала правна и физичка лица.

- Модел докапитализације се користи као коректив у свим аранжманима.
- Приватизациони фондови су прикупили око 50% власничких сертификата и постали кључни инвеститори у предузећа.

Успех словеначке транзиције мери се високим степеном раста ГДП и макроекономском стабилношћу постигнутом социјалном равнотежом, развојем финансијских тржишта и берзи, експанзијом извоза и приближавањем ЕУ. Проблеми постоје у реструктурирању крупних предузећа која су изгубила тржиште (Там – Марибор), релативно малим страним инвестицијама и проблемима који су изазвани неким ограничењима у процесу денационализације и страних улагања.

Хрватска транзиција одвија се у нестабилним макроекономским и политичким приликама уз јак притисак дијаспоре за привилегованим третманом у приватизацији. Бројни спорови и афере прате процес приватизације уз перманентан сукоб запослених и државе. Премда је Хрватска међу првима суспендовала примену тзв. закона Анте Марковића у суштини њеног модела остале су битне карактеристике тог закона: привилеговани третман запослених, инсајдерско власништво и државни фондови. Модел у суштини обухвата следеће процедуре:

- Приватизује се друштвени капитал у целини.
- Фаворизовани купци су радници са попустом 20% + 1% за године стажа до лимита 20 000 DM по раднику и 50% капитала предузећа.
- Продаја без попушта 50% капитала домаћим и страним купцима.
- Пренос преосталог капитала на државни фонд за приватизацију (70%), фондови пензионог и социјалног осигурања (30%).
- Стечај и ликвидација лоших предузећа.
- Притисак јавности доводи до оснивања Домовинског фонда за бесплатну поделу акција предузећа ратним ветеранима и претварања припадајућих попушта на акције за раднике који одустају од уплате.

Цели процес приватизације пати од корупције, фаворизовња номенклатуре и перманентне претње ревизијама. Ефекти страних улагања су далеко од очекиваних, реструктурирање предузећа у самом зачетку и проблем социјалног прилагођавања потпуно отворен. Постизање макроекономске равнотеже скопчано је са великим неизвесностима, степен задужености државе расте и још увек су отворена питања трајније стабилности и раста.

Македонска транзиција одвија се у политичкој конфузији и применом еклектичког концепта заснованог на идејама Закона о друштвеном капиталу из 1990 године. Модел се састоји од следећих процедура:

- Откуп предузећа од стране запослених (51% капитала и 25 000 DM по раднику) са попустом од 30% + 1% за године стажа.
- Откуп од стране менаџерског тима са уплатом аванса и отплатом из резултата.
- Пренос акција на пензиони фонд 15% са фиксним приходом од 2%.
- Денационализација и откуп за стару штедњу.
- Лизинг и продаја идеалног дела предузећа.
- Продаја средстава предузећа.

Македонска транзиција се одвија у условима малог прилива страног капитала (дијаспора и Грци), хроничне неефикасности и одлагања решавања крупних губиташа. Макроекономска стабилност је очувана, али процеси реалног реструктурирања су у самом зачетку.

Сумирајући искуства транзиције у бившим YU – републикама можемо констатовати следеће:

- Испољен је политички консензус о напуштању социјализма и друштвене својине.
- Модел се базира на компромису кључних друштвених група (радници, држава, грађани, бивши власници и страни инвеститори).
- Основне процедуре приватизације су продаја, интерно акционарство, пренос на фондове и денационализација.
- Тежња ка грађанској држави и тржишној привреди.
- Тешко се одржава макроекономска стабилност јер се не отклањају брзо дефицити, ефикасност се споро повећава и стране инвестиције су мање од очекиваних.
- Успех у транзицији је битно одређен стартном позицијом – Словенија далеко предњачи по свим параметрима, Хрватска бележи застојање, а Македонија је дубоко у заостатку.
- Оцена приватизационог модела могућа је само у садејству са осталим елементима процеса транзиције који битно предодређују карактер и темпо реформи.

III. Искуство Србије

После десет година од почетка приватизације (1990), власничка структура привреде Србије је преко 90% у режиму државне и друштвене својине. Од укупне активе привреде у приватном власништву је око 10% из кога се креира преко 40% друштвеног производа. То показује изразиту

ефикасност коришћења ресурса у приватној привреди уз истовремено преливање дохотка из државно–друштвеног у приватни сектор. Избегављући брз и транспарентан модел приватизације имовине, у Србији су широм отворена врата ванинституционалној приватизацији. Такав систем је створио поремећену имовинску структуру и на нивоу предузећа и на нивоу појединца. Предузећа су остала без обртног капитала (од укупне активе стална средства чине близу 80%, а од 20% обртног капитала већину чине неконкурентне залихе и спорна потраживања, док је у новцу и хартијама од вредности занемарљив део обртне активе), а појединци вишкове новца улажу у непокретности или тезаурацију чиме се новац повлачи из пословања и сужава основа за продуктивно улагање капитала. Створена је и вештачка несташица кредитног капитала што диже каматне стопе и сужава инвестиционе могућности.

У таквим околностима наставља да функционише бирократски систем у коме држава арбитрарним одлукама битно утиче на прераспodelу између предузећа, грађана, региона и инвестиционих група. То непрекидно поспешује кумулирање бројних дефицита на нивоу државе и предузећа, дисторзију цена, курса и камата, бирократизацију спољнотрговинског режима и општу кризу мотивационог система. Тржиште је потпуно потиснуто, а кључни играч је политичка олигархија и бирократска елита.

У таквом контексту, институционална приватизација је ствар нужде и притиска јавности, а не стварни интерес пословно–политичке олигархије која се задовољава приватизацијом финансијских ефеката.

За разлику од других земаља у којима је постигнут политички консензус око приватизације и елиминације друштвене својине као основе бирократског поретка, Србија је последњи бастион друштвене својине као својинског основа радничке државе којом управљају бирократе.

Официјелно, приватизација спровођена преко власничких аранжмана увек је у својој основи имала доктрину минулог рада, високо фаворизујући запослене у државно–друштвеном сектору као циљну групу на којој је почивао социјалистички режим.

На досадашњој изградњи концепта приватизације имали смо неколико фаза, од којих су најважније следеће:

- a. У првој фази, 1990. године, приватизациону еуфорију изазвао је тзв. Антин закон који је превасходно фаворизовао интересе запослених и менаџмента у предузећима. Суштина модела сводила се на преузимање предузећа од стране запослених коришћењем докапитализације с попустом на књиговодствену вредност капитала. Високи попусти и инфлација су основ интереса да се преко плата преузме истовремено власништво над капиталом предузећа. Истовремено, процес је поспешен креативним тумачењима

да се приватизација може извршити конвертовањем неисплаћених плата увећаним за порезе и доприносе у капитал што је довело до праве еуфорије приватизације (1200 предузећа 1990–1991). Сукоб федералне и републичке владе је био у току и процес распада Југославије је почео, Словенија и Хрватска су суспендовале закон који је практично остао у функцији у Србији, Македонији и БиХ. Такав модел приватизације фаворизује интересе запослених који практично преузимају управљање одмах по упису акција и додатно је стимулисан избегавањем пореских обавеза. Он је наслоњен на доктрину минулог рада и то стечено право је у основи свих приватизационих процедура у ex-YU републикама.

- б. У другој фази (1991 –1994) савезна држава се распада, отвара се расправа о концепту приватизације и усваја нови закон заснован, у суштини, на идеји минулог рада и запослених као циљне групе. Услед техничких иновација (процена вредности држава арбитража око вредности и контрола уплата) у суштини се битно успорава процес и елиминише могућност преузимања предузећа без уплате пореза и доприноса. Процес се драстично успорава да би се поново активирао 1992, а нарочито 1993. године, услед високе инфлације која је опет омогућила бесплатно преузимање предузећа.
- ц. У 1994. години води се чврста монетарна политика (Аврамовићев програм) и после притиска јавности да се преиспитају сви инфлаторни добици држава доноси Закон о ревизији раније учињених приватизација и практично поништава цео процес. Процес приватизације се бирократизује и државна арбитража селективно поништава приватизације, али оставља све друге добитке владајућем слоју, проистекле из финансијског сектора и примарне емисије Народне банке. Тиме се фактички легализује приватизација девизних резерви и њихово пребацивање у иностранство, а поништавају приватизациони добици у транзицији реалног сектора. У периоду 1994–97. трају безуспешне расправе о моделу приватизације која је практично ван интереса естаблишмента који се задовољава контролом финансијских токова и приватизацијом спољнотрговинских токова.
- д. У 1997. години, доноси се нови Закон о својинској трансформацији заснован опет на концепцији минулог рада, проширујући циљну групу од радничке према државној бирократији, чиме се заправо даје уступак највернијим гласачким масама пред изборе. Суштина тог модела своди се на поделу привреде на три блока:

државна предузећа која приватизује естблишмент продајом странцима (Телеком), посебни програми (75 великих предузећа око којих се боре лобији ко ће бити преговарач – цементаре) и тзв. аутономни модел којим се приватизују стандардна комерцијална предузећа. Ту се практично излази у сусрет циљној групи (радници + државна бирократија + сељаци у задругама којима се дели 60% капитала – (лимит 16000 DM – 400 DM по години стажа) и продаје са попустом до 6 000 DM), чиме се високо фаворизује један слој који је ослонац гласачке машине. На државни пензионих фонд се преноси 10% капитал, а остатак неопходних акција се уступа државном Акцијском фонду. Развија се сложен и скуп бирократски поступак у коме Дирекција за процену и Министарство приватизације воде кључну реч и дозирају процес:

- убрзавају или успоравају сагласност на програм, вредност и процедуру;
- дају посебне сагласности на учешћа изнад 25%;
- користе курс као битан предуслов процесу – разилазак официјелног и реалног курса битно ревидира права на бесплатне акције.

У закон су уграђена ограничења која битно смањују могућност трговања (сукцесивно се пуштају акције у промет на 5 година, контролише се трговање преко берзанских посредника и права прече куповине). Процес се знатно успорава јер недостаје регулатива везана за акцијски фонд, регистар акција и права, регистар предузећа итд. Иако заснован на бесплатној подели акција, интерес за трансформацију је незнатан тако да је у току три године процес кренуо у 426 предузећа, а практично окончан у 18 предузећа. Постојећи закон има бројне слабости (које би дошле до пуног изражаја да је успео) од којих апострофирамо следеће:

- Модел је заснован и ослања се на теорију минулог рада и инсајдерско власништво.
- Модел је неправедан јер фаворизује раднике и бирократију, а елиминише интересе грађана.
- Предузећа у интерном власништву преферирају плате, а не профите.
- Интерни власници су против реструктурирања, отпуштања и промене политике.
- Страни и спољни капитал није заинтересован за мањинско власништво.
- Спречавање трговања и право прече куповине онемогућују остваривање контролног пакета ради промене спољног управљања.
- Тешкоће реализације права на бесплатне акције свих који су ван предузећа.

- Процес је бирократизован, скуп и нетранспарентан.

У суштини, овај модел је проистекао из погрешне концепције (минули рад), окренут је стварању радничке, а не грађанске државе, фаворизује дужнике а не повериоце, не решава проблем девизне штедње, страних улагања и развоја финансијских тржишта и практично је донесен као део политичке понуде пред изборе. Када су избори прошли, држава је свесно путем политике курса успорила приватизацију, као што је у прелазној влади социјалистички министар променом курса убрзао приватизацију да би спречио очекиване концепцијске промене.

Стратегијске слабости овог модела своде се на необавезну (факултативну) приватизацију са доминирајућим интерним власништвом које не омогућава реструктурирање. Његов вредносно – политички оквир је такав да у себи не садржи реч ПРИВАТИЗАЦИЈА, што јасно показује да је социјалистичка власт на овај процес гледала као нужност коју треба успоравати, а не као на опредељење које треба стимулисати.

Отварање комплексног процеса ТРАНЗИЦИЈЕ са приватизацијом као кључним сегментом могуће је тек у концепту јасног вредносно – политичког оквира који своју основу има у грађанској (правној) држави и отвореној (конкурентској) привреди. Искуство бивших комунистичких земаља показује да постоје одређене фазе у којима је успех могућ ако се одлучно и стручно приђе целини решавања својинског питања као упоришне тачке за обезбеђивање стабилности и раста.

У пројекту транзиције, следеће фазе су се издвојиле као незаобилазне:

1. Макроекономска стабилизација и независност централне банке је полазиште за идентификацију свих дефицита и елиминисање “мекких буџетских ограничења” на нивоу државе и предузећа. Сагледавање реалног стања је немогуће у високо инфлаторној привреди са вишеструким девизним курсевима.
2. Либерализација тржишта и преуређење система цена, курса, камата и спољнотрговинског режима је основ за долазак до реалног стања биланса успеха свих предузећа и релативних односа цена које одговарају отвореној тржишној привреди.
3. Институционалне реформе (предузећа, банака, финансијских тржишта) омогућују да се на основу јасног увида у билансе стања и успеха одаберу адекватне процедуре које ће најбезболније и брзо довести до нових тржишних услова.
4. Реструктурирање следи после приватизације када пронађемо сопствене и финансијски спремне инвеститоре који ће наћи сопствене интересе да нову својинску структуру ставе у контекст конкуренције на темељу пораста ефикасности.

5. Прихватљив социјални програм омогућује да се обезбеди политичка стабилност без које нема основа да се спроведе темељна реконструкција привреде и друштва.

У склопу овако дефинисане ТРАНЗИЦИЈЕ, сугерисаћу неке основне контуре модела ПРИВАТИЗАЦИЈЕ који је могуће дефинисати новим законом или пак темељним преуређењем постојећих закона.

Полазна основа својинског уређења је неопозива стабилност својине и уговора, елиминација ретроактивности и поништавања, сем у случају доказаних злоупотреба и нужност одређене својинске децентрализације садашње државне својине.

Садашње државно власништво је превасходно власништво Владе Србије, док су општине и градови имовински експроприсани или им је пак ограничено располагање својином. Стога је неопходно разграничити државно власништво на Републику (фактички влада) којој би припала основна производна добра, непокретности везане за функционисање државног апарата и стратешки системи у привреди (НИС, ЈАТ, ЕПС...) и општине којима би припао пословни простор, комунална предузећа и службе, непокретности везане за општину и градско грађевинско земљиште.

Враћање надлежности на општине и промене у фискаланом систему омогућили би конкурентност својинских и фискалних аранжмана у привлачењу инвестиционог капитала.

Изградња спроводивог концепта приватизације базира се на компромису кључних интересних група (грађани, запослени, повериоци, штедише и држава) уз потребу широког отварања према страном капиталу бришући разлику између домаћих и страних инвеститора.

Контуре пожељног модела приватизације претпостављају постојање два блока за приватизацију (државна и друштвена предузећа) и прихватљив компромис у правима (запослени, грађани, старе девизне штедише и повериоци) уз два основна модела приватизације: продаја и подела капитала. Први блок (државна предузећа, општинска имовина и државна имовина) треба трансформисати тако да основни модел буде продаја (превасходно путем јавне продаје, а коришћење тендера прецизно регулисати и обезбедити транспарентност). Купци акција државних предузећа и државне имовине (аукција) могу бити домаћи и страни инвеститори и девизне штедише за обвезнице по старој девизној штедњи. Динамику приватизације одређује Влада с обавезом да се у законски одређеном року пренесе 10% акција пензионском фонду, 5% акција понуди на продају за обвезнице девизне штедње и 10% за сертификате који би били, уз минималну надокнаду, дистрибуирани свим грађанима. Вредност сертификата

та и начин замене за акције предузећа прецизно би се регулисали законом.

Приватизација комерцијалних предузећа која су у друштвеној или мешовитој својини, била би обавезна и законски и временски прецизирана. Почетна шема расподеле друштвеног капитала била би следећа:

- 10% пренос на пензиони фонд;
- 20% бесплатна дистрибуција запосленим до лимита по раднику у том предузећу;
- 20% капитала намењено је власницима сертификата које би добили сви грађани. Запослени грађани би добијали сертификате и по грађанском и радном принципу;
- 50% капитала за продају домаћим и страним инвеститорима за готов новац, обвезнице државе по старој девизној штедњи и државне обвезнице.

Предузеће би аутономно водило процес приватизације у року од годину дана, после чега би акције биле пренете на државни фонд који би у складу са планом приватизације различитим повластицама распродао преостали део капитала на тржишту, користећи различите технике и аранжмане. Рад тог фонда захтева детаљну регулацију. Свим купљеним акцијама могло би се берзански и ванберзански трговати, што би довело до концентрације власништва изван предузећа, а што је основа за рационално управљање. Уз ове основне моделе као допунски би се користили докапитализација и претварање потраживања у улог уз стимулативне бонусе чије би распоне дефинисао закон.

Новац од приватизације, путем продаје акција комерцијалних предузећа у друштвеној својини и продаје државних предузећа (акције, тендери, продаја aktive итд.), сливао би се у следеће фондове:

1. 25% у пензиони фонд, ради текуће консолидације и докапитализације;
2. 25% у фонд за обештећење поверилаца државе (девизне штедише и инострани дугови);
3. 25% у фонд за развој – улагање у крупне инфраструктурне системе;
4. 25% у фонд социјалног прилагођавања (преквалификација, једнократне исплате, отварање породичног бизниса итд.).

Новац од продаје државних непокретности и друге имовине (општине, Република) припадао би буџетима за унапређење државне управе улагањем у модерну опрему или пак за решавање проблема вишкова радника у администрацији и побољшање комуналних и јавних служби.

Приватизација је крупно, политичко и економско питање, чије решавање зависи од промене укупног вредносно–политичког обрасца и постизања консензуса кључних друштвених група. Процес мора бити транспарентан, брз, социјално прихватљив, ригорозно регулисан и спроведен под будним оком јавности.

Он је предуслов преласка са радничке (партијске) на грађанску државу и отворену тржишну привреду. Велика је одговорност државе и нових власти да што хитније спроведу процес институционалне приватизације јер процес ванинституционалне приватизације непрекидно тече производећи врло непогодне политичке и економске последице.

Литература:

1. М. Зец; Б. Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, ИЕН, Београд, 1997.
2. Марко Симонети, Privatization experiences of Slovenia, World Bank Seminar, January, 26 – 27, 2001.
3. Lajos Bokros, Privatization in Hungary (1990 – 2000), World Bank Seminar, Belgrade, January, 26 – 27, 2001.
4. Петр Чермак, Privatization in Czech Republic in “Privatization in Central – Eastern Europe” CEEP, 1996.
5. Krzysztof Pater and artur Wask, Privatization in Poland in “Privatization in Central – Eastern Europe”, CEEP, 1996.

PRIVATISATION – KEY LINK FROM SOCIALISM TO CAPITALISM

*Dr Miodrag Zec**

Summary

The transition process is multidimensional; the overall purpose being the social and economic re–arrangement with privatisation being a key factor. In essence, the transition involves the rejection of the bureaucratic economic model, the concept of state–owned property and state workers and, in its place, the adoption of a market economy which is based on privately–owned property and a society founded upon a parliamentary demo-

* Dr Miodrag Zec, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Beogradu i Ekonomskog fakulteta u Banjoj Luci

cracy. In practice the transition process might be classified into three categories:

First: the practice and procedure of the implementation of the transition process in other former communist countries were examined and the results analyzed; the objective being to focus on distinctive features requiring certain combination of both models that are already incorporated and the results of implemented processes.

Second: models from ex-Yugoslav republics were analyzed and the overall success of the transition implementation process considered.

Third: the privatization process in Serbia embraced various stages with very modest effects as a result of a lack of clear political determination to implement major changes. Previous regimes had subordinated institutional privatization to non-institutional organs who lacked the desire to disassemble party-affiliated state and adopt the concept of a democratic civil society based upon a market economy.

Following the identification of deficiencies in the existing model one might suggest a general concept of a feasible privatization model based upon a compromise between conflicting social interests and the creation of a sustainable ownership economic structure, the purpose of which is the provision of a viable market economy and political democracy.

The identification of a viable privatization procedure is the cornerstone upon which the stability and success of the transition process relies.

Privatization, as a concept, is dependent upon key factors such as: state, citizens, workers, creditors and investors. Of course, the success of the transition process is determined by abolition of poverty re-distribution and the introduction of a growth of welfare state.

Key word: privatization, transition, socialism, capitalism.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈА СВЕТСКЕ ТРГОВИНЕ И ТРЖИШТА

*Др Вујо Вукмирица**

Резиме:

Глобализација и либерализација светске трговине и тржишта одвијају се истовремено с процесима регионалних економских интеграција. Без обзира на различита схватања и контраверзе глобализације, њено својствено дејство и присуство у разним областима дају за право оним мишљењима која сматрају да је глобализација светске економије и тржишта не само нова појава већ и нова доктрина.

Евро је нови фактор глобализације унутар земаља Европске уније и европских земаља у целини, који омогућаје свеобухватно повезивање земаља Европе све до стварања сједињених европских држава (СЕД).

Кључне речи: глобализација, либерализација, трговина, тржиште

Увод

"Свет је огледало, које сваком
враћа његову властиту слику"
(Trakeray)

Савремени процес глобализације светске привреде и либерализације светске трговине и тржишта спадају међу најбитније карактеристике света на крају ХХИ века. То су процеси који теку паралелно и који се међусобно прожимају. Истина, паралелно с процесима глобализације светске економије, трговине и тржишта одвијају се и процеси регионалних економских интеграција који представљају својеврстан процес глобализације и либерализације на регионалном нивоу. Посебно је интересантан процес интеграције у Европској унији, који је отишао толико далеко да се *практично бришу националне границе и да се практично остварује идеја стварања Европе брз граница.*** Нашу пажњу у овом кратком осврту привлаче како контраверзе глобализације и либерализације светске

* Др Вујо Вукмирица, редовни професор на Економском факултету у Бањој Луци

** Споразум из Шенгена (Луксенбург) представља конкретну реализацију идеје о јединственом простору без унутрашњих граница за кретање лица, промета роба, капитала и услуга.

трговине и тржишта тако и процеси глобализације и регионализације Европске уније који су од изузетног значаја за СР Југославију и све друге земље претходне Југославије, као и друге земље Европе и света у целини.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: НОВА ДОКТРИНА ИЛИ САМО НОВА РЕЧ?

Све већи број аутора разних профила истиче да је глобализација економије једна од главних тенденција развоја савременог света, * која врши велики утицај не само на економски живот, већ и на спољнополитичке односе, као и на социјалну, културну и спортску сферу живота.**

Нема сумње да услед брзог економског развоја тржишних економија као и технолошких иновација и све либералније спољнотрговинске политике и под притиском све израженије међународне конкуренције, глобализација све више карактерише - "обликује савремену светску привреду"****

Термини: "глобализација", "глобални процеси", "глобални системи", "глобална одговорност" све више се срећу како у публицистичким, тако и у научним радовима.**** Процеси глобализације су нарочито изражени у области ширења производње, светског тржишта, технолошких иновација, комуникација и финансијских трансакција.

Процеси глобализације захватили су и сектор информација. Снажно се развило, не само међународно тржиште информативних технологија већ и тржиште међународних информација (различите базе података) које саме по себи имају цену и постају све скупља роба.

Мултинационалне компаније у све снажнијој конкуренцији са ривалским фирмама за освајање светског тржишта везивале су стратегију управљања инвестицијама и производњом из једног у други крај света, уз помоћ револуционарних комуникацијских и финансијских технологија које су створиле глобално тржиште за робе, капитал и услуге. Већ важне у данашњем свету ове корпорације ће бити још значајније у будућности

Споразум је потписан у Шенгену 14. јуна 1985. године, а конвенција о примени овог споразума 19. јуна 1990. године у истом граду. Целовит споразум објављен је у књизи "Споразум из Шенгена – за Европу без граница"

* С.И Долгов: Глобализација економије: Новое слово или новое явление, Москва 1998. године.

** За првенства света у фудбалу 1998. године, због све већег учешћа земаља (афричких и азијских) пре свега у том спорту, све више се говорило и писало о "глобализацији фудбала".

*** О.Т Богомолов: Реформи в зеркале международных сравнений Москва 1998.

**** Интересантан преглед контраверзи и социолошких промишљања садржан је у студији Данила З. Мартковића "Социологија и глобализација", Центар за усавршавање руководиоца у образовању, Београд 2000.

када се сруше трговинске баријере хладног рата и светска економија постане још интегрисанија и спољнотрговинска политика још либералнија.*

Брз развој научнотехнолошког процеса и његово глобално дејство, крупне историјске промјене до којих је дошло након распада "совјетског социјалистичког система", и све изражанија доминација САД у свим међународним токовима, односима и пословима избацили су у светску орбиту глобализацију као "нову" и свеопшту појаву. У том контексту могло би се говорити о доктрини глобализације.

Доктрина глобализације у области економије у многоме подсећа на својевремено популарну теорију конвергенције економско – социјалних система, која се залагала за стварање "јединственог" синтетизованог економско–социјалног система који би био бољи и од "класичног капитализма" и од "класичног социјализма" и који би користећи предност оба система давао оптималне ефекте у свим областима живота и рада.**

НЕМИНОВНОСТ "ОТВАРАЊА" СПОЉНОТРГОВИНСКЕ ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНИХ ЕКОНОМИЈА

У економској литератури последњих година појавио се низ истраживања у којима се разматра веза између отворене или затворене економије (као и "степену отворености"), с једне стране, и темпа економског раста с друге стране.

Интересантни су критерији којима се земље деле на отворене и затворене.

Тако, економија земље сматра се затвореном ако је присутан један од следећих услова:

1. На крају крајева, ако се 40% спољнотрговинске размене подвргава нетарифним рестрикцијама.
2. Средњи ниво царина износи 40% или више.
3. Валутни курс на црном тржишту одступа 20% и више од службеног курса.
4. Присуство државног монопола на важније извозне производе.

Бројне анализе које су вршене у току протекле деценије XX века у низу земаља показује предности политике отварања према свету, спољнотрговинске орјентације и политике подстицаја извоза у поређењу с политиком замене увоза.

" Спољнотрговинска орјентација" и политика "стимулирања извоза" нису исто. Напротив! То су различити садржаји. "Спољнотрговинска

* Кенеди П: Припрема за двадесет први век, "Службени лист СРЈ", Београд 1997. стр. 65–66

** Вујо Вукмирица: Економски и државни менаџмент, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1996. стр. 69–72.

орјентација" ставља акценат на отклањање различитих трговинских баријера (царина, квота, девизних ограничења, нетарифних рестрикција, итд.), а политика "стимулирања извоза" ставља акценат на директне мере подстицања извоза (премије, рефакције, смањење девизног курса, итд.).

Емпиријска истраживања и многе аналитичке студије показале су позитивну корекцију између повећања извоза и економског раста како у земљама у развоју у целини тако и по групама земаља, а нарочито у току последње две деценије XX века.*

Ова истраживања су доказала следеће:

- а) Повећање извоза представља ефикасну стратегију побољшања економског развоја. Постоји позитивна и суштинска по величини корелације између раста извоза и економског раста у разним земљама на свим нивоима њиховог економског развоја.
- б) Повећање индустријских роба у извозу обично повећава ефикасност извозне стратегије.

Извоз и спољна трговина омогућују свакој земљи да користи своје релевантне предности, што доводи до ефикасније расподеле и коришћења ресурса, повећање капиталних улагања и производности расположивих ресурса.

Неоспорне су предности и незамењива је улога светског тржишта. То, пре свега, што је унутрашње тржиште многих земаља мало за формирање и рад предузећа у оптималном обиму и уз савремену технологију. С друге стране, светско тржиште омогућује фирмама извозне орјентације да се перманентно проширују и формирају производњу у оптималним серијама и са савременим технологијама, а што има за последицу смањење трошкова по јединици производње и повећање профита.

Истраживања Међународне банке и Међународне финансијске корпорације за период од 1968 – 1989. године, као и њихова оцена 1.200 државних и приватних пројеката које су они финансирали показује да је *коэффициент економске ефикасности висок ако су ниска трговинска ограничења, валутни курс незнатно повећан, реалне каматне стоје стимулативне и ако је мали буџетски дефицит*.

Присутна је такође *позитивна корелација између раста продуктивности рада* и нивоа остварености, односно *либерализације спољне трговине и девизне политике*.

Битна карактеристична особина светске трговине у условима глобализације и либерализације је све већа повезаност између трговине и ди-

* Linwood T. Teiges: Macroeconomic and Transnational Economy, Eastru College, Пенсилваниа, УСА, 1992.

ректних страних инвестиција, пре свега транснационалних компанија које су данас најважнији генератор светске трговине.*

Развијене тржишне привреде и просперитетне земље у развоју обезбеђују своју конкурентску способност применом иновација и развојем производа високе технологије, чија производња није могућа без развоја научно–технолошког потенцијала фирме, гране, области и државе.

Бројне компаративне анализе су показале да су иновације и новаторство основни извор конкурентске моћи на светском тржишту. Важну улогу у иновацијама има култура предузетништва, приватна иницијатива и спремност ризиковања. Ове анализе су показале да уколико су већи расходи за науку и научна истраживања од стране државе да су утолико већи расходи компанија за јачање научно – технолошког потенцијала.**

Последњих година веома важан значај за стицање међународне конкурентске способности има *еколошки фактор*.

Само *висок квалитет производа*, услуга и укупног пословања фирми, поверење које су стекли *код страних партнера* и усаглашености са међународним стандардима у технологији производње, организацији рада и маркетинга су *поуздан "кључ успеха"*, односно стицања репродукције и профита на светском тржишту.

Развој процеса глобализације економије захтева и свеобухватну либерализацију тј. смањење или отклањање различитих тарифних и нетарифних ограничења у светској трговини, пласману страних инвестиција, вршењу разних међународних услуга и финансијских операција. На то је посебно указивала делатност Светског споразума о царинама и трговини (GATA–a), а посебно садашња делатност Светске трговинске организације (СТО).***

СТО је генератор либерализације светске трговине. Њени основни принципи и правила су:

- а) статус најповлашћеније нације,
- б) национални третман,
- ц) мрежа билатералних комерцијалних споразума о листама концесије,
- д) снижење и консолидација царинских тарифа,
- е) ратификација нецаринских мера,
- ф) унификација заштитних политика (антидампинг, споразум о самозаштити), и

* Fisher: Globaliation and the Competitiveness of Regional Bloch in Comparative Perspektive, Hamburg, 1998.

** Почетком 90–тих година учешће приватног сектора у општим расходима за научно – истраживачки развојни рад износили су Јужној Кореји 82%, Швајцарској 75%, Белгији и Луксембургу 75%, Шведској 68%, САД 68%, Француској 61%.

*** Проф. др Вујо Вукмирица: Светска трговинска политика и тржишта, ПС "Грмеч", Београд, 2000.

г) начело посебног третмана земаља у развоју.

ЕВРО - ФАКТОР ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈЕ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА И ЊИХОВОГ УЈЕДИЊЕЊА

Евро је најснажнији фактор и индикатор процеса глобализације не само земаља Европске уније већ и свих земаља Европе.

Са евром се ствара једна од најмоћнијих трговинских целина, региона и блокова на свету. Еуро значајно мења равнотежу моћи у светским оквирима. Он ствара подручје јединствене валуте, засад 11 од укупно 15 земаља Европске уније, које је друго по величини у свету и које по укупном обиму производње заостаје само за Сједињеним Америчким Државама. Када и ако се Велика Британија, Шведска, Данска и Грчка укључе у "евро зону" Европска унија ће у економским параметрима превазићи Сједињене Америчке Државе.

Евро није само, нити пре свега, нова монетарна звезда на небу, већ нова реалност од пресудног значаја за Европу у току XXI века. Својевремено је бивши премијер Велике Британије Џон Мејдор изјавио да је увођење европске монете "евро" најкрупнија промјена у животу ове генерације Европљана.

Када је реч о СР Југославији и другим земљама претходне СФР Југославије, чланство у Европској унији и увођење евра немају алтернативе без обзира на разне: "евроскептике" и "балканоинтегрите". Истина, то је веома сложен процес и трновит пут који захтева велике напоре па и разне жртве, али гарантује успех у економском развоју и животу свих грађана. То се не може постићи старим и превазиђеним концептима економског развоја, организације рада и филозофије управљања и размишљања. За то су потребни не само нови концепти развоја и управљања и не само неко ново мишљење, већ нов начин размишљања и промишљања како о нашој прошлости тако и о нашој садашњости, а посебно о нашој будућности.

СР Југославија и све друге земље с простора претходне Југославије морају бити одлучне, опредељене и свакодневно ангажоване у свим областима делатности и активностима, (економским, технолошким, правним, информативним, дипломатским, културним и религијским) за прогресивне идеје, процесе и послове како међусобне тако и сарадње са земљама Европске уније и у перспективи стварања сједињених европских држава (СЕД).

СЕД су шанса и историјска неминовност за све земље Европе. Европска унија и евро су велики искорак и чврст корак у том правцу. СР Југославија, превасходно у свом интересу, треба да буде фермент тог процеса

* Кристијан Н. Сабо: Како да разумете евро?, "Желина", Београд 1999., стр. 33-34

како у свом непосредном окружењу тако и на Балкану и Европи уопште. Она треба да буде фермент скандинавизације брдовитог и трновитог Балкана, а не фермент балканизације Европе. Европска унија треба да јој то омогући и пружи шансу – искрено, одлучно, конкретно и трајно и у свом интересу Европе у целини. Истина, чланство у Европској унији ретко се није рај, али је пакао за све европске земље изван ње.*

У свим тим процесима и односима примарну улогу имају интереси, јер интереси говоре све језике и играју све улоге, чак и улогу незаинтересованости.

Literatura:

1. Лопандић Д. и Јањевић М.: Споразум из Шенгена – за Европу без граница" Београд 1996. године,
2. Долгов С.И.: Глобализација економике: Новое слово или новое јавление, Москва 1998. године.
3. Богомоллов О.Т.: Реформи в зеркале межународних сравнениј Москва 1998.
4. Данила З.: Мартковића студија "Социологија и глобализација", Центар за усавршавање руководиоца у образовању, Београд 2000.
5. Кенеди П.: Припрема за двадесет први век, "Службени лист СРЈ", Београд 1997.
6. Вујо Вукмирица: Економски и државни менаџмент, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1996.
7. Linwood T.Teiges: Macroeconomic and Transnational Economy, Eastru College, Pensilvania, USA, 1992.
8. Fisher: Globaliation and the Competitiveness of Regional Bloch in Comparative Perspektive, Hamburg, 1998.
9. The World Comparativeness Report 1966. World Economic Forum, Geneva 1996.
10. Вукмирица В.: Светска трговинска политика и тржишта, ПС "Грмеч", Београд, 2000.
11. Кристијан Н. Сабо: Како да разумете еуро?, "Желина", Београд 1999.
12. Вукмирица В.: Светска трговинска политика и тржиште, ПС "Грмеч", Београд, 2000.

* Проф. Вујо Вукмирица: Светска трговинска политика и тржиште, ПС "Грмеч", Београд, 2000 стр. 327–338.

GLOBALISATION AND LIBERALISATION OF THE WORLD TRADE AND MARKET

*Dr Vujo Vukmirica**

Summary

Globalisation and liberalisation of the world trade and market are in process together with processes of the regional integration. Regardless the various opinions and contraverses of globalisation, affects and presence in various fields proves those opinions which that globalisation of the world economy is not only the new appearance but also a new doctrine.

Euro is a new factor of globalisation within the European Union and European countries as a whole and it makes possible their connecting to make United States of Europe (USE).

Key words: globalisation, liberalisation, trade, market

* Dr Vujo Vukmirica, redovni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

НЕКИ АСПЕКТИ СПЕЦИФИКАЦИЈЕ ЛИНЕАРНОГ РЕГРЕСИОНОГ МОДЕЛА ВЈЕРОВАТНОЋЕ

Др Јасмин Комић, Милан Божић*

Резиме

У многим ситуацијама зависна варијабла у регресионој једначини није континуелна, него се своди на дискретан избор. Моделирање у оваквим ситуацијама укључује случајеве када зависна варијабла узима само двије вриједности, тје сложеније случајеве када се избор врши између неколико могућности. Користићени модели се могу у основи подијелити на моделе линеарне и нелинеарне. Модел линеарне вјероватноће омогућава једноставно оцјењивање параметара и интерпретацију добијених резултата. Поред једноставног модела са дихотомном зависном варијаблом, у раду је приказан модел са груписаним подацима, тје модел са категоријалним зависним варијаблама.

Кључне ријечи: *модел линеарне вјероватноће.*

Увод

У многим истраживањима информације до којих се долази имају квалитативну природу. Такви случајеви се сусрећу у економији када се истражују одлуке о куповини или продаји добара, потписивању уговора, ступању у штрајк, уласку у радни контингент; у политици одлуке о уласку у одређену странку, гласању; у социологији одлуке о ступању у брак, одласку на факултет и слично. За њихову анализу развијени су модели који омогућавају једноставну примјену у емпиријском раду. Најједноставнији модели овог типа се односе на случајеве када је зависна варијабла бинарног облика.

При обликовању ових модела полази се од корисности које доносилац одлуке има од алтернативних избора. Ако се претпостави да су на располагању двије алтернативе, за сваку опсервацију може се дефинисати

* Др Јасмин Комић, ванредни професор на Економском факултету у Бањој Луци
Милан Божић, асистент на Економском факултету у Бањој Луци

дискретна вјештачка варијабла Y_i која ће узимати вриједност 1 ако је изабрана прва, односно 0 ако је изабрана друга алтернатива. Обзиром да претпостављамо да појединци дјелују тако да максимизирају корисност, за очекивати је да ће алтернатива 1 бити изабрана ако доноси више корисности и обрнуто. Ако се са U_{i1} и U_{i0} означе корисности које појединац и оствари бирајући алтернативе 1 и 0, може се записати (1):

$$Y_i = \begin{cases} 1, & \text{ако је } U_{i1} \geq U_{i0} \\ 0, & \text{ако је } U_{i0} > U_{i1} \end{cases} . \quad (1)$$

У случају једнакости претпостављено је да се бира алтернатива 1. Даље, претпоставља се да корисност која се извлачи избором појединих алтернатива зависи од варијабле, обиљежја алтернатива, те карактеристика појединца који доноси одлуку. Независне варијабле могу бити квантитативне и квалитативне природе.

Ако са P_i означимо вјероватноћу избора алтернативе 1, те са $1-P_i$ вјероватноћу избора алтернативе 0 закон вјероватноће промјењиве Y_i биће:

$$f(Y_i) = P_i^{Y_i} (1 - P_i^{1-Y_i}) \quad Y_i = 1, 0 \quad (2)$$

Према томе, вјероватноћа избора биће:

$$f(1) = P[Y_i = 1] = P_i \quad (3)$$

$$f(0) = P[Y_i = 0] = 1 - P_i \quad (4)$$

Промјенљива Y_i има биномну дистрибуцију са очекиваном вриједношћу :

$$E[Y_i] = 1 \cdot P[Y_i = 1] + 0 \cdot P[Y_i = 0] = P_i \quad (5)$$

Ако се претпостави да се Y_i састоји из системске компоненте $E[Y_i] = P_i$ и случајне компоненте u_i може се записати:

$$Y_i = E[Y_i] + u_i \quad (6)$$

Случајна компонента u_i је такође дискретна промјенљива која има биномни распоред, односно:

$$u_i = \begin{cases} 1 - E[Y_i], & \text{ако је } Y_i = 1 \\ -E[Y_i], & \text{ако је } Y_i = 0 \end{cases} . \quad (7)$$

Очекивана вриједност случајне компоненте u_i и варијанса су

$$E[u_i] = P_i(1 - P_i) + (1 - P_i)(-P_i) = 0 \quad (8)$$

$$E[u_i^2] = P_i(1 - P_i)^2 + (1 - P_i)(-P_i)^2 = P_i(1 - P_i) \quad (9)$$

Изложени модели се разликују у спецификацији очекиване вриједности промјенљиве Y_i .

Модел са дихотомним зависним варијаблама

Модел линеарне вјероватноће претпоставља линеарну зависност промјенљиве Y_i од промјенљивих X_{ik} . Укључујући случајну компоненту добија се модел

$$Y_i = E[Y_i] + u_i = \sum_k \beta_k X_{ik} + u_i \quad (10)$$

Варијанса од u_i је $E[u_i^2] = \delta_i^2 = P_i(1 - P_i) = \left(\sum_k \beta_k X_{ik} \right) \left(1 - \sum_k \beta_k X_{ik} \right)$. (11)

Модел се оцјењује методом обичних најмањих квадрата. Међутим, треба напоменути да употреба овог модела доноси одређене проблеме:

1. Случајна промјенљива u_i нема нормалан распоред, већ биномни. Иако овај услов није неопходан за оцјењивање параметара, његов изостанак чини тестирање сигнификантности добијених параметара непоузданим. Проблем није изражен ако је узорак довољно велики, јер биномни распоред у том случају тежи нормалном.

2. Претпоставка једнаке промјене у вјероватноћи у односу на јединичну промјену независних варијабли, независно од нивоа независне варијабле, није реална.

3. Модел не гарантује да ће у поновљеним опсервацијама израчуната вјероватноћа бити у интервалу (0,1).

Јавља се проблем хетероскедастичности, што чини добијене оцијене неефикасним. Овај проблем се може превазићи коришћењем метода пондерисаних најмањих квадрата.

Оцјењивање методом пондерисаних најмањих квадрата

Ради елиминисања проблема хетероскедастичности Голдбергер (1964) је предложио примјену метода пондерисаних најмањих квадрата за оцјену параметара модела(3). Предложени кораци су :

1. Оцјењивање модела примјеном метода обичних најмањих квадрата, те израчунавање теоријских вриједности зависне варијабле .
2. Оцјењивање резидуалне варијансе на основу обрасца

$$\hat{\delta}_i^2 = (\sum \hat{\beta}_k X_{ik})(1 - \sum \hat{\beta}_k X_{ik}) = \hat{Y}_i(1 - \hat{Y}_i) \quad (12)$$

гдје представљају оцјене добијене методом најмањих квадрата.

3. Конструисање пондера за сваку опсервацију: .
4. Оцјењивање параметара новог модела добијеног множењем модела (10) са пондерима . Када су теоријске вриједности изван интервала (0,1) варијанса је негативна, па је неопходно такве опсервације изоставити додјелјивањем вриједности нула пондеру . У случају да је =0 или =1 варијанса је једнака нули, а пондер . У том случају најчешће коришћени поступак је ограничавање вриједности на интервал (0,001, 0,999).

Нови модел има константну јединичну варијансу. Коefицијент детерминације је апсолутно већи од коefицијента детерминације добијеног методом обичних квадрата. Међутим, те вриједности нису упоредиве, јер нови коefицијент не представља проценат објашњених, већ трансформисаних варијација. Упоредивост са оригиналним коefицијентом може се постићи прерачунавањем према обрасцу (4):

$$R^2 = \left[1 - \sum_i \left(Y_i - \sum_k \beta_{ik} X_{ik} \right) \right]^2 / \sum_i (Y_i - \hat{Y}_i)^2 \quad (13)$$

Прерачуната вриједност је мања од првобитне вриједности, али и од вриједности коefицијента детерминације код метода обичних најмањих квадрата.

Модел са груписаним подацима

У претходним моделима претпостављено је да независне промјенљиве X_k узимају јединствене вриједности. У случају понављања вриједности независних варијабли могуће је груписати податке у M група. Свака група се састоји од N_j опсервација ($j=1,2,\dots M$). Сумирајући вриједности зависне промјенљиве по групама, а затим дијелећи добијену суму са бројем елемената N_j , добијамо пропорцију позитивних одговора у оквиру j -те групе:

$$f_j = \frac{\sum_{i=1}^{N_j} Y_{ij}}{N_j} \quad (14)$$

која може узети $N_j + 1$ различитих вриједности. Регресирајући добијене пропорције у односу на константне вриједности независних промјенљивих у групи добијамо линеарни модел вјероватноће за груписане податке (1):

$$f_j = \sum_k \beta_k X_{jk} + u \quad (15)$$

Иако је ближи апроксимација континуелне варијабле у односу на f_j , и даље остају проблеми уочени код модела са негруписаним подацима. Варијанса новог модела и даље зависи од вриједности независних варијабли и оцјењених параметара

$$\hat{\delta}_j^2 = (\sum \hat{\beta}_k X_{jk})(1 - \sum \hat{\beta}_k X_{jk}) / N_j = \hat{f}_j(1 - \hat{f}_j) / N_j \quad (16)$$

У циљу елиминације хетероскедастичности могуће је примијенити процедуру сличну Голдберговој методи пондерисаних најмањих квадрата. Процедура је нешто краћа, јер се пондери директно одређују на основу обрасца

$$w_j = [N_j / [f_j \cdot (1 - f_j)]]^{1/2} \quad (17)$$

У случају да је f_j или $1 - f_j$ може се примијенити поступак ограничавања вриједности на интервал (0,001, 0,999).

Категоријалне зависне варијабле

У претходним примјерима зависна варијабла је узимала само двије вриједности, што представља само специјалан случај проблема категоријалних зависних варијабли. Много је примјера гдје се избор врши између више од двије могућности, као што је избор политичке партије, религије, превозног средства и слично. Категоријалне варијабле могу бити неуређене (номиналне), уређене (ординалне) и секвенцијалне (5). У раду је презентован модел са неуређеним (номиналним) варијаблама.

Уобичајени приступ код модела са номиналним категоријалним варијаблама је подјела зависне варијабле на скуп дихотомних варијабли. Ако постоји J категорија обично се конструише J дихотомних варијабли. Међутим, код оцјењивања једна варијабла се може изоставити, јер збир вјероватноћа мора бити једнак јединици. Обзиром да је свака варијабла дихотомна, могуће је поставити линеарни модел вјероватноће (1):

$$Y_{ij} = \sum_k \beta_{kj} X_{ik} + u_{ij} \quad (j=1,2,\dots,J-1) . \quad (18)$$

Оцјене добијене методом најмањих квадрата су непристрасне, али је грешка модела (y_{ij}) и даље хетероскедастична. Употреба Голдбергове процедуре у циљу елиминасања овог проблема значи елиминисање одсјечка, што може узроковати да збир вјероватноћа буде различит од јединице.

Примјер

Формулисање и оцјењивање модела линеарне вјероватноће је приказан на примјеру резултата предсједничких избора у 50 изборних јединица. У табели су дати подаци о броју гласова које су освојили кандидати “А” и “Б”, те подаци о доходу по становнику, степену урбаности и просјечном броју година школовања. Степен урбаности је израчунат на основу категоризације насеља и броја становника у тим насељима. Осим тога, све изборне јединице су подијелене у четири регије како би се установило да ли регионална припадност изборне јединице има утицај на резултате избора.

Изборна јединица	Кандидат		Доходак (Ц1)	Године школовања (Ц2)	Степен урбаности (Ц3)	Регион	Й	Й	Д1	Д2	Д3
	А	Б									
1	659	504	11785	12.2	61.8	2	1	0.9996	0	1	0
2	44	72	22432	12.7	43.7	4	0	-0.0734	0	0	0
3	296	419	13569	12.6	74.7	4	0	0.3597	0	0	0
4	499	268	10106	12.2	38.4	3	1	0.8128	0	0	1
5	3742	3882	15069	12.7	92.7	4	0	0.3177	0	0	0
6	460	584	14992	12.8	80.6	4	0	0.0354	0	0	0
7	684	719	16244	12.6	88.2	1	0	0.4675	1	0	0
8	123	110	15732	12.5	68.5	1	1	0.4959	1	0	0
9	138	28	15002	12.6	100	1	1	0.5617	1	0	0
10	1636	1470	12205	12.4	85.9	2	1	0.8205	0	1	0
11	979	484	12441	12.3	56.8	2	1	0.7740	0	1	0
12	147	140	17770	12.7	80.5	4	1	0.2203	0	0	0
13	127	204	12844	12.6	16.9	4	0	-0.1016	0	0	0

14	2271	2364	16032	12.5	81.3	3	0	0.5981	0	0	1
15	1015	1184	14411	12.4	67.8	3	0	0.6761	0	0	1
16	620	663	14464	12.5	37.4	3	0	0.2477	0	0	1
17	430	503	13412	12.6	46.2	3	0	0.1322	0	0	1
18	616	532	11019	12.1	45.1	3	1	1.0520	0	0	1
19	661	587	12576	12.3	63.2	2	1	0.8250	0	1	0
20	232	236	11839	12.5	23.3	1	0	0.1352	1	0	0
21	760	673	17556	12.6	84.8	1	1	0.4403	1	0	0
22	1429	1030	15531	12.6	86.1	1	1	0.4507	1	0	0
23	1697	1894	15385	12.5	81.3	3	0	0.5981	0	0	1
24	1070	819	14740	12.5	63.9	3	1	0.4592	0	0	1
25	381	367	9999	12.1	26.6	2	1	0.9043	0	1	0
26	998	927	13011	12.4	63.5	3	1	0.6417	0	0	1
27	149	174	13608	12.6	24.4	4	0	-0.0418	0	0	0
28	234	360	14209	12.6	44.6	3	0	0.1195	0	0	1
29	92	101	14961	12.6	81.3	4	0	0.4124	0	0	0
30	148	186	14258	12.6	36.6	1	0	0.0556	1	0	0
31	1445	1510	16432	12.4	92.1	1	0	0.8700	1	0	0
32	201	211	11798	12.5	33.6	4	0	0.2174	0	0	0
33	3390	3101	15288	12.5	88.4	1	1	0.6548	1	0	0
34	927	742	11834	12.2	45.2	2	1	0.8671	0	1	0
35	136	153	13626	12.5	22.7	4	0	0.1304	0	0	0
36	2012	2001	14822	12.4	79.8	3	1	0.7718	0	0	1
37	532	546	12172	12.4	55.6	4	0	0.5787	0	0	0
38	490	492	13854	12.7	59.9	4	0	0.0559	0	0	0
39	2329	2206	14153	12.4	80.4	1	1	0.7766	1	0	0
лино 40	228	181	14530	12.4	92.2	1	1	0.8708	1	0	0
41	451	346	12188	12.2	48.3	2	1	0.8918	0	1	0
42	147	152	12051	12.5	27.9	4	0	0.1719	0	0	0
43	826	634	11341	12.2	63	3	1	1.0091	0	0	1
44	2082	1953	12672	12.4	79.4	4	1	0.7686	0	0	0
45	182	338	14329	12.8	78.7	4	0	0.0202	0	0	0
46	81	102	12415	12.5	0	1	0	-0.0508	1	0	0
47	814	837	14579	12.4	65.6	1	0	0.6585	1	0	0

48	717	778	14962	12.7	71.1	4	0	0.1453	0	0	0
49	436	315	12007	12.1	36.1	1	1	0.9801	1	0	0
50	1040	1005	15064	12.5	63	3	1	0.4520	0	0	1
51	62	93	14784	12.6	0	4	0	-0.2365	0	0	0

Зависна бинарна варијабла Y узима вриједност 1 ако је кандидат “А” освојио више гласова од кандидата “Б”, односно 0 ако је кандидата “Б” био успјешнији. Независне бинарне варијабле D_1, D_2, D_3 су формиране на основу регионалне припадности. Варијабла D_1 узима вриједност 1 ако изборна јединица припада првој регији, односно 0 ако не припада. На исти начин су дефинисане вриједности за варијабле D_2 и D_3 . За четврту регију није дефинисана посебна бинарна варијабла D_4 , јер би у том случају имали перфектну линеарну зависност независних варијабли ($D_4 = 1 - D_1 - D_2 - D_3$).

Прво је оцијењен модел који укључује све регресоре:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{i1} + \beta_2 X_{i2} + \beta_3 X_{i3} + \beta_4 D_{i1} + \beta_5 D_{i2} + \beta_6 D_{i3} \quad (18)$$

Кориштењем програмског пакета Eviews 3.1. добијене су слједеће оцјене и статистике:

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
ДОХОДАК	0.0000134	0.0000360	0.3734760	0.7106000
ШКОЛА	-1.5367980	0.5059190	-3.0376340	0.0040000
УРБАНОСТ	0.0068330	0.0023660	2.8884340	0.0060000
D1	0.1571910	0.1561370	1.0067480	0.3196000
D2	0.3428050	0.2305290	1.4870350	0.1441000
D3	0.0928210	0.1647180	0.5635130	0.5759000
ОДСЈЕЧАК	18.9340500	6.1079630	3.0998950	0.0034000
R-squared	0.51889	Mean dependent var	0.470588	
Adjusted R-squared	0.453284	S.D. dependent var	0.504101	
S.E. of regression	0.372733	Akaike info criterion	0.990967	
Sum squared resid	6.112928	Schwarz criterion	1.25612	
Log likelihood	-18.26966	F-statistic	7.909194	
Durbin-Watson stat	1.814924	Prob(F-statistic)	0.000008	

На нивоу значајности показује се да број година школовања и степен урбаности показују појединачно значајан утицај на вјероватноћу избора

кандидата “А“. Исто тако, показује се да висина дохотка, те припадност регији не остварују сигнификантан утицај на вјероватноћу избора. Заједнички утицај свих варијабли је такође сигнификантан ($F_{44}^6(0.05) \approx 23 < 7,909$). Постепеним искључивањем несигнификантних варијабли долази се до коначних оцјена модела који укључује одсјечак, степен урбаности и просјечан број година школовања:

Вариабле	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Проб.
ШКОЛА	-1.857026	0.298464	-6.2219	0
УРБАНОСТ	0.007982	0.002099	3.8032	0.0004
rightОДСЈЕЧАК	23.16201	3.701897	6.2568	0
Р-сљуаред	0.488493	Mean dependent var		0.470588
Адјустед Р-сљуаред	0.46718	S.D. dependent var		0.504101
С.Е. оф регрессион	0.367966	Akaike info criterion		0.895369
Сум сљуаред ресид	6.499144	Schwarz criterion		1.009006
Лог ликелихоод	-19.83191	F-statistic		22.9202
Дурбин-Њатсон стат	1.755221	Prob(F-statistic)		0

Оцјењени модел је статистички значајан у цјелини и по појединим параметрима. Релативно низак коефицијент детерминације се може оправдати присуством вјештачких варијабли у моделу. Слабост оцјењеног линеарног модела је та што неке израчунате вјероватноће излазе из интервала (0,1). Тако су вјероватноће за 2., 13., 27., 46. и 51. опсервацију негативне, а за 18. и 43. веће од јединице.

Закључак

Модел линеарне вјероватноће пружа добру слику о значајности утицаја појединих фактора на вјероватноћу избора. У поређењу са нелинеарним моделима вјероватноће недостаци се компензирају једноставношћу оцјењивања и интерпретације добијених резултата. Овај аргумент је разлог зашто истраживачи и даље користе модел линеарне вјероватноће као контролни модел прије оцјењивања сложенијих нелинеарних модела.

LITERATURA

1. Aldrich, John H., Nelson D. Forrest, *Linear probability, Logit and Probit models*, SAGE Publications, *Newbury Park*, 1984.
2. Gujarati, Damodar, *Essentials of Econometrics*, AMcGraw-Hill, New York, 1992.
3. Ramanathan, Ramu, *Introductory Econometrics*, The Dryden Press, Harcourt Brace & Company, Orlando, 1997.
4. Кмента, Јан, *Почела економетрије*, Мате, Загреб, 1997.
5. Милојић, Драгана, *Дискретни регресиони модели*, SYMOPIS 1997, Економски институт, Београд, 1997.
6. Judge, George G., Griffiths, William E., Hill Carter R., Lee Tsoung-Chao, *The Theory and practise of econometrics*, John Wiley & Sons, New York, 1980.

SOME ASPECTS OF SPECIFIKATION OF LINEAR PROBABILITY MODEL

Dr Jasmin Komić, Milan Božić*

Summary

In many situations dependent variable in a regression equation is not continual, but discrete choice. Modeling in such situations includes cases when dependent variable takes only two values as well as cases when the choice has to be made between few possibilities. All the models can be basically classified as linear and nonlinear. The linear probability model allows simple estimation of the parameters and interpretation of the results. Besides the model with dichotomous dependent variable, in the article is presented the model with replicated data and the model with polytomous dependent variables.

Кей њордс: Линеар пробабилити модел

* Dr Jasmin Komić, vanredni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci
Milan Božić, asistent na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

СПОЉНА ТРГОВИНА ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ И СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ

*Радован Ковачевић**

Резиме

Земље у транзицији централне и источне Европе (СІЕ) су паралелно са стабилизацијом и приватизацијом привреде оствариле значајне резултате у домену спољне трговине. захваљујући приливу страних капиталних улагања су да спроводе структурне промене производње и повећају извозну конкурентност. Логична последица овог процеса је пораст ефикасности коришћења домаћих ресурса. У регионалном погледу је дошло до преумеравања извоза иако да су земље Европске уније (ЕУ) остале главни спољнотрговински партнери СІЕ. Пораст удела земаља ЕУ дугује се, пре свега, порасту интра-трговине.

Процес приватизације у земљама у транзицији обележен је увођењем радно интензивних процеса производње, унутар којих транснационалне компаније смањују своје трошкове производње. Динамичан раст интраиндустријске размене земаља у транзицији са ЕУ углавном је резултат пораста производње ниске додатне вредности. Са оваквом извозном структуром, приходи од извоза су врло осетљиви на коњунктурне осцилације тражње.

Све земље, кандидати за улазак у ЕУ, су потписале изв. Европски споразум, што значи да је трговина индустријским производима између ових земаља и ЕУ слободна. Изузетак је трговина намирницама. Хрватска је потписала специјалан споразум са ЕУ који се разликује од услова који су уграђени у Европски споразум, док Русија има најмање либерализован систем трговинских односа са ЕУ.

Кључне речи: *извоз, увоз, транзиција, капитал.*

* Институт за спољну трговину, Београд

Уводне напомене

Земље у транзицији централне и источне Европе (СІЕ) су паралелно са стабилизацијом и приватизацијом привреде оствариле значајне резултате у домену спољне трговине. Захваљујући приливу страног капитала успеле су да спроведу структурне промене производње и повећају извозну конкурентност. Логична последица овог процеса је пораст ефикасности коришћења домаћих ресурса. У регионалном погледу је дошло до преумеравања извоза тако да су земље Европске уније (ЕУ) постале главни спољнотрговински партнери СІЕ. Пораст удела земаља ЕУ дугује се, пре свега, порасту интра-трговине.

Међусобни утицај трговине и производње последњих година је био јединствен у земљама СІЕ. Слабљење економске активности је било праћено стопама раста извоза и увоза изнад светског просека. Робни увоз је растао брже него светска трговина и у реалном и у номиналном доларском изразу. Раст волумена робног извоза по стопи од 10% је највећи међу регионима. Међутим, због оштрог пада доларских извозних цена, доларска вредност извоза овог региона је незнатно опала.

Овај рад је структуриран на следећи начин. У првом делу се обрађују тенденције спољне трговине земаља СІЕ. У другом делу се анализирају међународни токови капитала и регионални аспекти извоза земаља СІЕ. Треће подручје рада је посвећено истраживању спољнотрговинске размене СІЕ и ЕУ.

1. ТЕНДЕНЦИЈЕ СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Неколико фактора је довело до тога да ове земље имају изнадпросечне светске резултате у трговини, а исподпросечне светске резултате у производњи. Прво, снажан прилив иностраног приватног капитала, нарочито страних директних инвестиција (SDI) и портфолио инвестиција. Друго, SDI су биле праћене великим увозом инвестиционе опреме, што је подржавало експанзију извоза. Треће, један број земаља региона је значајно напредовао захваљујући повезивању са ЕУ, нарочито Пољска, Мађарска и Чешка Република, па су добри резултати ових земаља у трговини неутралисали другачију слику осталих земаља у транзицији (табела 1).

Табела 1. Свољно-трговинска размена земаља у транзицији централне и источне Европе

- у млрд. долара-

	Извоз		Увоз	
	1990	1998	1990	1998
Чешка Република*	10,728	26,358	11,808	28,822
Словачка*		10,667		12,959
Мађарска	9,731	23,005	8,797	25,706
Пољска	18,291	28,229	12,619	47,054
Румунија	4,570	8,300	6,889	11,821
Словенија	4,118	9,050	4,727	10,098
Хрватска	4,020	4,541	5,135	8,383
СР Југославија	4,651	2,858	6,701	4,849

*Подаци за 1990. годину односе се на Чехословачку.

Извор: UN (1999, pp. 73-75, Appendix table B.10 i B.11).

Нешто слабији резултати су постигнути у трговини комерцијалним услугама: извоз је незнатно опао, а увоз благо порастао. Руска Федерација, највећи трговац комерцијалним услугама у региону, је регистровала пад извоза и увоза за око 7% у 1998. години, а централна и источна Европа раст од 4%.

На основу података из табеле 1. може се запазити да су земље у транзицији у протеклих десетак година оствариле значајно повећање извоза. Захваљујући приливу иностраног капитала и структурним променама производње и извоза, већина земаља у транзицији СЕ значајно је побољшала своје извозне перформансе. На пример, извоз Чехословачке у 1990. години износио је 10,7 млрд. долара, да би укупан извоз Чешке Републике и Словачке у 1998. години достигао 37 млрд. долара. И остале земље у транзицији су регистровале осетан пораст извоза. Од бивших југословенских република, Словенија је у посматраном периоду, више него удвостручила свој извоз. СР Југославија је, у истом временском интервалу, остварила пад извоза за 40%.

2. МЕЂУНАРОДНИ ТОКОВИ КАПИТАЛА И РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ ИЗВОЗА ЗЕМАЉА ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Пораст извоза земаља у транзицији поклапа се са оствареним регионалним заокретом извоза. Према подацима табеле 2. уочава се да су земље у транзицији СЕ скоро удвостручиле удео свог извоза у развијене земље, уз смањивање улоге два остала региона. Пораст извоза на развије-

на тржишта базирао се на измењеној извозној структури у којој доминирају индустријски производи.

Захваљујући интрасекторској специјализацији, предузећа из ових земаља брзо се повезују са предузећима у развијеним земљама. Тиме се земље СЕ уклапају у концепт интра-гранске размене и омогућају проходност извоза на развијена тржишта. Табела 2. садржи податке о регионалној структури робног извоза земаља у транзицији.

Табела 2. Робни извоз земаља у транзицији централне и источне Европе по регионима у 1980, 1990. и 1998. години - у %

	1980	1990	1998
Свет	100,0	100,0	100,0
Земље у транзицији централне и источне Европе	48,5	38,1	22,5
Развијене земље	35,7	49,5	71,5
Земље у развоју	15,8	12,4	6,0

Извор: УН (1999, п. 76, Appendix table Б.13).

Несумњиво наглашена улога иностраног капитала у структурним променама у земљама у транзицији незнатно је смањена од краја 1997. године, због отежаног приступа међународном тржишту капитала. Ипак, транзиционе привреде су у 1998. години прикупиле, на бази емисије обвезница и преко средњорочних зајмова, додатних 19 млрд. долара, што је знатно мањи износ у поређењу са 30 млрд. долара прикупљених у 1997. години.* Упркос забринутости због могућег утицаја глобалне финансијске кризе на SDI,** прилив овог вида инвестиција у европске земље у транзицији је порастао са 17,4 млрд. у 1997. години на 18,7 млрд. у 1998. години (при значајном паду прилива у Русију због погоршане инвестиционе климе). Делимични подаци за први квартал 1999. године су регистровани пораст прилива овог капитала у земље у транзицији источне Европе, у односу на исти период 1998. године. То показује да су дугорочне перспективе надвладале краткорочну забринутост која се појавила након финансијских шокова у 1997. години.*** Прилив капитала у неке земље треба посматрати из угла настављене приватизације.****

* УН/ЕЦЕ (1998, табле 4.3.4).

** На бази песимистичких процена, Међународни монетарни фонд (ММФ) је оценио да је прилив СДИ на нова тржишта у 1998. години опао за 5% (Institute of International Finance, Inc., 1999). Међутим, иновирана верзија ове публикације од 25. априла 1999. године доноси оцену да су токови овог вида капитала у 1998. години порасли за 4%.

*** УН (1999, п. 50).

**** Квалитет извоза у области инжењеринга, обуће, одеће и текстила из Чешке Републике, Мађарске, Пољске и земаља бивше Југославије значајно је побољшан у 1990-тим годинама (EBRD, 1998). Већина ових земаља престојала се у правцу везивања националних валута за евро, што ће са своје стране допринети јачању веза и трговине са земљама EMU (H.Müller, 1999, p. 290, Figure 1). На извоз земаља у транзицији

Раст извоза и увоза земаља југоисточне Европе значајно је варирао после 1995. године, одражавајући економску нестабилност насталу због ратних кампања и санкција према Југославији које су увеле УН у периоду 1992-1995. године, као и због рецесионих услова коју су постојали у овом региону. Након што су полазне резерве производа који се могу извести биле истрошене као последица либерализације, ове земље су се суочиле са растућим тешкоћама у оснивању и развоју нових, конкурентних извозних сектора и стицању потребне флексибилности у преусмеравању извоза са једног на друго тржиште. Захтев за флексибилношћу нарочито се истицао у 1998. години, када је глобална увозна тражња значајно ослабила, а посебно због колапса тражње у Заједници независних држава.*

Тешкоће земаља југоисточне Европе у преусмеравању извоза на алтернативна тржишта потичу не само од слабљења глобалне тражње и притиска растуће конкуренције западних тржишта, већ и због структуре њиховог извоза. Уствари, производима слабије међународне конкурентности (пољопривредни производи и индустријски производи) укључујући машине и транспортну опрему, трговало се унутар региона и са земљама Заједнице независних држава, док су се на Запад углавном извозили полупрерађени производи и нека потрошна добра произведена у оквиру извозних производних аранжмана.

Процес приватизације у земљама у транзицији обележен је увођењем радно интензивних процеса производње, унутар којих транснационалне компаније смањују своје трошкове производње. Динамичан раст интраиндустријске размене земаља у транзицији са ЕУ углавном је резултат пораста производње ниске додате вредности. Са оваквом извозном структуром, приходи од извоза су врло осетљиви на коњунктурне осцилације тражње.

3. Спољна трговина земаља СІЕ и ЕУ

Земље СІЕ посебан значај придају трговини са земљама ЕУ. То није случајно, јер је у току процес припреме ових земаља за ступање у чланство ЕУ.

После десет година транзиције, бивше социјалистичке земље СІЕ значајно су трансформисале своју спољну трговину, како у географском

у наредним годинама значајан утицај ће имати процес деиндустријализације у развијеним земљама (Rowthorn i Ramaswamy, 1999).

* Квалитет извоза у области инжењеринга, обуће, одеће и текстила из Чешке Републике, Мађарске, Пољске и земаља бивше Југославије значајно је побољшан у 1990-тим годинама (EBRD, 1998). Већина ових земаља престојава се у правцу везивања националних валута за евро, што ће са своје стране допринети јачању веза и трговине са земљама ЕМУ (H.Müller, 1999, p. 290, Figure 1). На извоз земаља у транзицији у наредним годинама значајан утицај ће имати процес деиндустријализације у развијеним земљама (Rowthorn i Ramaswamy, 1999).

тако и у структурном смислу. У табели 3. указује на трговину између СЕ и ЕУ у 1998. години, тако што се даје учешће интраиндустријске трговине (ИТ) у укупној трговини, док се у табели 4. истражује релативна специјализација земаља СЕ у извозу на тржиште ЕУ. Посматрају се земље у транзицији, кандидати за улазак у ЕУ, као и Русија и Хрватска.

Табела 3. Удео ИТ у укупној трговини земаља СЕ и ЕУ у 1998. години

СЕ	ИТ - у %
Мађарска	73,7
Словенија	72,6
Чешка Република	71,0
Словачка	61,3
Пољска	50,4
Естонија	46,2
Хрватска	41,6
Бугарска	41,2
Румунија	36,1
Литванија	32,6
Литва	27,1
Русија	12,2

Извор: ЕТЛА (2000).

Све земље, кандидати за улазак у ЕУ, су потписале тзв. Европски споразум, што значи да је трговина индустријским производима између ових земаља и ЕУ слободна. Изузетак је трговина намирницама. Хрватска је потписала специјалан споразум са ЕУ који се разликује од услова који су уграђени у Европски споразум, док Русија има најмање либерализован систем трговинских односа са ЕУ.

Земље ЕУ извозе у земље СЕ највећим делом различите врсте машина, електричне апарате и возила, односно производе који се класификују у производне групе 84, 85 и 87. Ово су три најважније групе производа у свих посматраних 12 земаља и оне чине 33% извоза ЕУ у Бугарску и 56% извоза у Мађарску. Земље у горњем делу табеле 3. су уједно и земље које извозе исте производе у ЕУ. У исто време, то су најразвијеније земље СЕ које имају највећи пер цапита доходак. Уједно су ове земље привукле највећи део SDI из ЕУ. У ствари, ИТ је често трговина унутар предузећа. Земље које се налазе у доњем делу табеле 3. су земље са нижим пер цапита

дохотком, односно земље које су привукле мање СДИ, и које се више ослањају на сировине и радно интензивне производе приликом извоза на тржиште ЕУ.

Табела 4. Структура извоза земаља СТЕ у ЕУ у 1998. години као проценти укупног извоза у ЕУ и факторски интензивности производње*

Укупан извоз у ЕУ, млн. ЕCU	Интензитет инпута	К	К	К	К, (В)	Л, В
	СТЕ	Гвожђе и челик	Производи од гвожђа и челика	Возила, изузев железничких и трамвајских вагона	Машине и механички производи	Електричне машине и опрема
15.827	Пољска	3,5	5,1	9,7	5,6	11,3
14.440	Чешка Република	3,9	6,1	17,2	13,3	13,0
5.307	Словачка	6,8	3,6	30,1	7,7	10,6
14.334	Мађарска	1,9	1,9	7,0	29,4	21,5
5.173	Словенија	3,0	2,1	19,6	10,8	11,4
1.793	Хрватска	0,7	3,3	1,1	6,0	7,4
5.104	Румунија	8,0	2,9	1,2	5,1	4,8
2.215	Бугарска	14,3	1,2	0,5	6,0	2,6
1.752	Естонија	3,3	2,5	0,8	6,2	15,2
1.380	Литва	4,8	0,7	0,4	0,8	2,0
1.398	Летонија	2,6	1,5	1,2	2,1	7,7
18.857	Русија	6,9	0,2	0,3	1,0	0,5

Интензитет инпута	П	П	П	Р	Р	Р
СТЕ	Минерална горива и уља	Ђубрива	Дрво и производи од дрвета	Одећа	Обућа	Намештај
Пољска	5,8	1,2	5,3	11,6	0,9	9,2
Чешка Република	2,5	0,4	3,6	3,3	0,9	4,7
Словачка	1,3	0,7	2,7	2,7	2,7	2,6
Мађарска	1,6	0,1	1,8	6,9	1,9	2,4
Словенија	0,1	0,0	4,3	7,8	1,3	8,3
Хрватска	1,3	1,7	9,2	25,1	7,9	4,3
Румунија	0,9	0,1	2,5	36,1	11,0	7,0

Бугарска	1,3	2,6	2,5	22,7	4,8	1,5
Естонија	14,8	0,5	18,3	8,8	1,5	7,1
Литва	18,5	0,1	42,4	10,8	0,6	3,1
Литванија	5,8	10,3	10,9	25,3	0,9	3,3
Русија	42,9	1,4	4,6	0,8	0,0	0,2

*У табели су обухваћене оне производне групе где, најмање за једну земљу, њихов удео прелази 5% укупног извоза земље у ЕУ. У табелу нису укључене следеће производне групе: пластика и пластичне материје (8,9% бугарског извоза у ЕУ), бакар и производи од бакра (6,8% бугарског и 6,5% руског извоза у ЕУ), алуминијум и производи од алуминијума (7,9% руског извоза у ЕУ), и природне и брушене огрлице (6,9% руског извоза у ЕУ).

Извор: ЕТЛА (2000).

Структура извоза земаља СТЕ у ЕУ у 1998. години даје се у табели 4., где су приказане најважније извозне производне групе. Земље се могу класификовати у три групе према вредности њиховог извоза, као што је приказано у првој колони табеле 4. Русија, Пољска Чешка Република и Мађарска, свака понаособ, извози 14-19 млрд. ЕCU вредности робе на тржиште ЕУ. Извоз Словачке, Словеније и Румуније чини приближно 1/3 вредности извоза претходне групе земаља, или око 5 млрд. ЕCU, а извоз Балтичких земаља, Хрватске и Бугарске чини 1/9 извоза прве групе земаља, односно 1,4-2,2 млрд. долара.

У другом реду табеле 4. се даје назив производне групе а изнад је интензитет инпута за њену производњу, као што је то дато у ЕВРД (1999). Производне групе су сложене према интензитету фактора на следећи начин. Прво се дају капитално-интензивни производи К, затим производи засновани на природним ресурсима (П), и на крају радно-интензивни производи (Р). У две колоне се јавља и категорија вештине (В). Земље су подељене у четири групе, наиме земље централне Европе, земље јужне Европе, Балтичке земље и Русија. Ова подела приближно одговара интензитету инпута у њиховој специјализацији приликом извоза у ЕУ.

Посматрајући пет земаља централне Европе запажа се да код њих доминира извоз разних врста машина, електричних апарата и возила и креће се у распону од 27% (Пољска) до 58% (Мађарска) укупног извоза у ЕУ. По правилу је реч о индустријским гранама са великим приливом SDI. ЕУ је нето увозник машина и механичких уређаја из Мађарске и возила из Чешке Републике, Словачке и Словеније.

Закључне напомене

Трговинске реформе, посматране као интегрални део процеса транзиције, спроводиле су све земље у транзицији, мада са променљивим успехом. Док су напредније привреде значајно либерализовале своје трговинске режиме, земље са лошијим привредним перформансама, као што су нове независне државе бившег Совјетског Савеза, су имале мање успеха, због кашњења њихове макроекономске стабилизације и структурне трансформације. Новија искуства појединих земаља у транзицији указују на критичан значај економских претпоставки за успешну примену трговинских реформи. Оштра макроекономска стабилизација је неопходна за увођење структурних промена које смањују инфлацију, минимизирају ценовне дисторзије и смањују варијације девизног курса. Структурне реформе, посебно приватизација, праћене су активном политиком конкурентности, и то је потребно да би се спречила замена ранијих државних монопола новим протекционистичким алијансама између главних произвођача у различитим секторима. Сем тога, програмска либерализација треба да буде праћена променама тржишта рада, које ће олакшати кретање радне снаге од угрожених увозних активности у извозно оријентисане секторе са јачим потенцијалима раста.

Захваљујући трговинској либерализацији и приливу СДИ, земље СІЕ су у последњих 10 година оствариле изнадпросечне стопе раста извоза и увоза. Пораст извоза био је праћен регионалним заокретом у правцу појачаног удела земаља ЕУ.

Све земље, кандидати за улазак у ЕУ, су потписале тзв. Европски споразум, што значи да је трговина индустријским производима између ових земаља и ЕУ слободна. Изузетак је трговина намерницама. Хрватска је потписала специјалан споразум са ЕУ који се разликују од услова који су уграђени у Европски споразум, док Русија има најмање либерализован систем трговинских односа са ЕУ.

Литература

1. Ariyoshi, A. and others (2000), *Country Experiences with the use and Liberalization of Capital Controls*, IMF, Washington.
2. Buch, C. et al. (1999), *Foreign Capital and Economic Transformation: Risks and Benefits of Free Capital Flows*, Kiel Studien 295, Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel, Kiel.
3. Bush, C.M. and E.Hanschel (1999), *The Effectiveness of Capital Controls - The Case of Slovenia*, Kiel Working Paper No. 933.
4. Claessens et al. (1998), *Capital Flows to Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Policy Research Working Paper 1976.

5. EBRD (1998), *Transition Report 1998: Economic Performance and Growth*, London.
6. EBRD (1999), *Transition Report 1999*, London.
7. Eichengreen et al. (1998), *Capital Account Liberalization. Theoretical and Practical Aspects*, IMF Occasional Paper 172, Washington, D.C.
8. ETLA (2000), *European Economic Outlook: General Report prepared for the AIECE meeting in Qubqana, May 11th and 12th*.
9. Institute of International Finance, Inc. (1999), *Capital Flows to Emerging Market Economies*, Washington, D.C., 27 January.
10. Matusz, J.S. and D.Tarr (1999), *Adjusting to Trade Policy Reform*, The World Bank working paper 2142. Washington.
11. Muller, H. (1999), "From Dollarisation to Euroisation: The Future of the Euro as an International Substitution Currency", *Intereconomics*, Vol. 34, November/December.
12. Ricupero, R. (1999), "Trade, external financing and economic growth in developing countries", *Trade and Development Report 1999*, UNCTAD.
13. Rowthorn, R. and R.Ramaswamy (1999), "Growth, Trade, and Deindustrialization", *IMF Staff Papers*, Vol. 46, No. 1 (March).
14. Thomas, V. and J.Nash (1991), *Best Practices in Trade Policy Reform*, Oxford University Press, Oxford.
15. UN (1999), *Economic Survey of Europe 1999 No. 2*, Washington, D.C.
World Bank (1999), *World Development Report 1999*, Washington, D.C.

FOREIGN TRADE IN THE COUNTRIES IN TRANSITION IN THE CENTRAL AND EAST EUROPE AND STRUCTURES OF CHANGING

*Radovan Kovačević**

Summary

Central and East Europe Transition Economies (CIE) achieved favorable results in the field of foreign trade, parallel with programs of economy stabilization and privatization. According to foreign capital inflow, they succeeded in structural changes of production and increased export competitiveness. Clear consequence was growth of efficiency in using of

* * Institutu za spoljnu trgovinu, Beograd

domestic resources. Regarding to regional aspects of foreign trade, EU became the main partner of these countries, above all thanks to growth of intra-industrial trade flows.

Privatization was marked by introduction of labor intensive production process, within transnational corporations have diminished production costs. Dynamic growth of intra-industrial trade almost is owing to growth of production characterized by low new added value. That makes export earnings vulnerable to cyclical oscillation of EU demand.

All these countries are candidates for EU membership and in line with that, they signed so-called European Agreement. That means free trade of industrial goods between them, except food-stuffs. Croatia signed special agreement, which is different for some details regarding to European Agreement. Russian Federation has the less liberalized system of trade with EU.

Key words: export, import, transition, capital.

СУШТИНА И АКТУЕЛНОСТ КЕЈНСОВЕ ТЕОРИЈЕ ИНФЛАЦИЈЕ

*Др Ђоко Слијепчевић***

Резиме

Феномен инфлације одавно представља несумљиво универзални проблем и једну од најозбиљнијих (уз незајосленост) тешкоћа које карактеришу савремена друштвено-економска кретања већине земаља. Наиме, присутност инфлације, а посебно њено интензивније дјеловање вишеструко штетно утиче на цјелокупну привредну и опшtedруштвену активност, уносећи нестабилност, дезорјентацију, па и општи хаос (у условима хиперинфлације), те узрокујући нерационално понашање привредних и друштвених субјеката, што указује на озбиљност, комплексност и актуелност овог феномена са превасходно економским, али и социјалним, па и политичким посљедицама. Оваква сложеност инфлације, њј. бројност и различитост њених узрока, те тешкоће и посљедице које ствара, узроковали су, с правом се може рећи, огромно интересовање и разматрање ове проблематике у бројним теоријским и емпиријским радовима низа свјетских економских ауторитета, међу којима Кејнсу припада посебно мјесто и значај. Обзиром да поједина становишта Кејнсовог тумачења феномена инфлације могу бити значајна и актуелна у условима функционисања привреда низа земаља захваћених савременим транзицијским процесима и шоковима свјетске глобализације, у овом раду излажемо суштину његове теорије инфлације.

Кључне ријечи: инфлација, цијене, понуда, тражња, доходак, потрошња, штедња, инвестиције.

Увод

Међу бројним именима економске теорије која, поред осталог, третирају проблематику инфлације, Кејнсу припада посебно истакнуто мјесто. Џон Мајнард Кејнс (John Maynard Keynes, 1883-1946), рођен је у Кембрицу, познатом универзитетском центру Енглеске, гдје је његов отац предавао економију, био је ученик енглеског економисте свјетског гласа

* Др Ђоко Слијепчевић, ванредни професор на Економском факултету у Бањој Луци

Алфреда Маршала, шефа катедре политичке економије на Кембричком универзитету. Ово је, уз његову несумњиву склоност економији, утицало да и сам Кејнс израсте у једно од најутицајнијих имена макроекономске мисли Енглеске и свијета. Осим тако значајног теоријског доприноса, Кејнс је један од ријетких економиста свјетског угледа, који је био чврсто и успјешно везан са практичном привредном проблематиком, узимајући учешћа у рјешавању бројних текућих економско-политичких проблема Енглеске. Његов рад отпочиње у државној администрацији, да би нешто касније (1908), постао наставник економије на Кембричком универзитету, а од 1912. године и уредник најутицајнијег енглеског економског часописа "Economic Journal."

Не упуштајући се овдје у детаљнију анализу иначе веома опсежног Кејнсовог опуса интересовања (јер то није предмет овог рада), указаћемо у најкраћем на основне разлике његове економске мисли наспрам дотадашње неокласичне, или, како он каже "ортодоксне" економске теорије, а што ће нам омогућити успјешније разумијевање суштине Кејнсовог концепта проблематике инфлације. Те разлике биле би сљедеће: *

- Дотадашња економска теорија бави се, прије свега, проблематиком расподеле, а не обимом националног дохотка. Кејнс истражује обим националног дохотка и запослености; другим ријечима, истражује снаге које одређују обим, односно ниво запослености, тј. привредне активности уопште и као резултат тога, обим националног дохотка.
- Претходна теорија полази од претпоставке да тржишни механизам сам по себи обезбјеђује пуну запосленост фактора производње (тј. радне снаге и средстава за производњу), разрађујући тако теорију вриједности и расподеле у условима пуне запослености привреде.
- Кејнс одбацује овакав приступ и истиче тврдњу да не постоји такав механизам (тржиште, дакле, само по себи то не може обезбиједити, подвукао: Ђ.С.) који аутоматски доводи до стања пуне запослености, те да привреда може бити на различитим нивоима запослености.
- Традиционално схватање теорије о способности привреде да по основу тржишног механизма аутоматски остварује пуну запосленост, упућује на залагање за тзв. либералистичку економску политику. Другим ријечима, по овом схватању не постоји потреба мијешања државе у привредне токове, будући да тржишни механизам сам по себи обезбјеђује пуну запосленост свих фактора производње, уз њихову рационалну алокацију на поједине дјелатности.

* Б. Шошкић: Економска мисао, Савремена администрација, Београд, 1995. стр. 384-385.

Супротно овоме, по Кејнсу не постоји никакав аутоматски механизам који обезбјеђује пуну запосленост и стабилан развој привреде, те упућује на потребу вођења тзв. интервенционистичке економске политике; тј. указује на потребу државне интервенције у привреди. Овакав Кејнсов приступ макроекономској анализи, тј. анализи укупних економских величина (националног дохотка) укупне потрошње, укупних инвестиција, укупне запослености), сматра се прекретницом у дотадашњем развоју економске мисли, тако да многи теоретичари говоре о **"новој економији"**, или **"кејн-сијанској револуцији"**, јер представља револуционарни напредак у односу на неокласичну теорију.

Како се види, Кејнсова анализа обухвата бројна питања макроекономије, а међу којима значајно мјесто има разматрање проблематике инфлације. Наиме, треба рећи да је Кејнс први економиста који даје један заокружен и цјеловит концепт, тј. модел инфлације, - у теорији познат и као "д о х о д н а" теорија. Израз "доходна" упућује на разлику између Кејнсове теорије, засноване на варијаблама дохотка (и његове расподеле, тј. акумулације, штедње, потрошње) и монетаристичке теорије базиране на тзв. имовинском приступу. Наиме, велика економска криза тридесетих година овога вијека условила је потребу преиспитивања и ревизије дотадашње монетарне теорије. Сходно томе, Кејнс у својој теорији тежиште анализе помјера са понашања појединачних субјеката на макроагрегате (доходак, штедња, инвестиције, потрошња) и њихове међусобне односе, при чему се монетарне варијабле стављају у шири оквир економских процеса.

Премда о проблематици инфлације расправља и раније, * може се рећи да Кејнс потпунију анализу инфлације отпочиње у раду, "How to Pay for the War". ** У овом дјелу анализи проблематике инфлације Кејнс приступа уз претпоставку пуне запослености. Наиме, са почетком Другог свјетског рата долази до експанзије ратне производње и значајног смањења незапослености, што је условило раст новчаних доходака и смањење обима понуде потрошних добара. У таквим околностима Кејнс анализира тенденцију раста цијена у тачки пуне запослености, када планирани расходи надмашују ниво расположивог дохотка. При овом Кејнс полази од претпоставке да су цијене флексибилне на више, а дефицит роба на тржишту који узрокује раст цијена означава као "инфлациони геп".

* У дјелу *The General Theory of Employment*, Кејнс даје доста елемената инфлације, но при том ипак још увијек остаје на нивоу неокласичних схватања.

** J.M. Keynes, *How to Pay for the War. A Radical Plan for the Chancellor of the Exchequer*, London, 1940. Републиковано: *Inflation* Ed. by R.J. Ball and P. Doyle, Penguin modern Economics, Harmondsworth, England, 1970.

Треба истаћи да су по Кејнсу основне детерминанте инфлације ниво дохотка и обим расхода; тако, пораст номиналних доходака у стању пуне запослености економије, уз константну штедњу, доводи до неравнотеже између тражње и понуде, па је логично да цијене расту, а инфлација ће се наставити све док држава не редукује ниво расположивог дохотка.

Најважније претпоставке развоја ове врсте инфлације су: *

- неокласични концепт формирања цијена, тј. цијене су флексибилне, односно тржишно детерминисане;
- понуда је у условима пуне запослености краткорочно нееластична на кретање тражње и цијена. То је „према Кејнсовом мишљењу, услов за „чисту инфлацију“. У кратком периоду продуктивност рада такође остаје непромијењена;
- суфицитна тражња на тржишту добара аутоматски проузрокује и вишак тражње на тржишту фактора производње. Тако, последице **"инфлаторног дефицита роба"**, настаје и **"инфлаторни дефицит фактора"**;
- пораст укупног прихода финансиран је еластичном понудом новца, тј. повећањем количине новца у оптицају, или бржим оптицајем постојеће количине новца. Еластично повећање понуде новца је условљено смањењем каматне стопе.

Сходно предњем, претпоставка отпочињања процеса инфлације јесте дефицитно финансирање инвестиција у тачки пуне запослености производних ресурса. Овим се повећавају расположиви доходи становништва и тиме врши притисак на нееластично тржиште добара. Након аутономног пораста инвестиционих издатака долази до изведеног пораста личне потрошње, која се у номиналном износу формира на нивоу већем од реалних робних фондова, чиме су остварени услови за пораст нивоа цијена, тј. за отпочињање инфлаторног процеса.

Најопштије гледано, инфлација по Кејнсу објашњава се односом реалног и номиналног дохотка, при чему динамичка неравнотежа ових агрегата привреде детерминише инфлаторни процес. На основу неусклађених кретања реалног и номиналног дохотка Кејнс деривира **инфлаторну спиралу**, показујући да је инфлација **кумулятивни процес**, а што значи да у одсуству државне интервенције, инфлација постаје **самогенерирајући процес**.

Уз предње, треба рећи да посебно мјесто у Кејнсовој анализи инфлације заузима квантитативни однос инвестиција и штедње. Тако, у најкраћем: - у условима незапослености потребно је утицати на смањење штедње, како би се повећале инвестиције; док у условима пуне запослености и инфлације, треба повећати штедњу како би се редуцирала превишока потрошња и тражња.

* С. Јовић: Анализа инфлације у Југославији, Тањуг, Београд, 1976. стр. 17.

Посебно ваља истаћи да су монетарне варијабле у Кејнсовом моделу инфлације имплицитно присутне: држава контролише монетарни и банкарски систем и кроз дефицитно финансирање инвестиција, без икаквих ограничења, убацује новац у промет. Његова теорија инфлације повезана је са доходном теоријом новца, што објашњава и његово схватање односа количине новца и раста цијена. Према томе, поред истицања значаја монетарних фактора, већи значај придаје се категоријама потрошње, инвестиција, приноса од улагања капитала, ликвидности и најамнини. Уз ово, Кејнс је посебно истицао значај психолошких фактора при формирању склоности потрошњи, штедњи, ликвидности и сл.

Кејнсова симплифицирана анализа инфлације (уз коришћење његових претпоставки за развој инфлаторног процеса) може се представити формализованим математичким моделом, датом у виду седам једначина. Прва једначина односи се на расподјелу друштвеног дохотка у почетном периоду и гласи: *

$$Y_0 = I_0 + A_0 + C_0 + K_0$$

Према овоме, национални доходак дијели се на: приватне инвестиције, издатке државе на добра и услуге, радничку потрошњу и потрошњу предузетника. Пошто модел претпоставља затворену (аутаркичну) економију, то нема одговарајућих величина извоза и увоза. Индекс цијена у овом (почетном) периоду једнак је јединици. Како се узима и претпоставка пуне запослености, то реални друштвени производ не може да се повећава.

Друга једначина показује да је номинални друштвени производ једнак реалном друштвеном производу умноженом са индексом цијена; дакле:

$$Y = Y_0 \cdot P_t \quad (t = 0, 1, 2, \dots)$$

Претпоставка је да држава и предузетници обезбјеђују постојан удио у друштвеном производу, без обзира на кретање цијена. Тиме се одржава сталан ниво државних расхода и приватних инвестиција. Даље се претпоставља да држава у наредном периоду успијева да повећа своје учешће у друштвеном производу за величину.

Ако се за вриједност приватних инвестиција и државних расхода употреби заједнички симбол, онда трећа једначина показује повећање државних расхода у периоду један, дакле:

$$E_t = (I_0 + A_0 + A)P_t \quad (t = 0, 1, 2, \dots)$$

* Према, С. Јовић: Оп. цит. стр. 19-21.

Примаоци надница и плата имају константну склоност потрошњи. Ако се износ тих надница означи са, тада се наведена претпоставка изражава сљедећом једначином:

$$C_t = c \cdot W_t$$

Надаље, претпоставка да радници успијевају са једним периодом закашњења да ускладе наднице према порасту цијена, изражена је на сљедећи начин:

$$W_t = W_0 \cdot P_t - 1$$

Ради поједностављења, претпоставка је да само предузетници плаћају порез, тако да представља нето вриједност надница. Предузетници троше константан дио расположивог дохотка из претходног периода. Опорезивање дохотка предузетника изражено је комбинацијом чврсте пореске стопе и неопорезованог дијела дохотка. Једначина потрошње предузетника биће сљедећа;

$$K_t = k [Y_{t-1} - W_{t-1} - a(Y_{t-1} - W_{t-1} - Q)] \quad (t = 0, 1, 2, \dots)$$

При (Q)овоме представља неопорезовани дио дохотка, а стопу опорезивања.

Једначина расподјеле дохотка у периоду изражена је на сљедећи начин:

$$U_t = E_t + C_t + K_t$$

Преко наведених једначина изложене су Кејнсове претпоставке развоја инфлаторног процеса. Овај систем једначина рјешава се по зависно промјенљивој варијабли . Тако добијемо сљедећи израз:

$$P + \frac{(a-1)kY_0 - cW_0}{Y_0 - E_0 - A} \cdot P_{t-1} + \frac{(1-a)kW_0}{Y_0 - E_0 - A} \cdot P_{t-2} = \frac{a \cdot k \cdot Q}{Y_0 - E_0 - A}$$

Овај математички израз представља нехомогену линеарну диференц-ну једначину са константним коефицијентима. Ако се први, други и трећи разломак означи са α , β и γ тада, респективно, претходна једначина може се представити на сљедећи начин:

$$P_t = C_1 \lambda_1^t + C_2 \lambda_2^t + \frac{\gamma}{1 + \alpha + \beta}$$

$$\text{У случају када је: } \frac{\alpha^2}{4} - \beta \neq 0 \quad \text{и} \quad 1 + \alpha\beta \neq 0 \quad ,$$

а уз услов да је: $\frac{\alpha^2}{4} - \beta = 0$, тада имамо да је:

$$P_t = (C_1 + t \cdot C_2)\lambda^t + \frac{4Y}{(\alpha + 2)^2}$$

Симболи C_1 и C_2 представљају константе, док се вриједност за λ добија слjedeћим путем:

$$\lambda_{1/2} = \frac{\alpha}{2} \pm \sqrt{\frac{\alpha^2}{4} - \beta}$$

Постављање услова: $1 + \alpha + \beta \neq 0$, означава да је испуњен и слjedeћи услов: $A = akQ$.

Овисно од избора различитих вриједности, могуће је према претходној једначини добити различите стопе инфлације. Када се претпоставе фиксне вриједности датих параметара (k , a , Y , W , E , A), тада се варирањем коефицијената склоности потрошњи добијају различите стопе раста цијена. При овом, што се (C) више удаљава од 1, то ће и цијене све мање да расту, и обрнуто, а када (C) достигне ниво од 9,9 инфлаторни процес постаје експлозиван и индекс цијена неограничено расте.

Уз ово, математички приказ Кејнсове теорије инфлације показује њену базираност на елементима **дефицитног финансирања државе** и консеквентној појави **вишка тражње** на тржишту потрошачких добара. Осим ових основних, за појаву инфлаторног процеса претпостављени су и допунски елементи: пораст профита, пораст надница, константна склоност потрошњи, те посебно еластична понуда новца.

Напоменимо да је присуство, тј. дјеловање неких фактора Кејнсове несумљиво значајне и обухватне анализе ове проблематике, у правцу узрокавања инфлаторног процеса посебно лако могуће у условима функционисања привреда земаља захваћених савременим транзицијским процесима, што је неопходно имати у виду при креирању и провођењу успјешне економске политике и цјелокупне привредне активности ових земаља.

Литература

1. Еремић, М., Економски систем Ј.М.Кејнеса: Od treatise on money do General Theory of employment interest and money, (I и II дио) час. Економски анали бр. 144 и 145, Економски факултет, Београд, 2000.
2. Глишевић, Н., Кејнсов концепт инфлације и антиинфлационе политике и његова актуелност, Економски анали, бр. 134, Београд, 1997.
3. Hansen, B., A. Study in the Theory of Inflation, London, 1951.

4. Јовић, С., *Анализа инфлације у Југославији*, Тањуг, Београд, 1976.
5. Кејнес, Ј.М., *Економски есеји*, Матица Српска, Нови Сад, 1987.
6. Keynes, J.M., *Now to Pay for The War. A. Radical Plan for the Chancllor of the Exsheguer*, London 1940. Републиковано у: *Inflation* Ed. by R.J. Ball and P. Doyle, Penguin modern Economics, Harmondsworth, England, 1970.
7. Коопманс, Т., *The Dynamics of Inflation*, *The Review of Economic Statistics*, Vol. 24/1942.
8. Smithies, A., *The Behaviom of Money National Income under inflationary Conditions*, *the Quarterly Journal of Economics*, Vol. 57/1943.
9. Шошкић, Б., *Економска мисао, Савремена администрација*, Београд, 1995.

ESSENCE AND ACTUALITY OF KAIN'S THEORY OF INFLATION

*Dr Đoko Slijepčević**

Summary

Phenomen of inflation has been Representing for a long time an universal problem and one of the most serious (beside the unemployment) troubles specific for modern social - economic changes in the most of countries. In other words, inflation and specially its intensive work affects badly the whole economic and general soCIETy activities, producing unstability, disorientation and chaos in general (under hiperinflation conditions) and so causing nonrational behaviour of economic and social subjets. That points on seriousness and complexity and actuality of this phenomen with, first of all, economic but also social and political consequences too. This kind of complexity of inflation, or a great number and variety of its reasions, and troubles and produced consequences, caused enormous interests and considering of this problem in many of theoretical and empiry works in a number of world economic authors and among them kain who has a special position and importance. Regarding the specific points of Kain's inflation interpretations, they can be important and actual in condition of economic functioning in many of countries which are in transitional processes and streams of world globalization. This work deals with essence of his theory of inflation.

Key words: inflation, prices, offer, demand, income, expenses, saving, investitions.

* Dr Đoko Slijepčević, vanredni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

МЕНАЏМЕНТ И СТРУКТУРА ИНФОРМАЦИОНИХ СИСТЕМА

Проф. др Ранко Лончаревић^{}, Доц. Др Весна Марић^{**}*

Резиме

У раду се указује на висок степен међусобне повезаности између менаџмента и информационих система. Полазећи од тезе да информациони системи морају да буду својеврстан сервис менаџмента, аутори указују на структуралне и функционалне перформансе које треба (морају) да имају информациони системи. При томе, посебна пажња посвећена је улози, значају и перформансама савремених информационих системима као што су MIS (Management Information Systems), DSS (Decision Support Systems) и DWS (Data Warehouse Systems).

Кључне ријечи: менаџмент, одлучивање, информације, информациони системи.

УВОД

Менаџмент и информациони системи су у центру пажње савремене теорије и праксе. То је и разумљиво јер од њих, у значајној мјери, зависи ефективност и ефикасност организационих система.

Ефективност и ефикасност организационих система највише зависе од менаџера и њиховог понашања, односно резултата њиховог понашања. Јер, степен ефикасности у обављању менаџерских функција (планирање, организовање, вођење и контролисање) је најзначајнији, нерјетко и пресудан, фактор ефективности и ефикасности организационих система.

Битна претпоставка ефикасности менаџмента јесте благовремено располагање са квалитетним подацима односно информацијама о појавама и процесима (прошлим, садашњим и будућим) у организацији и њеном окружењу. То је остварљиво само ако информациони системи, као својеврсни "сервиси" менаџмента, имају перформансе које то реално и омогућавају. Зато конституисање адекватног ин-

* Економски факултет, Бања Лука

** Економски факултет, Бања Лука

формационог система - било успостављањем новог или редизајнирањем постојеће - је област која је предмет пажње како експерата из области информатике тако и истраживача менаџмента.

1. МЕНАЏМЕНТ И ЊЕГОВЕ ПОТРЕБЕ ЗА ИФОРМАЦИЈАМА

Нивои менаџмента и њихове потребе за информацијама

Менаџмент савремених организационих система је вишенивоовског карактера. Он се, у правилу, састоји из слиједећих нивоа [8, стр. 15-17]:

- Менаџмент највишег нивоа (Top Management),
- Менаџмент средњег нивоа (Middle Management) и
- Менаџмент првог (најнижег) нивоа (First-line Management).

1. Менаџмент највишег нивоа (Top Management) чине менаџери који су одговорни за ефективност и ефикасност организације. Сходно томе они имају задатак (и релевантна овлашћења) да управљају организацијом у цјелини. То подразумијева предузимање свих активности које су неопходне за усмјеравање организације, њено повезивање са окружењем и усмјеравања, вођења и контролисања рада менаџера средњег нивоа.

У сврху успјешног обављања свог задатка (задатака) Top Management мора да доноси и спроводи (односно, брине се о спровођењу) бројне и разноврсне одлуке стратешког и оперативног карактера. Међу њима посебно мјесто и улогу имају стратешке одлуке. Ово стога што се овим одлукама (за разлику од одлука оперативног карактера) одређују перформансе организације којима се обезбјеђује њена пуна респонзивност на изазове окружења (11, стр. 9). Респонзивност организације на све више променљиво, турбулентно и комплексно окружење је у великој мјери везана за карактеристике њихових информационих система. Јер, од структуралних и функционалних перформанси информационих система зависи обим и квалитет информационе подршке процесима доношења стратегијских одлука.

Топ менаџмент доноси стратешке одлуке које имају дугорочне последице, а тичу се процеса постављања и мијењања циљева организације, избора и имплементације стратегије и обезбјеђивања ресурса за постизање постављених циљева, стратегије, политике, планова и програма. Проблеми о којима одлучује топ менаџмент у начелу су непредвидиви, далекосежни и окренути будућности. За њихово успјешно (раз)рјешавање потребна су адекватна знања, богато искуство и способност предвиђања и процјене будућних процеса и њи-

хових ефеката, с једне, и адекватни подаци односно информације, с друге стране. Овом приликом наглашавамо улогу и значај располагања са подацима односно информацијама о перформансама постојећих и будућих (очекиваних) проблема. Јер, без њих није могућ успјешан стратегијски менаџмент.

2. Менаџмент средњег нивоа (Middle Management) чине менаџери који се налазе између менаџера највишег и менаџера најнижег (првог) нивоа. Ови менаџери имају троструку улогу [14, стр. 137]: улогу подређених, улогу равноправних колега и улогу надређених менаџера. Они су одговорни за реализацију одлука донесених од стране топ менаџмента и одговарају за рад других менаџера а понекад и за рад запослених (15, стр. 14).

За успјешно (из)вршење улога односно задатака средњег менаџмента потребне су бројне и разноврсне информације. Зато се може тврдити да информациони системи играју значајну улогу у стварању релевантних (информационих) претпоставки ефикасности средњег менаџмента, а тиме и менаџмента у цјелини.

3. Менаџмент првог нивоа (First-Line Management) чине менаџери који су одговорни за рад запослених у организацијама који имају статус извршилаца. Они своје улоге односно задатке обављају на начин да непосредно усмјеравају, организују, воде и контролишу активности извршилаца.

Иако велик број информација менаџери првог нивоа добијају путем непосредног увида у перформансе појава односно проблема за чије рјешавање су задужени (одговорни), успјешност менаџера првог нивоа је у значајној мјери условљена од перформанси подршке информационих (под)система. Због тога структурне и функционалне карактеристике информационих (под)система морају уважавати и релевантне потребе менаџера првог нивоа.

Процес менаџмента и информациона подршка

У вршењу својих задатака, менаџери обављају бројне и разноврсне активности односно функције. Обављање ових, међусобно повезаних и условљених функција (8, стр. 12-13), представља, у ствари,

Менаџмент, као "процес планирања, организовања, лидерства и контролисања напора који улажу чланови организације и коришћења свих осталих средстава организације да се постигну њени назначени циљеви", (15, 9) претпоставља обављање бројних и разноврсних активности односно функција (7, стр. 12). Обављање ових, међусобно повезаних и условљених активности односно функ-

ција (о чему свједочи слика 1.) чини менаџмент изузетно сложеним процесом.

Slika 1.: Interaktivna priroda procesa menaxmenta (15, str. 11)

Планирање (planning) је менаџерска функција која је везана за доношење одлука путем којих се организација усмјерава према будућности. Усмјеравање организације подразумијева доношење бројних и разноврсних одлука. Међу њима, су свакако, најзначајније: визија, мисија, циљ(еви), политике, стратегије, планови и програми.

Организовање (organizing) је функција коју менаџери врше након успјешно обављеног процеса планирања. Сврха организовања је успостављање организационих претпоставки за ефективно и ефикасно функционисање организације. Организовање обухвата двије групе активности: дизајнирање организационе структуре и управљање људским ресурсима (кадровима).

Вођење (leading) је функција која, у обављању менаџерског посла, слиједи након планирања и организовања. Њега чине бројне, међусобно повезане, активности које се предузимају у циљу инспирисања и обједињавања напора особља на линији реализације циљева. Међу њима су, свакако, најзначајније: комуницирање, мотивисање и управљање групама.

Контрола (controlling) је функција менаџмента путем које "менаџер одржава организацију на правом путу" (15, стр. 10). Она обухвата слиједеће активности: (1) утврђивање стандарда, (2) мјерење резултата, (3) поређење резултата са стандардима и (4) предузимање корективне акције. Накнадна (Post Festum) контрола је облик контроле које менаџери најчешће користе. Међутим, теоретичари менаџмента предност дају превентивној и текућој контроли јер су ови облици контроле знатно дјелотворнији од накнадне контроле.

Менаџерске функције су карактеристичне по томе да је њихово вршење везано за доношење одлука. Због тога у обављању менаџерских функција посебно мјесто (а за велик број истраживача: централно [13, стр. 350]) има одлучивање односно доношење одлука. По својој суштини, одлучивање (decision making) је процес коме је сврха креирање одлуке - интелектуалног инструмента за активирање неког догађаја (рјешавања проблема).

Iako ne postoji saglasnost {ta obuhvata menaxersko odlu~ivawe [H. Koontz i H. Wehrich (9, str. 108), i mnogi drugi autori, odlu~ivawe tretiraju kao izbor na~ina djelovawa izme|u vi{e alternativa a drugi, me|u koje spada R. L. Daft (3. str. 346) odlu~ivawe u kontekstu rje{avawa problema]. сви научни ауоритети из области меанџмента су сагласни у томе да је доношење одлука "животно" везано за информације. И то у свим својим сегментима (о томе свједочи слика број 2.). Јер, процес одлучивања започиње уочавањем проблема (преко релевантних информација), обавља се кроз процес изналагања алтернативних рјешења (који представља својеврстан процес "прераде" информација) а завршава са одлуком (која за носиоце акције има форму информације).

СТРУКТУРА ИНФОРМАЦИОНОГ СИСТЕМА

Информациони систем организације мора бити у функцији менаџмента. Конкретније речно: информациони систем мора бити својеврстан сервис вишенивоовски структуисаног менаџмента. Због тога информациони систем мора имати сложену, вишенивоовски компоновану, структуру - структуру која је компонована тако да омогућава благовремено и ефикасно прикупљање, обраду, селекцију, чување и дистрибуцију свих података (информација) које од њих захтјева менаџмент у цјелини односно релевантни менаџерски нивои.

Сходно напред наведеном, структуру информационог система (треба да) чине:

- информациони (под)систем (ниво) за подршку топ менаџменту,
- информациони (под)систем (ниво) за подршку менаџменту средњег нивоа и
- бинформациони (под)систем (ниво) за подршку првом нивоу менаџмента (видјети слику бр. 3).

1. Највишем нивоу менаџмента (топ менаџменту) кореспондира информациони (под)систем (ниво) за подршку највишем (топ) менаџменту. Ријеч је о подсистему (нивоу) информационог система чије активности су усмјерене ка стварању информационе подршке за ефикасно вршење менаџерских функција (планирање, организовање, вођење, контролисање) свих носилаца менаџмента који су овлашћени и одговорни за управљање организације као цјелином (системом).

Ову подршку, квалитетно и благовремено, могу обезбиједити (много)бројне информационе технологије односно (под)системи. Међу њима посебно мјесто односно улогу имају: Executive Support Systems (ESS), односно Decision Support Systems (DSS) за стратешко управљање, Data Warehouse (DW), Expert Systems (ES). Сматра се да је најобухватнија архитектура и информациона инфраструктура за подршку ТОП менаџмента, концепт Dimensional Data Warehouse Systems - DDWS, који обједињује све подврсте информационих система организације.

Филозофија DW заснива се на концепту стицања предности која проистиче из интеграције података. Наиме, једина подлога која омогућава доношење кључних стратешких одлука у организацији су подробни и интегрисани подаци - подаци који могу обезбједити разумну основу за одлучивање. Будући да расположиви подаци организације, у облику у којем су ускладиштени, не могу ефективно и ефикасно да послуже анализи како би се из њих исцрпили информације неопходне за одлучивање на стратешком нивоу менаџмента, организације прибјегавају синтетизованом комбиновању и агрегирању података из неинтегрисаних, необједињених и међусобно неповезаних система.

Data Warehouse (DW) настоји развијати информационе ресурсе организације који ће моћи обезбједити поуздане, правремене, тачне, конзистентне и интегрисане податке на бази којих се може добити цјеловита слика организације и њеног окружења. DW омогућава да организација податке смјешта у једно складиште, те да их организује

на начин који ће обезбиједити њихову брзу и лаку доступност, као и могућност манипулације и анализе података са циљем добијања потребних информација које ће омогућити нове увиде у процесу стратешког управљања. Као репозитора конзистентних, лако доступних података, погодних ефективном манипулисању, који омогућава пречишћавање диспаратних оперативних података, у стању је успјешно да подржи OnLine Transaction Processing (OLTP), Executive Support System (ESS), Decision Support System (DSS), Expert System (ES), OnLine Analytical Processing (OLAP), као и Data Mining (DM).

OLAP технологија омогућава кориснику DW да интерактивно манипулише великим количинама детаљних и консолидованих података, те да их испитују из многобројних перспектива и да на тај начин са лакоћом обави разноврсне аналитичке упите. Обухвата неколико базичних аналитичких операција, а то су:

- консолидација која подразумева агрегацију података ("Drill Up"), односно просто или комплексно груписање укључених и међусобно повезаних података;
- "Drill Down", обрнути поступак од претходног, који указује на то да OLAP може аутоматски предочити детаљне податке који сачињавају консолидоване податке. Другим ријечима, то је поступак силажења у подручје детаљних података и
- разматрање DW из разних перспектива, при чему се промјене перспектива често врше дуж временске осе како би се анализирали трендови и открили значајни сложајеви који су садржани у подацима.

Израз Data Mining, односно рударење података означава аутоматизовани аналитички процес који је обликован за ефикасну и ефективну експлорацију у великим збиркама података, а у циљу откривања валидних и вриједних информација које су "скривене" и тичу се нових, непознатих чињеница, сложајева и модела. Овај софтвер будући да анализира DW, користи се за екстракцију скривених информација и предсказивање будућих трендова. Уз примјену напредних DM техника, менаџери стичу неопходно знање за креирање бизнис стратегије, поређење сценарија, евалуирају ризик и дефинишу стратегије, те су од посебног значаја за топ менаџмент.

2. Средњем нивоу менаџмента организације кореспондира Management Information Systems (MIS) и DSS (Decision Support Systems) за управљачку контролу. MIS снабдијева средњи ниво менаџмента дјелимично агрегираним и категоризованим информацијама добијеним из трансакционог дијела информационог система и нешто мање из претраживања окружења организације. У тим је системима концен-

трисано методолошко знање о начину вођења послова. Ови системи обезбјеђују менаџере са извјештајима и омогућавају им online приступ базама података о текућем пословању организације и подацима из прошлих периода. Готово су увијек оријентисани на интерне догађаје и првенствено служе функцијама планирања и контроле. Основно је својство MIS-а подршка процесу доношења познатих, понављајућих, структурираних и полуструктурираних пословних одлука, а такав карактер има већина одлука које се доносе на средњем нивоу менаџмента.

Управљачку контролу сачињавају процеси којима средњи ниво менаџмента обезбјеђује да се организациони ресурси ангажују и ефикасно и ефективно користе како би се реализовали постављени циљеви организације. Када се имплементира DSS за управљачку контролу у процесе које планира, организује, води и контролише средњи ниво менаџмента, тада он омогућава следеће [1, стр. 125]:

- идентификовање и рјешавање проблема;
- откривање "нових" неструктурираних проблема и њихово успјешно рјешавање пословним и математичко-статистичким моделима и
- комуницирање са радним тимовима, мотивацију запослених и контролу токова организованих активности са имплементираним рачунарским апликацијама, помагање у доношењу управљачких одлука, креативно кориштење DSS у откривању и рјешавању нових проблема, односно подизање ефикасности њиховог рада на највиши ниво.

3. Најнижем нивоу менаџмента кореспондира информациони систем кога чине Transaction Processing Systems (TPS) и DSS за оперативно планирање и контролу. TPS укључује биљежење свих пословних трансакција, садржи пословне процедуре, генерише документе потребне у пословању - дакле аутоматизује више послова и омогућава временско, материјално и финансијско праћење појединих елемената. Иако TPS нису информациони системи чија је основна најмјена подршка пословном одлучивању, ради се о системима у којима се предузимајући одговарајуће трансакције (аритметичко-логичке операције) над подацима, настоји успоставити контрола над појединачним пословним процесима и активностима, те њима управљати. Због бројности трансакција и сразмјерне једноставности поступака управљања на овом нивоу, основна карактеристика TPS је концентрација фактографских, чињеничних знања о пословању, пословним процесима и пословним операцијама.

DSS за оперативно планирање и контролу обезбјеђује менаџменту првог нивоа информације које су потребне за оперативно планирање и контролу радника који извршавају основне активности организације. Ријеч је о компјутерској подршци доношења програмибилних одлука које су учестале и рутинске, као нпр. контрола залиха, контрола квалитета и сл.

DSS за оперативно планирање и контролу нису информациони (под)системи чија је основна намјена подршка одлучивању. Иако нису директно оријентисани према одлучивању, излазне информације ових система представљају улазне величине за друге класе информационих система. Управо због тих својих карактеристика, ови информациони системи су подлога за развој виших класа информационих система, односно система за подршку одлучивању у менаџменту, који потенцирају менаџерску оријентацију примјене информационе технологије.

На крају желимо да истакнемо слиједеће: структуру информационих система у односу на структуру менаџмента не треба схватити стриктно већ: флексибилно. Јер, иако су наведени информациони (под)системи доминантно везани за одређени управљачки ниво, не може се говорити о искључивој вези једне врсте информационог (под)система са једним управљачким нивоом, већ преваходно о одговарајућим могућностима комбиновања различитих технологија односно (под)система да би се задовољиле различите потребе менаџмента датог нивоа. Потреба за кориштењем једне врсте информационог система не искључује потребу кориштења и других врста, већ према потреби. Тако нпр. сви информациони системи највишег нивоа могу пронаћи своју примјену и на тактичком нивоу, док менаџмент информациони системи могу "сервисирати" све нивое менаџмента.

ЗАКЉУЧАК

Вршење менаџерских функција (планирање, организовање, вођење и контролисање) је у великој мјери условљено информационом подршком односно располагањем адекватним информацијама. Прецизније речено - без информација о појавама и процесима (прошлим, садашњим и будућим) у организацији и њеном окружењу није могућ ефективан и ефикасан менаџмент.

Иако одређени број информација добијају непосредно (личним увидом), највећи број информација менаџери добијају посредно - преко информационог система. Зато информациони системи имају

(морају имати) посебно мјесто и значај у сваком организационом систему.

Информациони системи требају бити својеврстан сервис менаџмента. То подразумијева да организациона конституција, функционисање а нарочито резултати информационог система морају бити у функцији стварања претпоставки које омогућавају ефикасно вршење менаџерских функција.

Сходно напред наведеном, менаџери - а не експерти из области информационих технологија (што је у пракси чест случај) - морају преузети одговорност у процесу (ре)дефинисању перформанси информационих система. Јер, само тада се може очекивати да ће (ре)дизајнирање информационих система бити у складу са стварним (постојећим и будућим) потребама менаџмента.

ИЗВОРИ:

- Балабан, Н., Ристић, Ж., Системи подршке одлучивању, Економски факултет Суботица, Суботица, 1998.
- Beardshaw, J., Palsreman, D., *The Organization in its Environment*, Pitman, London, Forth ed., 1990.
- Daft, R.L., *Organization Theory and Design*, West Publishing Company, Saint Paul, Forth ed., 1992.
- Duncan, W.J., *Great Ideas in Management*, Josey-Bass Publishers, San Francisco- London, 1989.
- Goldman, S.L., Nagel, R.N., Preiss, K., *Agile Competitors and Virtual Organizations Strategies for Enriching the Customer*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1995.
- Gordon, J.R., Mondy, R.W., Sharplin, A., Premeaux, S.R., *Management and Organizational Behavior*, Allyn and Bacon, Boston etc., 1990.
- Griffin, R.W., Ebert, R.J., *Business*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989.
- Ivancevic, J. M., Lorenzi, P., Skinner, S. J., Crosby, P. B., *Management - Quality and Competitiveness*, McGraw-Hill Publishing Company, Second ed., New York, 1997.
- Koontz, H., Weihrich, H., *Essentials of Management*, McGraw-Hill Publishing Company, Fifth Edition, New York, 1990.

- Laudon, K.C., Laudon, J.P., Management Information Systems: Organization and Technology in the Networked Enterprise, Sixth ed., Prentice Hall Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 2000.
- Машић, Б., Стратегијски менаџмент, Универзитет Б. Карић, Београд, 2001.
- Mescon, M., Albert, M., Khedouri, F., Management, Harper and Row, New York, 1985.
- Robey, D., Sales, C.A., Designing Organization, Fourth Edition, IRWIN - Burr Ridge, Boston - Sydney, 1994.
- Siegert, W., Management Enzyklopädie, Verlag moderne Industrie, München, 1971., књига IV.
- Stoner, A. F., Friman, R. E., Gilbert, D. R., Менаџмент, Желнид, Београд, 1997.
- Uyterhoeven, H., General Managers in the Middle, Harvard Business Review, September-October, 1989.

Management and Structure of Information Systems

Проф. др Ранко Лончаревић, Doc. Dr Vesna Marić***

Summary

In this paper the key point is on high level of mutual connection between management and information system. To precede from a thesis that information system must be special service by management, authors have shown which structural and functional performances information system must have. In spite of all that, special attention is point of role, meaning and performances contemporary information systems like Management Information System, Decision Support Systems and Data Warehouse Systems.

Key Words: Management, Decision making, Information, Information Systems.

* Економски факултет, Бања Лука

** Економски факултет, Бања Лука

КОМУНИКАЦИЈЕ

ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНЗИЦИЈЕ

*Др Слободан Ђорђевић**

Резиме

Овај чланак обрађује нека отворена питања глобализације и транзиције. Ту се говори о позитивним, али и о негативним ефектима ових процеса.

Позитивним токовима се означавају користи које ће проистећи из веће степену тржишности и либерализације привреде те кретања капитала и трансфера технологије. У негативне се сврставају спекулативна финансијска економија те разне дисфункције, што доводи до неразвијене земље и земље у транзицији.

Досадашњи токови транзиције показују претежно негативне резултате. Овдје се указује посебно на пад економске активности привреда у транзицији као и спор прилив страних капитала (посебно приватног), а што чини битан фактор за покретање ових привреда.

Као кључна претпоставка за побољшање функционисања привреде истичу се: довршење процеса приватизације, изградња правне државе те институционална и привредно-системска доградња приватног капитала.

Кључне ријечи: транзиција, глобализација, спекулативна економија, дисфункције, мегатранзицијске промјене.

Увод

Овај прилог се бави анализом токова глобализације и транзиције. Осим тога, рад дотиче и питања трансформација привреда и оквир новог свјетског поретка. На крају се даје оцјена битних аспеката и домета глобализације и транзиције.

Поред позитивних компоненти које нуде глобализација и транзиција (као што су већи степен либерализације и већа тржишност привређивања, убрзано кретање капитала, трансфер технологија и др.) истичу се и негативне тенденције што се манифестује посебно преко спекулативне финансијске економије, разних дисфункција те тежње за безграничном слободом дјеловања приватног капитала.

* Др Слободан Ђорђевић, редовни професор на Економском факултету у Бањој Луци

На крају овог прилога дају се оцјене свих ових токова. Ту се нарочито указује на негативне посљедице спекулативне економије, на опасност превеликог либерализма, негативних ефеката транзиције и скромног прилива приватног страног капитала у земље у транзицији.

1. Глобализација

Битна карактеристика савремене свјетске привреде постаје глобализација (убрзани токови кретања капитала, трговинске размјене, покретљивости свих фактора производње, укључиво технологију и информације).

Ово подупиру, као елементи институционалне глобализације, и процеси транзиције бивших социјалистичких земаља, са приватизацијом и дефинитивним окретањем концепту ефикасније тржишне привреде. Иначе, код тих привреда економске перформансе су биле дуже времена у паду.

Поменути заокрет је навео неке ауторе на закључак да се тиме окончава борба између К. Марх-а и А. Smith-а у корист овог другог. Ова промјена, исто тако, одговара ставу Ј. Naisbitt-а да се друштво мијења тек када се промјене система вриједности покlope са економском нуждом.

Али истовремено о ефектима глобалне свјетске привреде формулишу се и песимистичка гледишта*, а која се свде на то да "свјетска машина тржишног механизма" рађа:

- спекулативну финансијску економију;
- велике дисфункције и луксузна расипништва;
- безграничну слободу дјеловања приватног капитала.

Уз све горе речено дошла би и опаска да би један нови Маршалов план, као помоћ земљама у транзицији, одиграо двоструку улогу, јер би подржао и брзи опоравак и развој земаља у транзицији, али би био и катализатор у будућем развоју развијених земаља, због ширења тржишта. Таква помоћ би се онда могла третирати и као инвестиција (тезу коју заступају посебно Ј.Ј.С. Schreiber и Ј. Naisbitt). Нажалост, до реализације једног оваквог концепта није дошло.

2. Транзиција и трансформација привреде **

Полазишта за транзицију - трансформацију националних привреда - налазе се у свјетским *мега*транзицијским токовима и они заправо чине битно окружење и мјеру свих мјера националних програма транзиције.

* Види: Ле Монде, Парис, прилог "Паклена машина" (према листу "Политика" Београд, 5. Август 1997).

** Види детаљније у књизи: Проф. др Томислав Попарић, Основе транзиције и процес приватизације, Институт економских наука, Београд, 1996.

Поменути мегатранзицијски токови почивају прије свега на технолошко условљеним промјенама. Они чине и основу новог свјетског поретка. За ех-Ћи економске просторе важан је и регионални програм транзиције у Европи, *европтранзиција*.

Свако заостајање за овим промјенама и кашњење у структурним промјенама води негативним перформансама функционисања националне привреде (било кроз неповољни термс оф траде, неповољни трговински и платни биланс и сл.).

Осим технолошких промјена, битно обиљежје садашњег међународног окружења (па и поретка) представљају организациони новуми као што је посебно институција *Свјетске трговинске организације* (СТО). Она је значајна јер дотиче питања царинске заштите у међународној трговини, као и третман страног капитала и режим трансфера нових технологија те свим тим утиче на сужавање класичног економског суверенитета држава.

Надаље, ту спада и нови финансијски поредак који покрива мрежа међународних монетарних и финансијских институција (ММФ, WB, Париски клуб, Лондонски клуб и др.) са уређењем правила понашања на међународном тржишту новца и капитала, а који такође има импликације на цијене, камате, курс, ниво јавне потрошње, па и облик власништва.

У овај оквир долази и актуелни поредак свјетске привреде са широком лепезом транснационалних компанија (ТНК), гдје се испољава предност пословно-уговорног права на релацији: предузеће-предузеће над националним законодавством, што такође модификује класични економски суверенитет држава.

Питање које се сада може поставити гласи: зашто се у литератури одомаћио појам транзиције само за земље бивших социјалистичких земаља и то углавном као прелазак с административног на тржишни систем привређивања? Чини се да је то једна сужена оптика (јер се данас говори о мегатранзицијама и евротранзицији, на примјер).

Ерго, повод свих повода транзиције лежи у тоталитету међуусловљених фундаменталних промјена у свјетској привреди, најприје у сфери технологије, али и финансија и институција, уз што иде и распоред моћи и односа у свијету, а што чини супстрат новог свјетског поретка.

За мјерење способности и склоности транзиције неке земље користи се индекс способности и склоности транзицији, а који узима у обзир неколико битних компоненти, као што су:

- Технологија (са индикаторима: патенти на број становника, стопа издвајања за R & D, стопа амортизације, број РС на број становника и др.);

- Финансије-капитал (са индикаторима: стопа штедње, стопа фиксних инвестиција према BDP, удио јавног дуга према BDP, однос девизних резерви према увозу и сл.);
- Институције (компатибилност трговинске заштитне политике са СТО, удио приватне својине у укупној, степен либерализације курса, каматне политике и цијена, развијеност тржишне инфраструктуре);
- Комуникације и интеграције са свијетом)положај и статус у UN, MMF, WB, EU, удио спољне трговине и BDP и сл.);
- Непословне комуникације са свијетом (преласци границе, знање страних језика, страна литература, отвореност медија итд.).

По највећем броју наведених компоненти ситуација у Републици Српској (као и СРЈ) може се оцијенити као веома неповољна, те је индекс способности и склоности транзицији врло низак. А то је веома индикативно када се ради о перспективи.

И EBRD (Европска банка за реконструкцију и развој) је израдила тзв. *Транзицијски индикатор*, гдје се преко појединих показатеља трансформације привредног система и економске политике у правцу изградње тржишне привреде даје оцјена о транзицијским промјенама. То се односи на: приватизацију, реструктурирање предузећа, либерализацију цијена, либерализацију трговине, политику конкуренције, реформу банкарског система, те развој тржишта хартија од вриједности.

С обзиром на истакнуту важност уклапања у транзиционе токове, посебно евротранзицију, нагласимо да претпоставке за "европредузеће" морају, у најмању руку, да обухвате:

- стабилност валуте;
- тржишне институције (укључив тржиште хартија од вриједности);
- измјештање социјалне сфере изван предузећа;
- увођење либералног тржишта рада и флексибилан систем запошљавања;
- либерални режим спољноекономског пословања (за робе, услуге, капитал и технологију).

А "наши" актуелни проблеми су вишеструки. Наведимо само неке од њих:

- технолошко заостајање;
- дезинвестирање;
- декапитализација (кориштење амортизације за плате и сл.);
- губитак позиције на међународном тржишту и аутаркизација привреде;
- исчезнуће средње класе (а што је важно за формирање тражње и штедње);

- криминализација привреде и друштва;
- добављачки лоби;
- висок јавни дуг (спољни дуг, стара девизна штедња);
- контаминирани активе пословних банака;
- некомерцијални ризици пласмана капитала;
- питање политичке воље за транзицијом, итд.

Полазећи од међународног контекста "наш" стратешки интерес је укључење у ЕУ, јер ЕУ као регионална интеграција постаје катализатор развоја националних привреда у свом оквиру у судару са изазовима глобалних процеса транзиције. При овој треба знати да је ЕУ највећи тржишни потенцијал у свијету (са 50% потенцијала када се додају земље ЕФТА), да ту интеррегионална трговина чини око 2/3 укупне спољнотрговинске размјене ове Уније те да су економски процеси бивше Југославије имали најинтензивнију размјену управо са ЕУ и ЕФТА (тј. око 50% укупног обима спољне размјене).

Импликације таквог одређивања према ЕУ су, поред осталог, реално позитивна каматна стопа, тврдо буџетско ограничење на свим нивоима, строга монетарна политика, а што би све представљало брану екстензивном пословању и ирационалном економском понашању. На удару би се нашли: неефикасна предузећа, застарјели сектори као и неконзистентна економска политика. Али, то би даље значило олакшан приступ тржишту роба, капиталу и технологијама, а то су права преимућства!

Да би се схватила чврстина економске политике ЕУ, рецимо да је Европска унија у Мастрихту 1992. године донијела доста строге критеријуме за чланице - кандидате ЕУ за учешће у заједничкој монетарној политици и примјени заједничке валуте (евро).

То се односи на:

- стопу инфлације, која не може бити већа од 1,5 процентних поена у односу на три најстабилније земље, чланице ЕУ;
- дугорочне каматне стопе, које не могу бити веће од два процентна поена у односу на три најниже каматне стопе земаља-чланица ЕУ;
- годишњи буџетски дефицит до највише 3% GDP-а;
- ниво јавног дуга који мора бити нижи од 60% GDP-а.

На крају треба нагласити да би свако даље одлагање приближавања ЕУ значило пораст економских и социјалних трошкова и даље заостајање за европским земљама па и "нашим сусједима".

Прије овога би се свакако морала реализовати економска сарадња са балканским земљама јер на овом простору постоји основица заједничке инфраструктуре, сличност техничког нивоа а и традиционалне пословне везе.

Што се тиче брзине транзиције, препоруке обично иду у правцу брзе транзиције (укључујући и ставове ММФ-а мада постоји и тзв. *џрагуалистички* приступ (са социјалним инжењерингом државе). Овај *џрагуалистички* приступ углавном постоји као критика социјалних и економских слабости брзе транзиције, мада он носи латентну опасност блокирања процеса транзиције.

3. Оцјена битних аспеката и домета глобализације и транзиције

С обзиром на огроман значај који се данас придаје глобализацији и транзицији, узимајући у обзир повољне али и неповољне импликације, у наставку ће се дати интерпретација одабраних акцената:

а) Пораст међузависности у свјетској привреди

Глобализација се манифестује у порасту међузависности у свјетској привреди. Тако, примјера ради, 1950. године зависност свјетског друштвеног производа од спољне трговине се цијенила са око 7%. Данас се та зависност процјењује са 25%, а код земаља у развоју са 38%.*

Но, и поред свега цијени се да планета још није прилагођена могућностима глобалног повезивања.

б) Појава шпекулантских токова капитала

Оно што је посебно симптоматично, а што сада иде као нуспроизвод глобализације и либерализације, је појава шпекулантских токова капитала, а укупни токови капитала су постали знатно бржи него свјетска производња и свјетски извоз. Тако, илустрације ради, у периоду 1985-1994. година токови капитала на свјетском нивоу су били четири пута бржи него производња, а два пута бржи од свјетског извоза. Касније се ове релације још повећавају.

С обзиром на наведене токове крећу упозорења о потреби регулације, посебно краткорочног кретања капитала.

Међу ауторитетима ове кампање истичу се:

- Хелмут Шмит, бивши њемачки канцелар, јасно указује на телематску међународну трговину валутама, акцијама и вриједносним папирима свих врста, а што је исклизуло из руку националним властима и националним централним властима (искључују се, сва-

* Давило Таино, чланак "Нова визија лидерства", објављен у "Corriere della sera" Милано, преузето у листу "Политика", Београд, 9. Октобар 1998.

како, из ове критике кретања капитала у функцији инвестирања и међународне трговине);

- Џозеф Стиглиц, први економист Свјетске банке, који се изјаснио о потреби контроле кретања капитала.

А и очеви ММФ-а, Кејнс и Вајт, су страховали да ће финансијски токови "постати независне варијабле и узнемирујућа сила" која ће дестабилизирати тржиште. А живот је показао да су земље које су одољеле догми слободног кретања капитала, као што су Кина и Индија, остале стабилније.

в) Раси улоге Свјетске трговинске организације

У круг институција које кореспондирају глобализацији спада и WTO (World Trade Organization) или СТО (Свјетска трговинска организација), те ће се сада дати нека њена битна обиљежја. Најприје да се каже да је WTO (СТО) основана 1995. године и да данас обухвата преко 130 земаља-чланица. Њене чланице учествују у укупном свјетском извозу са преко 90%. Надаље, треба констатовати да њена просјечна царинска заштита тендира ка просјечном нивоу од око 4%. Извозне субвенције нису дозвољене код извоза индустријских производа док постојеће субвенционирање пољопривредних производа, треба битно да се смањи.

Посебно спорна тачка у политици СТО јесте настојање да се трећим земљама наметне став да се стране инвестиције изједначе са домаћим. А то се оцјењује као удар на легитимност држава и суверенитет народа, јер би и економска и политичка сфера биле стављене у руке компанија које располажу капиталом!

з) Опасности превеликог либерализма

У вези са глобализацијом и либерализацијом која је прати, треба истакнути да значајан број угледних економиста и јавних личности излажу критици економски либерализам.

Из овог круга издвајамо: добитника Нобелове награде за економију за 1998. годину, Индијца Амаратија Сена* те Џорџа Сороса, Пола Кругмана и Хенри Кисинџера. И Џефри Сакс** је устао против преурањене

* Џ. Чалмерс: "Борац против тржишног лудила", Њу Делхи, 15. Октобар 1998., пренијето у листу "Политика" 16. Октобра 1998., Рубрика: Свјетска привреда и финансије: Индија слави свог добитника Нобелове награде. Полазећи од става Амаратија Сена о одбацивању стриктне примјене принципа слободног тржишта, аутор чланка закључује:

- да је додјељивање ове Нобелове награде признање за немарну маркетингазију свијета;
- да је потребан повратак здравом расуђивању послје дугог времена тржишног лудила;
- да је потребан нови капитализам са људским ликом, те

** Џефри Сакс: "Крај једне ере", "Економист" Лондон, преузето у листу "Политика" Београд, 14. Октобар 1998.

либерализације тржишта капитала (а што иначе подстиче MMF) и залаже се за контролу над краткорочним међународним кредитирањем. Он се, исто тако, залаже за легитимност националних економских политика и за напуштање ставова да MMF и WB могу да управљају економским реформама у другим земљама.

г) Ефекти транзиције

Досадашњи ефекти транзиције бивших социјалистичких земаља су у цјелини скромни, али и врло диференцирани. Међу овим земљама најслабије перформансе је показала Украјина. Добре ефекте су показале: Пољска, Чешка, Мађарска и Словенија. Највећа земља, Руска Федерација, је показала врло слабе резултате. Неки то називају економском катастрофом јер се бруто национални производ приближно преполовио. Надаље, обиљежја Русије говоре да су капитална улагања битно смањена, да је вани "побјегло" преко 50 млрд \$, да је на сцени тзв. првобитна акумулација капитала, да робу широке потрошње чине махом робе увозног поријекла. Исто тако долази до научно-технолошког запуштања као и запуштања неких виталних инфраструктурних дјелатности. Због овога у Русији се настоји формулисати алтернативна економска политика, са поткивањем неолибералне монетаристичке ортодоксије.

ђ) Стране директне инвестиције и групе повољне алтернативе

Посебну важност у оживљавању привреда у транзицији, као и код земаља у развоју, имају стране директне инвестиције, због чега је битно створити амбијент за њихово привлачење (приватизација, правна сигурност, институционални оквир и др.).

Важност овог вида инвестирања се састоји у томе што оне носе са собом тзв. инвестициони пакет, а то значи и капитал и технологију, маркетинг, менаџерска знања те приступ тржиштима и финансијским институцијама.

Нажалост, досадашњи токови говоре да је релативно мало страних директних инвестиција дошло у земље у транзицији централне и источне Европе. Илустрације ради, само 46 млрд USD у осмогодишњем периоду 1989-1996.*

Исто тако, због ризика и нестабилних услова привређивања било је мало инвестиција у форми тзв. гнеен-фиелд операција (оснивање новог предузећа у потпуном власништву страног партнера).

* Оп цит. Изазови развоја на прелазу у XXI век, прилог др Марија Видас-Бубања: "Искуства земаља централне и источне Европе на плану привлачења страних директних инвестиција", стр. 115.

Закључак

Како је већ раније речено овај прилог се бави анализом и оцјеном резултата глобализације и транзиције.

У вези са транзицијом напомиње се да се она појмовно једнострано интерпретира. Веже се углавном за прелаз бивших социјалистичких привреда са административног на тржишни систем привређивања. Суштина, пак, појма транзиције почива заправо на мегатранзицијским промјенама везаним за технолошку сферу због чега се не би требало везати само за промјене у бившим социјалистичким земљама.

Иначе, глобализација производи двојак ефекте. С једне стране, она води позитивним трендовима тј. већем тржишном отварању и интензификацији међународне економске сарадње, бржем протоку капитала, бржем трансферу технологије, али с друге стране, појављују се и спекулативна финансијска економија и разне дисфункције, са свим негативним резултатима на мање развијене земље.

Што се тиче оцјене транзиционих токова они до сада показују доста негативних резултата. То се односи, на примјер, на пад економских активности и економских ефеката привреда у транзицији и на "бијег" капитала из земаља у транзицији. Такође, прилив страног капитала, посебно приватног, је бар до сада био врло скроман.

Претпоставке за побољшање наведених тенденција налази се у довршењу процеса приватизације, у изградњи правне сигурности и институционалној и привредно-системској доградњи, прилагођеној тржишном концепту привреде.

У сваком случају, с обзиром да је за заживљавање напријед наведених промјена потребно вријеме, раст и развој привреда земаља у транзицији ће бити још доста година у тешкоћама.

Л и т е р а т у р а

1. Др Благоје Бабић, Прелаз у транзицију, "Прометеј". Београд, 1996.
2. J.K. Galbraith, Добро друштво, ПС "Грмеч", Београд, 1997.
3. Michie, J. i Smith, J., Managing the Global Economy, Oxford University Press, New York, 1995.
4. Др Томислав Поповић, Основе транзиције и програм приватизације, Институт економских наука, Београд, 1996.
5. Зборник радова "Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.

THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND TRANSITION

*Dr Slobodan Đorđić**

Summary

This article deals with some open questions on globalization and transition processes. It is about positive as well as about negative effects of these processes.

As for globalization, positive trends relate to the insisting on higher level of market economy and liberalization trends including the rapidity of the movement of capital and the transfer of technology.

The speculative financial economy and different kinds of disfunctions and dissipations that are just emerging in this time belong to the negative trends.

In this article up to-date processes of transition show in general negative results. It relates especially on the slowdown of economic activities in the countries under transition as well as slowdown of foreign private capital which make an essential factor for instigation the growth of domestic economies in the countries under transition.

As key preconditions for amelioration of these economies under transition have been seen as follows:

The completion of privatisation process;

The creation of the state of law and

Institutional and economic sistem adjustments to the market economy.

Key words: transition, globalization, speculative economy, disfunctions, megatransition changes.

* Dr Slobodan Đorđić, redovni profesor na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

ПРИЛАГОДЉИВО БАНКАРСТВО

*Др Недељко Милаковић**

Резиме

Израз, односно појам, "прилагођиво банкарство" извели смо из енглеског "lean banking", који је ушао у употребу средином последње деценије 20. вијека.

Он означава ону пословну филозофију банака која је настала у условима дерегулације и појачане конкуренције "не-банака" у пословима који су до сада сматрани искључиво банкарским.

Једнако као дерегулација, прилагођивости пословних банака наметнула је и оштра десабилитација девизних курсева и каматних стопа, као и секјуритизација финансијских инструмената, а омогућена је развојем компјутерске технологије.

Пословне банке су прилагођиве када перманентно повећавају своју конкурентску способност. Другим ријечима, када трајно обезбјеђују оптималне финансијске резултате (одговарајући добити на капитал).

Прилагођивом банкарству требају одговарајући интерни и екстерни предуслови. Први су његова кадровска и материјална оспособљеност а други, законски и општи услови које обезбјеђује државна заједница у којој банкарство дјелује.

Интерни предуслови су интерна брига сваке банке. Што се тиче банкарског законодавства, оно је и у Републици Српској и у СРЈ углавном добро постављено (у Републици Српској треба свакако разријешити сукоб два закона, и то тако да се створи систем универзалног банкарства). Међутим, када су у питању сви други општи предуслови који стварају добру економику, односно инвестициону локацију, они још увијек не постоје, ни у Републици Српској, ни у СРЈ.

Кључне ријечи: Банкарство, прилагодљив, дерегулација, производ, тржиште.

* Др Недељко Милаковић, доцент на Економском факултету у Бањој Луци

1. Уводне напомене

У посљедњој деценији двестог вијека, у литератури која се бави банкарством ушла је у ширу употребу енглеска крилатица "lean banking".

Ко се бави превођењем зна како је понекад за тако нешто тешко наћи одговарајућу домаћу синтагму чије би значење у свему било подударно. Ријеч "lean" у енглеском језику је уједно придев, глагол и именица, и има изузетно много значења, међу којима су: мршав, гладан, јалов, неплодан, поспан, бити кос, накривљен, нагињати се, наслањати се, нагиб стрмина и сл. Без обзира што би већина од ових значења "пристајала" једном броју банака на нашим просторима, ни један такав превод не би био адекватан. У оваквим случајевима препоручује се, кад год је то могуће, послужити се преводом који се користи у неком трећем језику. Тако, на примјер, њемачки аутори Адриан и Хеидорн у четрнаестом издању своје књиге "Банкарско предузеће" (*Der Bankbetrieb*, Gabler, Wiesbaden, 1996., страна 710 и даље), атрибут "lean" углавном преводом описно, наводећи шта он, у овом случају, све значи, да би га (више условно и слободно) и превели њемачком ријечи "schlanke". Кад се узме да њемачко "schlank" (шланк), поред основних значења "витак" и "танак", може да значи и брз, окретан, хитар, што није далеко од адаптабилан и еластичан, онда је "lean banking" у духу нашег језика најбоље преводити са "прилагодљиво банкарство", што је, у ствари, и прави смисао и садржина овог појма.

2. Настанак прилагодљивог банкарства

Настанак прилагодљивог банкарства везује се за изразито повећану конкуренцију на финансијском тржишту, за коју се сматра да је највише изазвана дерегулацијом. Деререгулацију су у једном дужем периоду проводиле државе, централне банке и друге надлежне установе у развијеним тржишним привредама. Деререгулација је, између осталог, омогућила и "не-банкама" (тзв. професионалним инвеститорима - фондовима осигурања, инвестиционим фондовима и другим учесницима на финансијском тржишту), да се баве пословима који су раније сматрани за искључиво банкарске.

Пословне банке су дјелујући у условима појачане конкуренције, настојале да искористе дерегулацију да би обогатиле палету својих производа и отклониле многе слабости и пропусе у свом пословању. Другим ријечима, оне су самостално у складу са захтјевима тржишта, креирале своје производе и своје послове и обликовале своју организацију.

Поред дерегулације, развој у правцу прилагодљивог банкарства подстакли су и други фактори међу којима су: изразита дестабилизација де-

визних курсева и каматних стопа и захтјеви са финансијских тржишта за замјену класичних банкарских посредничких депозитно-кредитних послова, пословима са хартијама од вриједности и њиховим дериватима (секјуритизација финансијских тржишта). Из наведених практичних потреба и могућности, које су створене динамичним развојем компјутерске и посебно телекомуникационе технологије, настао је велики број нових банкарских послова и нових банкарских, односно финансијских производа који су названи заједничким именом "финансијске иновације".

Ради илустрације домаћа финансијских иновација и односа и последица које оне изазивају, навешћемо само један актуелан примјер, који се односи на штедну књижицу. Вјероватно да још увијек превладава мишљење да је штедна књижица главни симбол банкарства. На одређеним тржиштима она је, међутим, већ добро уздрмана, а многи мисле чак и сасвим доведена у питање.

Једна позната њемачка банка започела је крајем 1999. године, на телевизији и у штампи, агресивну, добро осмишљену кампању против штедне књижице. Банка је позвала своје и друге штедише који имају штедне књижице да их замијене за удјеле (сертификате) у инвестиционим фондовима ове банке (једна врста акција које инвеститорима обезбјеђују дивиденду у висини просјечне рендите која се остварује по основу цјелокупних пласмана средстава фондова). У позиву се између осталог каже: "Данас штедна књижица само још нешто значи људима који имају новац да га поклањају. Сви остали је већ замјењују хартијама наших инвестиционих фондова". На ову кампању су жестоко одговориле њемачке штедионице, штедне задруге и њихови савези који се, међутим, и сами све више ангажују у истим и сличним пословима са хартијама од вриједности.

Ко би у овој кампањи могао да буде побједник треба судити на основу неколико сљедећих чињеница. Камате на штедне улоге по виђењу (око 20% укупних штедних улога) већ дуже вријеме су на нивоу од око 1,5% годишње. Орочена и неке посебне форме штедне доносиле су знатно више (просјек око 4,75% годишње), али то није ни половина онога што су у претходном периоду доносила улагања у инвестиционе фондове банака (у облику дивиденде и у облику капиталне добити). За цјеловито поређење нужно је узети и друге параметре као што су нпр. ликвидност и сигурност улагања.

Слични примјери у пракси развијених финансијских тржишта, настају готово свакодневно. Банкарски послови и банкарски производи су и кроз историју банкарства, по правилу, прво настајали у пракси да би се затим (обликовани обичајима и правним нормама) укључивали у законском прописане садржаје банкарске дјелатности. Разлика је само у томе што је "продукција" новог данас постала тако масовна да је његово нор-

мирање постало изузетно тешко и сложено. Истрајава се на принципу дерегулације па и онда када настају штетне посљедице. Ипак, далеко је од тога да је све препуштено само себи.

Примјера ради, у Великој Британији важи правило да кредитни институти не подлијежу никаквом законском ограничењу у погледу обављања "банкарству блиских или банкарству страних послова", али Bank of England (Централна банка Велике Британије) стоји на становишту да се ипак могу обављати само такви послови који су у зависности са банкарским послом, који кредитни институт и његове депоненте не оптерећују неуобичајеним банкарству страним ризиком, и који у односу са главним и основним банкарским пословима немају већи значај. По том становишту су, између осталог, за енглеску централну банку прихватљиви послови као што су финансијски лизинг, посредовања у осигурању, у пословима путовања, у пословима непокретности и слично.

3. СУШТИНА ПРИЛАГОДЉИВОГ БАНКАРСТВА

Пословне банке, као појединачни чланови банкарског система, скупа или сектора једне земље, су прилагодљиве када континуирано настоје да повећају своју конкурентску способност у смислу што повољнијег односа између својих приноса (прихода) и својих трошкова (расхода). Прилагодљивост банака подразумијева, дакле, жеље, способност и активност банака да, у оквирима важећих норми и обичаја, обликују своју цјелокупну организацију, одабирају послове и креирају производе на начин који им трајно обезбјеђује оптималне финансијске резултате (одговарајућу добит према ангажованом трајном капиталу).

Код прилагодљивог банкарства нагласак је на цјеловитости приступа. Када је главни циљ одговарајући финансијски резултат, онда треба посветити пажњу и приходној и расходној страни. То није могуће без сагледавања и цјеловитог координирања и пословних и организационих аспеката. Прилагодљивост би се на пример погрешно схватила ако би се сводила на уштеде појединих трошкова "по сваку цијену" не узимајући истовремено у обзир могуће посљедице на смањење прихода или повећање других трошкова.

3.1 Пословни аспекти прилагодљивости

Прилагодљивост пословне банке произлази из одговарајућих одлука њеног руководства (менаџмента). Руководство утврђује палету послова и производа банке у складу са захтјевима тржишта и стварним могућностима банке да понуди све или дио онога што тржиште тражи.

Дерегулација, која се сматра једним од основних предуслова прилагодљивости, не ствара сама по себи од свих пословних банака универзал-

не банке у смислу да свака може и да треба да нуди све производе (full service), да свака аутоматски постаје финансијски конгломерат, односно финансијски супермаркет. Дерегулацијом је то свима постало могуће, али само формално-правно. Да ли ће нека банка то постати и стварно, зависи од ње саме, од њених могућности (способности) и њених потреба. Треба имати у виду да је универзализација данас могућа једино као највећа могућа специјализација за сваки посао у којем се жели бити конкурентан. Пословима на финансијским тржиштима не може се бавити са аматерским знањем и искуством. Нове финансијске инструменте карактерише бројност и изузетна сложеност садржаја и начина коришћења (финансијски инжењеринг). Није случајно што је за ову област реномирана кућа Coopers & Lybrand, своје приручнику о финансијским инструментима који је припремила и објавила у Лондону 1987. године, дала наслов "Финансијска џунгла" (The financial jungle).

Између прилагодљивости и универзализације не треба стављати знак једнакости. Прилагодљивост је могућа и код банака које немају могућност да постану конгломерати. Може се бити успјешан ако се, у датом моменту, одабере одређени број стандардних производа који одговара жељама купаца, када се регресијом трошкова обезбјеђује примјерена рентабилност. Према томе, прилагодљивост није једносмјерна и не иде само у правцу проширења производне палете. Догађа се и обрнуто. Познат је случај британске Barclays Bank Ltd, која је озбиљно размишљала да прода свој сектор са хартијама од вриједности и да се врати својим стандардним депозито-кредитним пословима и пословима платног промета. Рјешење је нађено у одговарајућој реорганизацији послова са хартијама од вриједности.

За прилагођавање је битно да се постојећа палета банкарских производа стално преиспитује, да се превазиђени производи искључују и да се налази мјесто за производе које захтијева тржиште.

3.2 Орѓанизациони аспект и прилагодљивост

Прилагодљивост захтијева флексибилну организациону структуру, "плитку" хијерархију и децентрализацију. Ауторитарни руководиоци, који мисле да све знају, желе да све имају под контролом, ништа или врло мало преносе на друге, не могу обезбиједити прилагодљивост.

Прилагодљивост резултира из тимске организације и властите одговорности свих сарадника. Крути хијерархијски поредак сектора, одјељења и служби нужно је замијенити самокоординирајућим радним групама. Надлежност група не треба сводити само на извршење њихових радних задатака. Треба им дати и одговарајућа финансијска овлашћења и овлашћења у погледу ангажовања стручног персонала. Треба организо-

вати прихватање и комплексну анализу свих приједлога који долазе из радних група, а тичу се снажења асортимана и квалитета, скраћивања временских рокова и другог.

Растерећење и еластичност организације постиже се издвајањем и засебним организовањем властитих сервисних јединица за послове лизинга, савјетовања предузећа и слично. Истом циљу служи и јачање веза и преношење послова унутар властитог концерна и властитих група (савеза), гдје се заједнички организују послови истраживања, електронске обраде података и програмирања, платног промета, образовања кадрова и друго.

4. ДРУШТВЕНИ АСПЕКТИ ПРИЛАГОДЉИВОГ БАНКАРСТВА

Као што је истакнуто, прилагодљиво банкарство је чедо дерегулације. Деретулација је изложила пословно банкарство повећаној конкуренцији, али му је дала и простор и слободу за властиту креацију, што је идеал тржишно способних субјеката. Друга је, међутим, ствар са општим друштвеним интересима. Иако је важеће правило да је слободно тржиште незамјенљив механизам рационалне алокације друштвених економских ресурса, изражене су озбиљне сумње да оно у овом случају заказује.

Износимо једну такву сумњу, колико због репутације аутора, толико и због средине у којој је изречена, гдје је слободно тржиште изнад свега.

Амерички професор и нобеловац James Tobin је рекао да признаје да постоји сумња да ми бацамо све више и више својих ресурса, укључујући и крем наше младости, у финансијске активности које су удаљене од производње роба и услуга, у активности које стварају високе приватне награде непропорционалне њиховој друштвеној продуктивности.

Наведена и све друге сумње неће и не могу довести до опште "ре-регулације" јер је то просто немогуће и донијело би неупоредиво више штете од користи, али треба да доведу до ефикасне друштвене интервенције. За финансијско, као и за сва друга тржишта, треба да важи познато правило "слободе колико је могуће, регулације колико је потребно".

5. ПРИЛАГОДЉИВОСТ БАНАКА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Може се рећи да Савезна Република Југославија и Република Српска имају модерне и добре законе о банкама. То су, у основи, "копије" одговарајућег закона СР Њемачке. Поред класичних депозитно-кредитних

послова, послова платног промета, девизних и депо-послова, пословне банке се могу бавити и свим пословима са хартијама од вриједности.

У Републици Српској, међутим, Законом о хартијама од вриједности, који је донесен послјије Закона о банкама, утврђено је да се одређеним пословима са хартијама од вриједности могу бавити само предузећа којима је то једини предмет пословања. Што значи да се тим пословима не могу бавити и депозитне банке. Овим је у Републици Српској дошло до колизије два закона и то ће требати разријешити. Било би добро да се и у Републици Српској прихвати јединствен систем пословног банкарства, као готово у цијелом свијету.

Законска регулатива и у Савезној Републици Југославији и у Републици Српској (ако прихвати концепт јединственог система пословних банака), даје довољно простора за слободну иницијативу, односно прилагодљивост пословних банака. Оно што међутим смета, то је тзв. подзаконска регламентација, и далеко више од тога, недостатак општих предуслова и у Савезној Републици Југославији и у Републици Српској, за оно што се сматра добром пословном, односно инвестиционом локацијом.

Савезна Република Југославија је стављена у изолацију и у тим условима много тога што би у нормалним приликама било слободно, мора да буде дириговано. Рационисањем девизних средстава, имобилизацијом потенцијала (високом стопом обавезне резерве), директним усмјеравањем пласмана и сличним мјерама, које изолација намеће, редукује се самоиницијатива и спречава прилагођавање пословних банака у Савезној Републици Југославији. У условима изолације, тешко је провести потребну системску и појединачне санације пословних банака. Бољи услови постоје у Републици Српској, гдје је тај процес у току.

Када су, међутим, у питању општи предуслови за добру економску, односно инвестициону локацију, они на жалост, у великој мјери недостају и у Савезној Републици Југославији и у Републици Српској. Без пуне личне и имовинске сигурности, поштивања уговора, независности и експедитивности судова нема здраве локације, а самим тим ни прилагодљивог и ефикасног банкарства. Што се наведени услови буду брже стварали, то ће и пословно банкарство Савезне Републике Југославије и Републике Српске све више бити прилагодљиво, на своју и на друштвену корист.

LEARN BANKING

*Dr Nedeljko Milaković**

Summary

The term “lean banking” we derived from English. It came to be used in the middle of the last decade of the 20th century.

It signifies the business policy of banks that appeared in conditions of deregulation and tougher competition of “non-banks” in jobs that up to that time, were regarded as exclusively banking jobs.

Just like deregulation, the adaptability of business banks was imposed by the general destabilization of foreign currency rates and interest rates, as well as the securitization of financial markets, and it was made possible by the development of computer technology.

The business banks are adaptable when they permanently increase their competitive ability. In other words, when they permanently provide optimal financial results (proper profit on capital).

Lean banking needs certain internal and external preconditions. The first preconditions are its personnel and material ability, and the second preconditions are legal and general conditions provided by the state in which the banking functions.

Internal preconditions are the internal worry of each bank. As concerns banking law, in the Republic of Srpska and in the Federal Republic of Yugoslavia their bases are well set (in the Republic of Srpska the confronting of two laws should by all means be overcome, in order to create a universal banking system). However, as concerns all other general preconditions that create a good economic, i.e. investment location, they still do not exist, neither in the Republic of Srpska, nor in the Federal Republic of Yugoslavia.

Key words: Banking, adaptable, deregulation, product, market.

* Dr Nedeljko Milaković, docent na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

МАЛИ БИЗНИС - ШАНСА ЗА ЗАПОШЉАВАЊЕ И РАЗВОЈ

*Др Даница Берберовић
Др Шефкија Берберовић **

Резиме

Искуства развијених земаља свијетла јасно указују да стратегија развоја малог и средњег бизниса, уз значајну подршку и подстицаје државе приватном предузетничком сектору, представљају најкраћи пут да се крене правцем убрзаног развоја.

Помагањем развоја малог бизниса, на најбезболнији начин, утиче се на измјену структуре привреде и власништва и стварају предуслови за тржишно привређивање. У тој сврху држава треба да ствара повољан амбијент и одржава специфичне услове за развој малог бизниса, преко организовања заједничких институција за стручну помоћ и подршку развоју малог бизниса, економских институција за улагања у мали бизнис, организовања специјализованих финансијских институција за финансирање малог бизниса. За то намјену потребно је концентрисати моћна средства из разних извора, која би се иласирала под повољнијим условима. Уз то је неопходно да се правна регулатива и административна процедура максимално подреди интересу брзог развоја малог бизниса.

***Кључне ријечи:** мали бизнис, организација, функционисање, запошљавање, развој, држава, економске мјере, институција.*

Увод

Послијератни период на овом подручју, између осталог, био је карактеристичан по бројним хуманитарним активностима; уз помоћ међународне заједнице ширила се мрежа хуманитарних организација са разноликим садржајима, усмјерена на пружање помоћи најугроженијим категоријама становништва, јачању међусобног повјерења и отклањању ратних траума у свим подручјима живота. Јасно је да ће хуманитарне активности још дуго времена бити потребне на овом подручју, а посебно у

* Др Даница Берберовић, Др Шефкија Берберовић, редовни професори на Економском факултету у Бањој Луци,

виду помоћи оним категоријама становништва које су у психофизичком и материјалном стању високог приоритета.

Међутим, праву помоћ, са дугорочно позитивним ефектима, представљају оне активности које ће омогућити да се радно способни контингент становништва што прије укључи у радне процесе. При томе морамо бити свјесни да се постојећи проблеми дугорочно могу ријешити и створити основа за нормално задовољавање потреба становништва и њихов позитиван утицај на развој, само ако стварамо могућности да људи живе од сопственог стваралачког рада.

Између бројних могућности усмјеравања привредног развоја, последице оспособљавања и повезивања привредне инфраструктуре, као општег предуслова за оживљавање привреде, значајну улогу може имати развој и запошљавање у малом бизнису.

1. Предности и недостаци малог бизниса

Дуго времена је у економији доминирало схватање да се најбржи развој остварује преко великих предузећа, јер је масовна производња омогућавала бројне економске ефекте, од ниских трошкова по јединици производа, могућности великих фирми да прате најсавременија техничко-технолошка достигнућа и улажу у истраживање и развој, до јачих тржишних позиција и остваривања високих профита.

Међутим, последице 80-тих година XX вијека, јављају се корјените промјене, успјешност великих фирми опада, уз истовремени процват малих и средњих предузећа. Искуства развијених земаља показују да велики дио националног дохотка остварују мале фирме и да те земље свој успјешан развој заснивају на развоју и унапређењу малог бизниса. Према једном истраживању фирме испод 100 запослених радника стварају чак 80% нових радних мјеста.*

Постојеће стање у Босни и Херцеговини захтијева изналажење најефикаснијих начина прилагођавања привредне структуре потребама и захтјевима тржишта и убрзања њеног развоја. Како за велике инвестиционе захвате у привреди недостају финансијска средства, оријентација у развоју треба да буде истраживање свих могућности за повећање запослености за подстицање и активирање бројних потенцијала, којим би се, уз мала улагања, стварала "критична маса" која генерише укупан развој.

Познато је да се под појмом "малог бизниса" подразумевају фирме које се баве различитом дјелатношћу, базиране на индивидуалном предузетништву, а које представљају spoj својине, управљања и ризика у једној

* Подаци и илустрације развоја малог бизниса у свијету коришћене из: Тихи Б.: Улога малог бизниса у економској реконструкцији БиХ, Округли сто: Нови међународни хуманитарни поредак - Хуманитарна пракса у БиХ, АНУ БиХ и ИБХИ, Сарајево, 1996. стр.1-3.

особи или предузетничкој групи. По неким мјерилима величине, оне запошљавају до 100 радника. Међутим, најчешће су то фирме са 5 до 15 запослених. Формирају се, по правилу, као приватне фирме: инокосне, мјешовите, заједничке, акционарске или као друге слободне пословне активности.

Предности малог бизниса су многоструке. Мале фирме захтијевају релативно скромна инвестициона улагања, у свом су пословању флексибилне (због ниских фиксних трошкова), лакше се прилагођавају захтјевима и промјенама поједних тржишних сегмената, брже откривају шансе и опасности, имају краће путеве одлучивања, већу мотивацију запослених и друге предности. Уз то, велика предузећа споро реагују на брзе измјене технологија и стања на тржиштима, док су мале фирме спремне да брзо прихвате сваку иновацију, нађу своју шансу на тржишту и прилагоде се промјенама у окружењу. Веома је индикативно да мала предузећа нису постала успјешна само у традиционалним областима (услуге, малопродаја, угоститељство и сл.), него и у подручјима тзв. високе технологије и индустријске производње уопште. То најбоље показује чињеница да је нпр. око 350 хиљада индустријских произвођача у САД, који имају мање од 500 запослених, остварило 46% нове вриједности од укупне производње у овој земљи.

Значај малог бизниса добро илуструје и примјер Јапана, који има, у малим и средњим предузећима, 75% од укупног броја запослених. Ове фирме омогућавају да велике корпорације, као што су Toyota, Sony и друге, имају конкурентску предност на свјетском тржишту. То се постиже у престижним индустријским гранама као што су: ауто индустрија, електроника и друге, организовањем специфичне мреже снабдијевања у облику пирамиде. Велике компаније, које су на врху пирамиде, немоћне су без многобројних малих фирми. Због тога их свесрдно помажу у њиховом технолошком развоју, финансирању и менаџменту.

Европске земље, такође, подстичу развој малог бизниса и на тај начин повећавају своју конкурентску способност на свјетском тржишту. Бројни су примјери тога развоја у Италији, Њемачкој и Данској. У овим земљама постоје тзв. индустријске зоне, унутар којих значајна концентрација малих предузећа користи заједничку инфраструктуру и могућност кооперације.

Ту је и примјер регије Емилиа-Ромагна у Италији, у којој је концентрисано око 90.000 малих предузећа, углавном са мање од 50 запослених. Иако се чини да је ту мала могућност рјешавања проблема незапослености, ова предузећа запошљавају 40% од укупног броја радно активног становништва. Мале фирме се јављају у бројним дјелатностима, као што су:

производња алата, аутоматских машина, мотоцикала, аутодијелова, електронике, конфекције и тд.

Помоћ државе у развоју малог бизниса у развијеним земљама свијета (САД, Јапан, Западна Европа) је, такође, значајна. Она се огледа у давању финансијских подстицаја за улагања у мали бизнис, олакшицама у обезбјеђењу привредне инфраструктуре, фискалним олакшицама у одређеном периоду развоја фирме, организовању стручних услуга и другим. То илуструје и примјер Јапана у којем је финансијска помоћ малим предузећима за 20 пута већа него у САД, гдје је таква помоћ, такође, много већа него у другим земљама.

Развој знања и информацијске технологије (инфосфере) ствара погодне предуслове за развој индивидуалног предузетништва и малих фирми. Питер Дракер наглашава: "Велика предузећа немају више предности у доба информатике, кад свако може располагати с истим информацијама. Моја пословна организација се састоји од једног човјека, од мене самог. Немам чак ни секретарицу, а посједујем више информација него највећа аустријска банка из доба моје младости, која је располагала само са телефонском везом. Ја има факс, компјутер и ТВ, то је најмања пословна организација коју можете замислити, а дјелотворан сам као велика савјетодавна фирма од 16 до 17000 људи широм свијета. С информатиком, предност величине, добрим дијелом, је нестала - величина постаје контрапродуктивна".

Уз развој инфосфере ту су и промјене на тржишту. Историјски развој тржишта текао је од локалног ка масовном, да би се у другој половини овог вијека постепено трансформисало у сегментно тржиште, на којем се уважавају издвојене групе потрошача. Задњу декаду карактерише уважавање мањих, уских, појединих тржишних простора. Захваљујући савременим технологијама које то омогућавају, појављују се и тржишта по мјери.

У нашим условима, то су веома развијене потребе и мотивација људи да достигну пријератни стандард. У томе се налази велика погонска снага коју треба искористити и усмјерити у развој.

Међутим, мале фирме имају и своје проблеме које се најчешће односе на изолованост, недостатак капитала, немогућност да прате све иновације на подручју технологије и тржишта. Ови проблеми се рјешавају у развијеним земљама тако да се за *мали бизнис* заједнички организују сервиси за пружање стручне помоћи. Примјер у САД - Центар за развој малог бизниса обједињава све ресурсе које држава улаже у развој мале привреде и обезбеђује стручну помоћ и образовање великом броју малих фирми. Услуге су: пословне консултације, образовање менаџера и извршиоца послова, истраживање тржишта и праћење технолошких достигнућа.

2. Организовање и функционисање малог бизниса

Организовање и вођење малог бизниса захтијева познавање различитих подручја пословне проблематике. Сазнања из менаџмента и предузетничке економије су предуслов за успјешно рјешавање бројних питања, као што су: које производе и услуге производити (пружати), како осигурати почетни капитал и рјешавати додатно финансирање, која су технолошка рјешења расположива за примјену, питања обезбјеђења свјежих и актуелних информација о тржишту, конкуренцији, као и низ других текућих проблема у току редовног пословања.

У циљу успјешнијег рјешавања тржишних, технолошких и финансијских аспеката развоја малог бизниса, потребно је познавати неке од битних карактеристика малог бизниса и активности које су неопходне за његово успјешно вођење. У том контексту потребно је познавати, најмање, слиједеће:

- (1) Избор организационих облика малог бизниса,
- (2) Улагања у бизнис,
- (3) Избор дјелатности и локације бизниса,
- (4) Маркетинг активности у бизнису,
- (5) Финансијско пословање и
- (6) Вођење књиговодства и других евиденција.

2.1. Избор организационих облика малог бизниса

Бизнис, по правилу, може бити организован као:

- (1) бизнис једног власника,
- (2) заједнички бизнис, и
- (3) корпорација.

Који од ових облика ће се одабрати зависи од врсте дјелатности, потребних кадрова, потребног капитала, пореске политике, итд.

(1) *Једно лице оснива бизнис* када је способно да га самостално успјешно води. Власник бизниса је, по правилу, одговоран за обавезе према повјериоцу и то имовином свог бизниса и својом личном имовином. Своју личну имовину може заштити ако се организује као заједнички бизнис са ограниченом одговорношћу или као корпорација. Предности индивидуалног бизниса су: самосталност у доношењу одлука, самостално располагање оствареном добити и самостално одлучивање о свим битним питањима бизниса. Негативне стране су: теже обезбјеђење потребног капитала, немогућност самосталног управљања бизнисом, високи властити ризици и мање успјешно превазилажење насталих поремећаја у раду бизниса.

(2) *Заједнички бизнис* је власништво два или више лица који њиме управљају. Узајамна права и обавезе регулишу се међусобним уговором (учешће партнера у оствареној добити, подјела рада у домену менаџерства, услови купопродаје бизниса од других партнера, заштита интереса партнера код иступања из бизниса, банкротства, одласка у пензију и сл.). Предности заједничког бизниса су могућност обезбеђења потребног капитала, имовина више власника је већа гаранција за банке и пословне partnere, што даје веће могућности код прибављања потребних средстава и ширења пословних веза, итд. Непогодности заједничког бизниса су повећана одговорност, ограничена могућност самосталне продаје бизниса, могуће несугласице у вођењу бизниса.

(3) *Корпорација* је облик бизниса у власништву акционара, који су у њега уложили свој капитал, куповином његових акција. Акционари учествују у расподјели добити и управљању фирмом зависно од обима уложеног капитала. Они не могу захтијевати поврат уложеног капитала у корпорацију, али могу продати акције. Корпорација може повећати свој капитал и куповином већег дијела акција једне или више корпорација. На тај начин формира се холдинг компанија као сложени облик корпорације. Корпорација има сложенију управљачку структуру, јер акционари свој утицај на пословну политику фирме остварују преко органа: скупштине и управног одбора.

2.2. Улагања у бизнис

Улагања у бизнис се јављају као улагања у средства и улагања у кадрове.

Средства која се улажу у бизнис по својој намјени су: простор, материјална средства, финансијска средства и права. Сваки посао захтијева одређени простор за одвијање послова. Он мора бити функционалан и прилагођен послу. Простор је, по правилу, скуп па с њим треба економисати. Везе радног простора и околине, те појединих простора морају бити рационално постављене.

Материјална средства су: зграде, машине, транспортна средства, уређаји и алати, те средства уложена у инвентар, готове производе, трговачку робу и др.

Финансијска средства се налазе у готовини (готов новач у благајни), на жиро и текућем рачуну, у вриједносним папирима. Већи дио новца се троши за куповину материјалних добара, а другим дијелом се плаћају разне обавезе, (порези, таксе, плате и сл.). За успјешно пословање је нужно свакодневно усклађивање распложивих финансијских средстава и обавеза.

Кадрови бизниса су извршиоци послова, који имају задатак да ураде повјерене послове.

Мали бизнис, по правилу, воде личности које треба да посједују особине предузетника. Најважнија особина тих личности је жеља да се ствара ново или иновира постојеће. Предузетник стално има нове идеје, врши њихову селекцију, и настоји да своју замисао успјешно реализује. Предузетник обично користи ресурсе на нов начин, његов је задатак да уводи нове идеје и да не дозволи да процеси буду рутински. Он треба да посједује одговарајуће образовање, да зна које су способности и знања потребна да би успјешно водио посао и да, по потреби, ангажује експерте за сваку област бизниса. Улагање капитала у бизнис праћено је и са одређеним ризиком, али вјера у успјех је већа у односу на сумње у могући неуспјех.

Кадрови у фирми морају јасно да знају свој задатак. Задужења треба да буду јасно дефинисана, како ни један посао не би био пропуштен. Сваком извршиоцу треба предочити одговорност за повјерени посао и за успјех фирме. Одговорност треба претворити у приврженост фирми и настојати да сваки запослени буде присно везан за фирму. У малим фирмама је могуће створити атмосферу повјерења и сарадње, те афирмисати успјех фирме као заједнички интерес, коме може допринијети стваралаштво сваког радника. *

2.3. Избор дјелатности и локације бизниса

Успјешност и резултати бизниса нису условљени само његовим функционисањем него зависе, како од избора дјелатности, тако и од локације бизниса.

Профитабилност уложеног капитала појединих дјелатности најчешће је различита, што је условљено, прије свега, дјелатношћу бизниса. Дјелатности које имају наглашену тражњу су повољније у односу на дјелатности гдје је већа понуда производа и услуга у односу на тражњу. За избор дјелатности бизниса потребно је користити све расположиве информације које се могу добити од одговарајућих организација и агенција, а свакако и одговарајућих стручњака за бизнис и менаџмент. Најједноставније је почети бизнис у дјелатности за коју посједуете квалификацију - струку, искуство и жељу да се том дјелатношћу бавите. Али, свакако, уз услов да то одговара потребама тржишта и да ће се у тој дјелатности постићи одговарајућа профитабилност.

Избору локације фирме треба посветити посебну пажњу, јер резултати бизниса увелико зависе од његове локације. Степен тог утицаја зависи од врсте и обима бизниса. "Локација утиче на резултате бизниса преко:

* Више о томе: Берберовић, Д., Берберовић, Ш., Како водити бизнис, Београд, 1996., стр.41-50.

обима могуће продаје производа и услуга, нивоа трошкова набавке, могућности обезбеђења потребних кадрова, различитих пореских оптерећења, комуналних и других услова окружења".* Добра локација може бити и у стану или у оквиру "предузетничких инкубатора", уколико се испуњавају тражени услови. Према томе, мала фирма може имати сједиште у стану, кући, радњи, предузећу, инкубатору, без посебних просторија, зависно од дјелатности и финансијске могућности.

2.4. Маркетинг активности у бизнису

Маркетинг појмовно обухвата више значења: као економски процес, као посебна концепција или филозофија, као пословна функција или активност, као област науке и још нека значења. Маркетинг је процес комуникације између произвођача и потрошача, повезивање производње и потрошње, како би се из тог процеса извукле обостране користи - потрошач да задовољи своје потребе на што квалитетнији начин, а произвођач да стекне што већу добит. Дух и филозофија маркетинга треба да буду саставни дио пословног профила предузетника. Он, прије оснивања фирме, мора направити бизнис план (програм), а у току рада фирме утврдити циљеве и задатке маркетинга, организовати и конципирати свој оригинални маркетинг микс. Свакако и уз помоћ експерата за маркетинг. Предузетник који је маркетиншки оријентисан треба да свој наступ на тржишту базира на активностима: *испираживања тржишта, сегментирања тржишта, изградњи односа према конкуренцији, одабира асортимана, одабирања канала продаје, одређивања цијена, промоцији и односу с јавношћу*.**

2.5. Финансијско пословање

Финансијско пословање обухвата све послове везане за новац. То су послови везани за вриједносне папире, новчане прорачуне, улагања у нове послове. Све прописе за пословање са новцем предузетник мора познавати и разликовати: а) *новац као средство плаћања*, који служи за текућа плаћања и не смије се употребљавати за дугорочно пословање и б) *капитал*, новац који је на располагању фирми за период дужи од једне године и служи за инвестиционе захвате.

Финансијско пословање обухвата прибављање и ангажовање новца. Има два нивоа: одлучивање и технику. За менаџера је важно одлучивање. При доношењу финансијских одлука менаџер мора обратити пажњу на

* Божић, В., Како водити мали бизнис, Београд, 1996., стр.91.

** Више о томе: Берберовић Ш., Берберовић Д., Ибид, стр.109-113.

три групе проблема: *намјена* (у шта уложити новац, услови, период, итд.), *износ новца који улаже, извори и цијена новца.*

Финансијски послови обухватају: *финансијско планирање, прибављање новца, плановни промет, евиденције финансијског пословања, финансијску контролу, осигурање од могућих ризика и штеђења и слично.*

Уз познавање ових основних правила и категорија финансијског пословања важно је знати непосредне кораке за прибављање новца за бизнис.

Први корак: повуците ваше улоге из банке или финансијске институције, искористите остале финансијске фондове ако их имате, нпр. по основу продатих некретнина. Такви потези дају подстрек и другима да скупа са вама уложе у ваш бизнис, под одређеним условима, ако планирате партнерску фирму;

Други корак: можете потражити пословне partnere за додатни капитал, прије свега банку, ради добијања кредита, а можете се обратити и фирмама које су спремне на удруживање средстава или неком удружењу за подстицај мале привреде;

Трећи корак: трговачки кредит може бити слиједећи извор капитала, уколико је ваш производ атрактиван за трговце, а може се користити и лизинг за опрему у замјену за класичну набавку.

Да би се добио зајам - кредит морају се сусрести интереси примаоца и даваоца зајма. Приликом подношења захтјева за зајам нужно је презентовати своје финансијско стање, предвидјети финансијско кретање у одређеном наредном периоду и образложити привлачност посла на који се зајам односи. Зато је потребно сачинити јасан пословни - инвестициони програм.

2.5. Вођење књиговодства и других евиденција

Пословање фирме је динамично јер се дешавају бројне пословне промјене. Да би знала у каквој се ситуацији налази, фирма мора да региструје и евидентира те промјене. То се постиже вођењем рачуноводства, које прати економске процесе и показује резултате пословања фирме. Фирма прати промјене и води евиденције у складу са законским прописима. Вођење ових евиденција не би требало да представља посебан проблем, било да се има сопствени радник, или се хонорарно ангажује, или се тај посао повјерава сервисној организацији. Свака варијанта треба да осигура тачност, ажурност, једноставно коришћење података у свако доба, као и тајност неких података. У условима коришћења компјутера може се осигурати регистрација и систематизација свих потребних података. При томе је потребно одредити битне информације за успјешно обављање и вођење послова.

Закључак

Постојеће стање у економији, на нашим просторима, налаже изна-лажење ефикасних начина прилагођавања привредне структуре потребама и захтјевима тржишта. Цијенећи ограничења са финансијским средствима, оријентација у развоју треба да буде ослоњена на истраживање могућности за повећање запослености, за подстицање и активирање оних потенцијала којим би се, уз релативно мала улагања, стварала "критична маса" која генерише укупан развој.

Свјетска искуства показују да значајну улогу у том процесу имају мала и средња предузећа. Ова предузећа, уз своје предности, имају и недостатке, који се испољавају у њиховој изолованости, недовољној информисаности о новим технологијама и тржишту, недовољној снази за јачање истраживачко-развојних активности, недовољно квалитетном менаџменту и слично. Држава, због тога, треба да има активан однос према овим проблемима и да ствара повољне услове за развој малог бизниса. У складу с тим, потребно је да се организују заједничке институције за стручну помоћ и подршку развоју малих и средњих предузећа, које би обављале све оне активности, које је нерационално појединачно организовати, пратиле одговарајуће тржишне и технолошке промјене, селектовале актуелне информације, те обављале перманентну едукацију менаџера у овом бизнису.

Поред тога, држава би требала да, одговарајућим економским мјерама, подстиче улагања у мали бизнис, да организује специјализоване финансијске институције у којима би се, за ову намјену, концентрисала средства из више извора. Ова средства би требало, уз примјену подстицајних критеријума, пласирати за развој малог бизниса, под повољнијим условима.

Уз то је неопходно да правна регулатива и административне процедуре буду поједностављене и повољне за развој малог бизниса.

Литература

1. Берберовић Д., Берберовић Ш.: Како водити бизнис, КИЗ Центар Београд, 1996.
2. Божић В.: Како водити мали бизнис, Гравитација-Златибор, Београд, 1995.
3. Дракер П., (Drucker F.): Менаџмент за будућност, Грмеч-Привредни преглед, Београд, 1995.
4. Јокић Драгослав, Предузетништво, Научно истраживачки центар, Ужице, Београд, 2001.
5. Марковић Д.: Приватни бизнис и предузетништво, Пословни биро, Београд, 1996.

6. Станковић Ф., Вукмировић Н., Предузетништво - нове методе и технике, Матица Српска, Нови Сад, 1995.
8. Тихи Б., Улога малог бизниса у реконструкцији Босне и Херцеговине, АНУ БиХ и ИБХИ, Сарајево, 1996.

SMALL BUSINESS - A CHANCE FOR EMPLOYING AND DEVELOPMENT

Dr Danica Berberović
*Dr Šefkija Berberović**

Summary

From experiance of the developed countries which show the strategy of small and middle business together with the state support for entrepreneurs we can see that it is the way to fast development.

Giving support to small business is the best way to change structure of economy and property make conditions for market economy. That is why country should make a good ambient and maintain specific conditions for small business developing through organising joint institutions for professional support to small business, then, economic support to investments into small business and finally, organising specialistic financial institutions for small business. In that purpose it is necessary to concentrate all possible funds wich should be given under favorable conditions. Beside that, it is necessary to adapt laws and administrative procedur optimally just in purpose of small business development.

Key words: small business, organisation, function, employing, development, state, economic measures, initiatives

* Dr Danica Berberović, Dr Šefkija Berberović, redovni profesori na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

РЈЕШАВАЊЕ ТРГОВИНСКИХ СПОРОВА СА ЕЛЕМЕНТОМ ИНОСТРАНОСТИ

*Dr Rajko Kasagić**

Резиме

Арбитражно рјешавање спорова између привредних субјеката, који проистичу из пословних трансакција са елементом иностраности, постаје све значајнији облик судовања и оно постепено преузима примат у рјешавању спорова пред државним судовима. Велики утицај на развој овог облика судовања проистиче из потребе све интензивније размјене добара и услуга. Из тих се односа рађају и спорови које странке у сукобу износе пред међународну трговинску арбитражу, ошклањајући тако непосредну интервенцију националних система државног правосуђа. Чињеница да ли ће спор, међу привредницима различитих држава, ријешити правосудни органи једне од тих држава или међународна трговинска арбитража, одређује интензивност размјене добара и услуга, те продор савремених достигнућа у све крајеве свијета, као и превазилажење хетерогености националних привредно-правних система.

Код уговарања међународне трговинске арбитраже у рјешавању спора потребно је познавати њезин правилник те национално материјално и процесно законодавство које ће арбитража примјенјивати у своме раду. Стога је предност уговарања надлежности самог трговинске арбитраже при Привредној комори Југославије, за наше привредне субјекте. По свом начину рада и либерализацији примјене њезиног Правилника, она испуњава све услове постојања унификације стандарда о раду међународних трговинских арбитра.

Кључне ријечи: *арбитража, национални суд, пословне трансакције, трговинско право, спор.*

Увод

У међународним пословним трансакцијама поред настојања привредних субјеката да се избјегну спорови при реализацији трансакција, у неким ситуацијама ипак спорови су неминовни. Они проистичу из разлога

* Др Рајко Касагић, доцент на Економском факултету у Бањој Луци

неизвршења уговорних обавеза, потпуно или дјелимично, као и због извршења уговора несаобразно уговору.

Поставља се питање како рјешити спор међу привредним субјектима који припадају различитим државним суверенитетима.

Аутономија воље странака у пословним трансакцијама омогућила је рјешавање трговинских спорова са елементом иностраности путем националног суда, или међународне трговинске арбитраже. Ако се определијеле да спор ријешити национални суд, њихово је право да изаберу надлежни суд странака у спору или суд који припада суверенитету неке треће земље. Међутим, уколико искључе надлежност националног суда, спор могу ријешити пред међународном трговинском арбитражом једне од странака у спору, или арбитражом са сједиштем у трећој земљи.

Предности и мане арбитражног, односно судског начина рјешавања трговинских спорова

Многобројне особености уговора у привреди условиле су и постојање специјализованих привредних трговинских судова.* Такав суд, с наглашеном стручношћу у познавању привредне проблематике, је арбитража. У међународном пословном (трговинском) праву арбитража је готово једини трговински форум за рјешавање међународних трговинских спорова. У свјетским размјерима постоји сагласност о томе да је арбитража најпогодније средство за рјешавање трговинских спорова са елементом иностраности. У завршном акту Конференције о безбједности и сарадњи у Европи препоручено је рјешавање свих привредних спорова са елементом иностраности, путем арбитраже. У тачки 8. другог дијела Завршног акта је утврђено: “Државе уговорнице, сматрају да би брзо и правично рјешавање спорова, који могу настати из трговинских трансакција које се односе на робу и услуге из уговора о индустријској сарадњи, допринијело развоју сарадње и олакшању трговине и индустријске сарадње; као и да је арбитража погодно средство за рјешавање таквих спорова; препоручује организацијама, предузећима и фирмама у својим земљама да, гдје то долази у обзир, уносе арбитражне клаузуле у трговинске уговоре, у угворе о индустријској сарадњи или у специјалне уговоре, да одредбе о арбитражи предвиђају правила која су узајамно прихватљива и да дозвољавају арбитражу у трећој земљи, водећи рачуна о постојећим међународним и другим уговорима у овој области”.

Заиста, у међународним пословним трансакцијама готово је незнатна склоност странака да рјешење спора повјере неком националном суду, па макар то била трећа неутрална земља. Многобројни су разлози који говоре у корист арбитраже у односу на национални суд. Често се наводи да су арбитраже брже у раду од судова и знатно јефтиније. Оне нису ни толи-

* Васиљевић М: Трговинско право, Београд, 1995, стр. 402

ко јефтине ни толико брже, али су предности на другој страни. Странке имају утицај на састав арбитраже именујући арбитра ; независност арбитра ; стручност арбитра за конкретан спор ; примјена материјалног права по вољи странака, које се огледа са мање строгости ; по правилу поступак је једноступен ; поступак пред арбитражом је мање формалан ; загарантована је тајност поступка ; одсутност утицаја са стране. Против изношења спора пред државни суд истиче се нарочито компликованост поступка ; суд је организован на начин који не гарантује дискрецију у пословним односима, због своје широке стварне нагледности, државно правосуђе постоје жомнибус" правосуђе без специфичних способности за адекватно рјешавање сложених правних проблема из области специјализоване дјелатности странака. Одатле проистиче и нужда да се мноштвом процедуралних правила пружи странкама гаранција против њихове самовоље и евентуалне неспособности. Вршећи ову позитивну функцију, та иста правила представљају, с друге стране, есенцијалну кочницу за еластичан, прилагодљив развој парнице карактеристикама конкретног случаја.

Насупрот томе, поступак пред арбитражом осигурава странкама тајност расправљања, прихватљив амбијент и помирљив тон, једноставност процесне форме.

У структури интереса који се јављају код арбитражног рјешавања спора, заступљени су свакако и интереси странака које желе да добију спор, али се јавља и један специфичан интерес, а то је заједнички интерес странака за даљим одржавањем пословне сарадње. За пословне људе и привредне субјекте којима је међународна трговина стална дјелатност, задржавање пословних односа може бити важније од утврђивања истине у једном случају*.

У условима постојања међународне заједнице трговаца стоји : "Најважнија ствар није ... да се дефинише шта некоме припада, да би му се то признало ; ова преокупација која је карактеристична за право, блиједи пред настојањем да се осигура будућност, коегзистенција међу привредницима посматране заједнице; ... стварање хармоничних односа међу привредницима заједнице је важније од права појединаца ».**

Којим ће се интензитетом јавити заједнички интерес, зависи и од тога какве су конкретне алтернативе за брзо успостављање других међународних пословних веза. У сваком случају, специфични заједнички интереси су често од великог значаја и арбитража је установа која је у стању више

* Цицерон: "Пред арбитра се излази са надом да се све неће изгубити, али и спремношћу да се све неће добити », група аутора : Међународна привредна арбитража - Стање и перспективе - Београд, 1997., стр. 28.

** David R., Arbitrage de XIX et arbitrage de XX siecle, Me langes Savotier, Paris, 1965, стр. 229., према Варадди Т., Међународна трговинска арбитража, Материјал са савјетовања, Будимпешта, 27-29. април, 1998.

да води рачуна о овим интересима него што су то у стању државни судови. Странке очекују да се орган који одлучује о њиховом спору више посвети чак и појединостима, те да нађе рјешење које је адекватно и донекле прихватљиво за обје стране.

Арбитри су, по правилу, експерти за правно подручје о коме суде. Релативна независност арбитра у односу на одређени правни систем једне земље, омогућава им да нађу правично рјешење спора, црпећи за њега норме савремених трговинских обичаја и других извора аутономног привредног права. Арбитражно рјешавање трговинских спорова манифестује се и као одређени степен солидарности међу партнерима у сукобу, заједничких концепција о праву и правичности, спремности партнера да прихвате рјешење које неће представљати максимално остварење њихових захтјева. Странке које су сигурне да ће у спору успјети, радије иду пред суд него пред арбитражу.* Међутим, овој изреци може се приговорити из већ набројаних мана рада државних судова.

Арбитража у односу на државни суд представља предност, јер може бити транснационална. Она нуди приступ једном неутралном праву. Странкама, које су из различитих земаља, пружена је могућност избора мјеста, времена, језика на коме ће се водити спор, што пред државним судовима то није могуће, јер њихов рад није прилагођен савременим облицима трговине.

Ако се изврши синтеза свих закључака евидентно је да значај међународне арбитраже расте како у домену развоја права тако и као подршка развоја међународног пословања, али расте и сложеност и различитост конфликта које она рјешава. Није ријетко да међународна трговинска арбитража рјешава све сложеније проблеме странака из различитих подручја о којима се воде спорови.

Арбитражно рјешавање трговинских спорова са елементом иностраности има и својих мана. Оне долазе од тешкоћа у проналажењу адекватних арбитра и у конституисању арбитраже при чему нелојалне странке могу опструисати поступак формирања арбитраже. Понекад је присутна опасност од спорог рада арбитраже, од недовољног познавања мјеродавног права, од пристрасности арбитра. Начело једностепености поступка онемогућава побијање арбитражне одлуке због погрешне примјене материјалног права и непотпуно утврђеног чињеничног стања. Арбитражна одлука се може побијати из врло ограничених процедуралних разлога. Насупрот овим слабостима арбитражног рјешавања трговинских спорова, државно правосуђе, ма колико оптерећено недостацима, представља још увијек посљедњу инстанцу за тражење правне заштите. Сва настојања да се арбитража потпуно еманципује од важећих правних

* Сенека, према Трива С. и др., Арбитражно рјешавање спорова, Нови Сад, 1973., стр.18

поредака осуђена је на неуспјех, због обавезе странке, која је успјела у спору да се обрати државном суду ради добијања дозволе извршења и ради провођења извршеног поступка.

Самосталност арбитраже

Самосталност арбитраже је битан елемент који јој одређује мјесто у правосудним институцијама, посебно у трговинским споровима са елементом иностраности. Без самосталности, арбитража би представљала инструмент у рукама једне стране у спору. Није чудо што се у многим арбитражним правилницима, статутима, кодексима понашања или другим организационим актима, налазе одредбе да је арбитража: »Независна организација«, »Самостална у раду«, »Независна у раду« и сличне формулације. Није ријеч о декларативном утврђивању самосталности арбитраже као међународне правосудне институције, него о стварној самосталности. Њезина стварна самосталност мора бити обезбијеђена. Самосталност проистиче из арбитражног споразума. Арбитража се у том смислу и појављује као довршење закљученог уговора о основном послу као облику рјешавања спора из тог посла.

Самосталност арбитраже не смије бити нарушена неким ограничењима административног карактера, или принудним прописима привредног карактера, или неким сличним ометањима и ограничењима државе или парадржавних органа у земљи сједишта изабране арбитраже да ријешу спор. Коришћење таквих ограничења довела су до тога да арбитража од једне стране у спору не би била прихваћена. То би нарушило њен углед и кочило стварање угледа таквој арбитражи међу привредницима, на међународном нивоу. Арбитража мора да буде једнако блиска објема странкама у спору. Тек тада се могу испољити предности арбитраже у односу на рјешавање међународних трговинских спорова пред државним судовима.

Елементи који одређују међународни карактер и самосталност трговинске арбитраже су: за надлежност и функционисање међународне трговинске арбитраже потребан је претходни споразум странака; она рјешава спорне правне односе с елементом иностраности; она мора да буде институција међународног трговинског права.

Овако схваћена арбитража, као самостална установа, има значајне предности у рјешавању трговинских спорова са елементом иностраности, у односу на државне судове.

Опредјељење код избора међународне трговинске арбитраже

Занемарујући избор код уговарања рјешења спора путем ад хоц арбитраже (арбитража коју стране у спору именују само за рјешење конкрет-ног спора), опредјељење за институционалну међународну трговинску

арбитражу захтијева претходно познавање угледа арбитраже и ауторитета њених одлука. Углед међународне трговинске арбитраже проистиче из стручности арбитра и самосталности рада у процесу рјешавања спорова.

Ауторитет одлука посебно долази до изражаја у поступку добровољног извршавања арбитражних одлука чиме се искључује вођење судског поступка о признавању и извршењу страних арбитражних одлука.

Полазећи од претходних претпоставки сматрамо да прво мјесто заузима Арбитражни суд Међународне трговинске коморе у Паризу. Ова Арбитража је основана 1923. год., а њезин постепени развој и стални успон остварио јој је завидан углед у свијету међу привредницима. За 18 година (1940-1958) примила је укупно 234 спорова, док је годишњи број од 200 спорова прешао тек 1977. год.

Ова Арбитража данас рјешава око 1/3 свих спорова у свијету међу привредницима који припадају различитим суверенитетима. Њезине одлуке странке добровољно извршавају близу 100%*.

Правилник Арбитражног суда Међународне трговинске коморе у Паризу првенствено упућује странке на поступак мирења. Приједлог за поступак мирења може поднијети једна странка или обје заједно. Свака странка може у свако доба опозвати приједлог и одустати од даљег поступка мирења, што нема никаквог утицаја на арбитражни поступак по захтјеву за рјешење спора. На поступак пред том Арбитражом примјењују се одредбе њезиног Правилника, а уколико он не садржи одредбе о питању које се поставља, примјењују се правила поступка који су странке изабрале. У случају у коме оне то нису учиниле, арбитражи поступају по одредбама о процедури у земљи у којој поступак тече. Прије него што приступи расправљању, арбитар саставља један акт којим се утврђује његова мисија. Акт садржи податке о спору који су потребни да би његова одлука добила законски ауторитет као и друге податке које Арбитражни суд или арбитар сматра за корисне. Пошто арбитар и обје странке потпишу акт, он се подноси на сагласност Арбитражном суду. Ако једна од странака одбије да учествује у састављању акта или одбије да га потпише, упркос постојању уговора о надлежности Арбитражног суда, пресуда ће, ипак, бити изречена по истеку рока који Арбитража оставља арбитру да би од странке постигао потпис. Састављање акта има за циљ избјегавање спора о надлежности Арбитражног суда Међународне трговинске коморе као и предмету спора.

Швајцарско арбитражно судовање са Арбитражним судом Трговинске коморе у Цириху заузима важно мјесто у међународном трговинском

* Вортић Н.: "Признање и извршење страних арбитражних одлука", Арбитражно рјешавање спорова, Нови Сад, стр. 1973., стр 166.

арбитражном судовању. И овај Арбитражни суд рјешава 1/3 спорова из међународних трговинских трансакција. Основан је 1911. год. као стална арбитражна институција. Правилник о мирењу и Арбитражном суду Трговинске коморе у Цириху прописује поступак мирења којим се отклањају несагласности нагодбом између странака, посредовањем, без формалног парничног поступка, као и поступка пред Арбитражом којим се рјешавају спорови странака уз искључење редовног правног пута, с истим резултатом као пред државним судом, ако странке не могу постићи споразум. Поступак мирења и поступак пред Арбитражним судом може се увијек предложити и оба су поступка на располагању, које Правилник даје од случаја до случаја или унапријед. Поступак мирења као и поступак пред Арбитражним судом су међусобом независни.

У избору рјешења спора пред Арбитражним судом Швајцарске, потребно је знати да је материја грађанског права у надлежности савезне регулативе, док је процесно право традиционално у надлежности кантона. Тако је највећи број кантона у својим законима имао одјељке који су прописивали правила о арбитражи, али са различитим рјешењима. Почетком шездесетих година XX вијека појавила се тенденција да се проблеми око различитости кантоналних арбитражних правила ријеше хармонизацијом и унификацијом тих правила у јединствен закон, што је резултирао доношењем Интеркантоналне арбитражне конвенције, популарно назван Конкордат. Међутим, у пракси се показало да Конкордат има извјесних недостатака. Основни недостаци били су усмјерени на то да Конкордат није довољно усклађен са стандардима међународне арбитраже, да се превише ослања на домаћа процесна правила и да је предвиђен велики број основа за поништај арбитражне одлуке пред швајцарским државним судом. У отклањању ових недостатака 1987. год. донесен је Закон о међународном приватном праву на савезном нивоу. У односу на Конкордат Закон је либералнији и лакши за примјену, јер излази из националних лимита. Његова аутономност огледа се у томе што не узима у обзир домаћа процесна правила. Компатибилан је са стандардима за међународну трговинску арбитражу, па је јаснији и приступачнији за примјену. Уколико странке уговором о надлежности арбитраже у рјешавању спорова искључе примјену Закона о међународном приватном праву, онда ће се примјенити Конкордат који је обавезно примјенљив одредбама процесног кантоналног арбитражног права, осим у кантону Луцерн који има своја правила, са свим претходно изложеним манама.

Међународни арбитражни суд у Лондону рјешава велики број поморских спорова и спорова за подручја осигурања између странака различитог суверенитета. Његов Правилник наглашава принцип непосред-

ности, онемогућава одуговлачење поступка неодазивањем позиву за расправу, тако што овлашћује суд да поступак може наставити и у одсуству странке.

Арбитри ни у ком случају нису овлашћени да се обавјештавају о спорним питањима путем разговора са странкама и могу да заснују свој став само на доказима који су пред њим изведени.

Међународни арбитражни суд у Лондону је са врло богатом и дугогодишњом арбитражном праксом па је његов рад утицао на праксу и рад арбитража у земљама Цомон Лањ система широм свијета.

Спољнотрговинска арбитража при Привредној комори Југославије основана је Уредбом о Трговинској комори ФНРЈ из децембра 1946*. У складу са овом Уредбом донијет је први Правилник о Спољнотрговинској арбитражи при Трговинској комори Југославије у Београду, марта 1947**. Ова Арбитража је успјела да изгради свој реноме непристрасности, самосталности и објективности, што ју је и одржало и афирмисало на иначе све оштријем својеврсном тржишту арбитражних услуга. Илустрације ради, Арбитража је прве године (1947.) имала 4 предмета, у прве четири године (1947-1950) само 14 предмета, да би 1990. достигла број од 141 предмет и 191 предмет сајмова. Након економске блокаде број предмета пред Спољнотрговинском арбитражом при Привредној комори Југославије у Београду је нагло пао :1993. - 31 предмет ; 1994.- 16 предмета и 1996. - 16 предмета.

Према Правилнику ове Арбитраже може се уговорити њезина надлежност уколико је бар једна од странака страном право или физичко лице. Прихватајући процес унификације арбитражних правила, Правилник дозвољава странкама да уговоре поступак пред Арбитражом према Правилима о арбитражи Комисије Уједињених нација за међународно трговинско право.

Литература

1. Васиљевић М., Трговинско право, Београд, 1955., стр. 402.
2. Варади Т., Међународна трговинска арбитража, материјал са савјетовања, Будимпешта, 27-29. април, 1998.
3. Годштај А., Међународна трговачка арбитража, Трећи дио, Загреб, 1977.
4. Група аутора, Међународна привредна арбитража - Стање и перспектива - Београд, 1997.
5. Ћуровић Р., Међународно привредно право, Београд, 1994.
6. Трива С. и др., Арбитражно рјешавање спорова, Нови Сад, 1973.

* Службени лист ФНРЈ, бр. 26/47.

** Службени лист ФНРЈ, бр. 26/47

SETTLING OF TRADE DISPUTES WITH ELEMENT OF FOREIGN INTERFERENCE

*Dr Rajko Kasagić***

Summary

Arbitration settling of disputes among economic subjects as a result of business transactions with element of foreign interference is more and more important for of judging. Even though, gradually it has more important role in settling disputes than the state courts have. The big influence on this kind of judging comes from necessity of more intensive goods ad services exchange. Those relationships cause disputes which disputed sides send to international trade arbitration eliminating direct intervention of national systems of the state administrative justice The fact if the dispute among the economists of various countries will be settled by one of the country ´s administration of justice or by the international trade arbitration affects the intensity of goods ad services exchange. Then, it also affects new achievements spread all over the world. Finally, it affects overcoming of heterogeneity of national economic and law systems.

While making a contract with an international trade arbiter to settle a dispute it is necessary to know its book of rules and national, material and process administration of justice which will be applied by the arbitration. That ´s why Yugoslav Economy Chamber and our economy subjects are responsible for making contracts about foreign trade arbitration. According to its way of work and liberal use of its Book of Rules, it has all characteristics of standard unification regarding the work of the international trade arbiters.

Кей њорџс: арбиџраиџион, наџионал џоурџи, бусинесс меџрансаџиџион, меџраге лањ, дисџуџиџе

* Dr Rajko Kasagić, docent na Ekonomskom fakultetu u Banjoj Luci

НОВАЦ КАО ИНФОРМАЦИЈА

*Др Иван Шијаковић**

Резиме

У раду се износи социолошки поглед на улогу и смисао новца у савременом друштву. Новац, поред значаја као средство размене роба, све више поприма својства информације. Тако, новац постаје сежменит и један од инструмената наступљајуће светске глобализације.

Кључне речи: новац, информација, трансформација, глобализација.

Једна од најчешћих погрешака, како код лаика тако и код стручњака, приликом размишљања о друштву, друштвеним процесима и односима, јесте осећај олаког препознавања појава и њихових манифестација. Теоретичари упозоравају да баш онда када се нешто чини сасвим јасно и просто, вребају скривене тајне које демантују, или бар учине непотпуним ваша очекивања. Једна од таквих појава јесте новац. Обично се мисли да ту нема ничег тако тајновитог и неразумљивог. Ствар је сасвим обрнута, или како је Ц.К. Галбрајт приметио „скоро да не постоји „начин на који бисмо о новцу сазнали и научили ишта што би имало трајну вриједност.“

КАКО ЕКОНОМИСТА СХВАТА НОВАЦ?

Вођен класичним теоријама, економиста ће рећи да је новац посредник у промету роба. Да је средство промета, универзално средство размене роба. Неминовно је подсећање да су се у функцији посредника (новца) употребљавале и саме робе, ретке, посебно вредне и општеприхваћене од учесника размене. Као новац се касније појављује сребро, злато, па и неки други племенити метали. У својој даљој трансформацији новац постаје мера вредности свих роба. Он уопштава, апстрахује, упросечује и чини мерљивим и упоредивим различите робе. На том нивоу новац поприма одлике ретко вредног предмета, постаје благо. Другим речима, од посредника новац постаје сам себи сврха, ствара потребу за гомилањем (акумулациом), било индивидуалном (лични конто), групном (фондови предузећа) или државном (фондови, девизне резерве и слично). Економиста

* Др Иван Шијаковић, доцент на Економском факултету у Бањој Луци

ће нам рећи да је новац и сам постао роба, да има своју понуду и тражњу. Између осталог, упозориће да у озбиљној и стабилној економији новца треба да буде тачно онолико колико је потребно за размену свих роба на тржишту.

ШТА СОЦИОЛОГ МИСЛИ О ПРИРОДИ НОВЦА?

Социолог се пита о друштвеном карактеру новца. Како његово кретање и умножавање утиче на друштвене процесе и односе? Да ли новац, постајући универзално средство размене роба, чини безличним њихове садржаје па, понекад, и све учеснике у размени? Да ли се производи (обавља било какав посао) ради задовољења човекових потреба или ради прибављања новца? Чак се и ратови воде ради прерасподеле богатства и згртања новца. Да ли се верује више новцу или човеку? Новац намеће прометну вредност робе на уштрб њене употребне вредности. Какве су просторне и временске импликације новца на ужу и ширу социјалну средину? Новац спаја (али и раздваја) одређене субјекте просторно и временски удаљене, занемарује време и простор. Својство новца да служи као благо и истакнута вредност развија код људи пориве за згртањем и гомилањем истог. Неминовно се развијају одређене психолошке трауме и социопатолошке појаве (агресивност, себичност, затвореност, неповерљивост и слично). Или се можемо сложити са чувеним ставом Адама Смита да је, од многих човекових делатности, згртање новца најмање друштвено штетно.

ШТА ЈЕ НОВАЦ ДАНАС?

У наставку овог кратког рада покушаћу да аргументујем став да је новац, кроз своју вишеструку историјску трансформацију, данас постао информација. Као такав новац је постао сегмент глобализације, један од субјеката настајућег глобалног друштва. Ово се може објаснити кроз облике савременог контакта са новцем, као и кроз улогу новца у различитим друштвеним ситуацијама.

Ако преко Интернета купујем новине, књиге, храну, технику, расподељујем своју уштеђевину на тржишту акција, учествујем у пројекту неке компаније која производи видео игрице, на веб сајту неког аутора читам текст који ми је занимљив, ја све то радим на бази размене информација. Ја немам директан контакт са новцем, ја га не видим (не чујем његов звук или шум). Ја само дајем информацију о мом конту (шифру или број) са кога се скида или додаје одређена сума, притом седећи удобно смештен у стану или канцеларији не видим учеснике у тој размени или трансакцији, а све се одвија беспрекорно. Психолози и други хумансти ће рећи да је на

делу отуђење у савременом животу. Социолог то може прихватити као чињеницу, али ће додати да је реч о успостављању нових односа међу људима, о формирању једне нове заједнице.

Новац у хиперинфлацији (Немачка 1923.године, СР Југославија 1993.године) престаје да буде средство размене, он постаје информација ("колики је данас курс"?). Новац тада губи вредност. Он постаје само број на комаду квалитетнијег папира. Новчаница од 5 милијарди (у СР Југославији 1993/94. године, 5 милијарди динара) представља деградацију новца, размене, човековог рада, привреде, државе, нације, односно културног и духовног миљеа у коме се појавила. Вероватно се због тога развијена друштва панично плаше инфлације. На другој страни, неке земље деценијама "живе" са високом инфлацијом. Грчка је тек обуздавањем инфлације кренула путем модерног развоја и створила услове за прикључење земљама Европске уније.

Милијарде "опраног" новца годишње нису средство "праве" размене, више су информација о размерама и кретању илегалне трговине и криминала (дрога, оружје, "бело робље", имигранти, отмице). Те количине новца нису угрозиле нормалне светске новчане токове.

"Виртуелни новац" на великим светским берзама постаје информација о кретању вредности акција, о мирном или нервозном реаговању берзе, о стању Дау Џонсовог и Насдаковог индекса. Овде новац ствара привид да он може без робе, да је сам себи циљ, сврха и смисао. Намеће се питање, да ли би слом једне велике светске берзе значио нешто више од информације. Исто то се односи и на евентуални слом банкарског система мањих држава по "принципу домина" (случај кризе у Азији током 1996.године). "Виртуелни новац" постаје фетиш - никаква роба (посебно у време криза и катастрофа) нема вредност као новац.

Новац повезује удаљене субјекте више као информација, него као средство непосредне размене. Новац је, како каже Е. Гиденс, средство за стављање времена и простора у заграде "и тако за издизање трансакција из посебног миљеа размене"

Како је новац постао информација он има све одлике информације: обавештава, извештава, "скраћује" простор и време, увек нов и актуелан; али често постаје и скривен, привидан, па и средство манипулације (игра се са судбинама појединаца и група).

Summary

This work is a sociological view on a money and its role and significance in modern soCIETy. Money is not only means of goods exschange, it is, first of all, an information. Money becomes a segment and one of the instruments of the following world globalisation.

Key words: Money, information, transformation, globalisation.

ПРОЈЕКЦИЈА РАЗВОЈА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

*Халиг Куртовић**

Резиме

За разлику од свих осталих дјелатности, туризам користи квалитетан простор и то на такав начин да се коришћењем простор обогаћује, а не деградира. Туристичка потражња је усмјерена према таквим дестинацијама које ће квалитетом својих туристичких вриједности задовољити рекреативне, културне и друге потребе туриста.

Босна и Херцеговина, захваљујући својој бојатој прошлости, културно-историјском наслеђу, као и бојатој туристичкој понуди: иланинској, здравственој, ловној, религијозној, приморској и других врста туризма, задовољава потражњу за квалитетним туристичким ресурсима.

Чињеница је да квалитетних простора нема много у свијету и да је златна свјетска туристичка потражња усмјерена према субтропским и медитеранским просторима, који су се због великог броја посјетилаца приближили тачки сатурације.

Управо ти моменти дају шансу Босни и Херцеговини, као земљи која нуди приморски и све врсте континенталног туризма, да реализује програм мјера валоризације туристичких вриједности.

Концепција развоја међународног туристичког промета заснована је на истраживањима, присутне туристичке тражње на међународном туристичком тржиштју и могућностима Босне и Херцеговине да удовољи присутној тражњи. Дана је пројекција развоја по врстама туризма, као и промет који се очекује по одређеним временским периодима, закључно са 2020-ом годином.

Указано је на обиљежја одређених туристичких дестинација, према основним функцијама које на адекватан начин репрезентирају њихову улогу у задовољењу туристичке тражње, водећи при томе рачуна о присутним трендовима на свјетском туристичком тржиштју, на основу којих се може закључити да туристичка понуда Босне и Херцеговине, уз осаврењавање материјалне основе, може задовољити присутну тражњу.

* Економски факултет Мостар

Конечно, из рјешења која су настала као резултат истраживачког пројекта, произилази читав низ радњи и акција, које је, ако се жели реализација циљева представљених у пројекцији, неопходно учинити.

Кључне ријечи: *туристички развој, туристички промет, сиратијежија развоја, туризам, туриста.*

У В О Д

Основни циљ пројекције развоја туристичког промета у Босни и Херцеговини је привредна ревитализација земље, на начелима одрживог развоја уз посебан нагласак на унапређење туризма. Из основног циља издвајамо посебан циљ, стварање босанскохерцеговачког туристичког производа одређеног синтагмом "Босна и Херцеговина-земља континенталног и приморског туризма", који ће бити дио комплексне ревитализације земље.

У том смислу треба предузети одређене активности на изградњи новог идентитета и репозиционирања Босне и Херцеговине на свјетском туристичком тржишту, као што су:

- дефинисање плана активности за повећањем туристичког промета на постојећој инфраструктури;
- повећање просјечне и дневне потрошње посјетилаца, до нивоа који је у нама конкурентним земљама;
- утврђивање стратешког плана на нивоу земље, ентитета и туристичких регија.

Операционализацијом наведених активности, тих глобалних развојних корака, ваља утврдити мјесто и улогу сваког сегмента понуде, а посебно оних најважнијих носиоца туристичког развоја о којима овиси функционисање укупног туристичког система, у које се посебно убрајају олимпијске планине, бање и културно-историјско наслеђе у континенталном дијелу земље, односно приморски центар Неум на обалама Јадранског мора.

Управо из тих разлога, туристичка понуда континенталног дијела земљ, заснована на зимско-спортском и здравствено-рекреативном туризму, и у будућем развоју нужно и неизбјежно, остаје основно стратешко упориште укупног туристичког развитка Босне и Херцеговине.

1. МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Материјалну основу за развој туризма можемо проматрати у ужем и ширем смислу. У ужем смислу то су угоститељски капацитети и туристичка инфраструктура. У ширем, то су: смјештајни капацитети, угоститељски капацитети, саобраћајнице и саобраћајна средства, трговине,

развијено занатство, комунална инфраструктура, спортско-рекреативни објекти и друго.

Овдје треба напоменути да се велики дио материјалне основе за развој туризма, не гради искључиво за потребе туризма. Хотели и остали угоститељски објекти намијењени су и људима који не путују у чисто туристичке сврхе, као и домицилном становништву. Саобраћајнице користе и становници мјеста, односно земље у којој су изграђени. Значи, објекти за које кажемо да чине основу за развој туризма не постоје искључиво за туристе, већ имају општи значај за развој привреде и друштва. Из чега проистиче, да развој материјалне основе за развој туризма у доброј мјери зависи од развијености привреде у земљи у којој се туризам жели развијати.

1.1. УГОСТИТЕЉСКИ КАПАЦИТЕТИ

Угоститељске капацитете, у ширем смислу, посматрамо као објекте у којима се пружају услуге смјештаја и исхране особама које се привремено налазе у мјесту њиховог постојања, односно домицилном становништву које, из било ког разлога, а затражи њихове услуге.

Угоститељство је привредна дјелатност чији је циљ стицање дохотка. Међутим, да би могло обављати своју дјелатност, угоститељство мора располагати одговарајућим објектима с адекватном техничком опремљеношћу. Ова дјелатност састоји се у пружању услуга и справљању разних производа (храна и др.) у сврху подмирења људских потреба, које настају у вези с промјеном мјеста боравка из туристичких или неких других разлога. Те услуге, које туристи користе у угоститељским објектима, представљају једно од средстава за остварење туристичког циља, односно за задовољење потребе ради које је подузето путовање. Јер путовања у циљу задовољења потреба, постају један од узрока потрошње производа и услуга у објектима за смјештај и исхрану.

Овдје требамо напоменути да су привредни субјекти који пружају угоститељске услуге тржишне категорије, и да они своју дјелатност обављају у циљу стицања дохотка, те из тих разлога формирају одговарајућу понуду производа и услуга којима желе задовољити све израженије туристичке потребе.

Из тог разлога, треба угоститељству омогућити да своје капацитете и техничку опремљеност прилагоди постојећој тражњи, а то значи да се у циљу развоја туризма у земљи треба оријентирати на:

- изградњу савремено опремљених, те адаптацију и модернизацију постојећих угоститељских објеката,
- подизање нивоа стручне оспособљености запослених радника, односно упошљавање стручних кадрова за боље вршење угоститељских услуга и успјешније руковођење угоститељским објектима.

Као што је познато, објекти у угоститељству чине материјалну основу развоју туризма у свакој земљи. Они су основни носиоци туристичке привреде и намијењени су за прихват, смјештај и исхрану гостију. Управо, број угоститељских објеката, њихова структура и степен опремљености најбољи су показатељи туристичке развијености једног града регије и земље у цјелини. Ови објекти обично се поистовјећују са материјалном базом туризма, иако би они без изграђене саобраћајне инфраструктуре служили само онима који су их изградили.

1.2. СМЈЕШТАЈНИ КАПАЦИТЕТИ

Нагли пораст туристичког промета током шездесетих и седамдесетих година прошлог вијека, показао је колико смјештајни капацитети заостају иза стварних, а поготово иза перспективних потреба. Стари и новоизграђени хотели у градским центрима задовољавају потребе пословног туризма. Категорије тих хотела одговарају куповној моћи и структури посјетилаца. Хотеле виших категорија већином су користили страни посјетиоци, док су домаћи посјетиоци користили смјештајне објекте са скромнијим стандардом услуга.

Стање туристичке понуде, изражено кроз број и структуру објеката за смјештај, треба сагледати у свјетлу досадашњег третмана туристичке привреде у структури привредних дјелатности. Познато нам је да се туризам у Босни и Херцеговини није развијао у складу са потенцијалним могућностима и реалним потребама, што се види из анализе основних карактеристика понуде у смјештајним капацитетима, изражене кроз структуру и врсту објеката.

Табела бр. 1: Број лежаја по врстама објеката

ВРСТА УГОСТИТЕЉСКОГ ОБЈЕКТА	1982	%	1984	%	1991	%	2000
	Бр. лежаја	1982/72	Бр. лежаја	1984/82	Бр. лежаја	1991/84	Бр. лежаја
БиХ-УКУПНО	32.902	188	35.787	109	51.632	144	16.647
Хотели	13.815	235	18.072	131	19.441	108	
Мотели	1.401	839	1.333	95	1.485	111	
Пансионии	179	50	263	147	656	249	
Преноћишта	600	37	407	68	314	77	
Туристичка насеља	384	533	374	97	987	264	
Бањска и климатска љечилишта	1.128	154	964	85	1.749	181	

Гостионе и остали угост.објекти	99	29	116	117	96	83	
ОСНОВНИ КАПАЦИТЕТИ	17.606	192	21.529	122	24.728	115	
Планински домови	1.164	126	1.222	105	1.233	101	
Радничка одмаралишта	1.284	99	1.456	113	2.249	154	
Омладинска и дјечија одмаралишта	1.947	167	1.843	95	1.947	106	
Кампови и привремени смјештај	5.868	167	3.943	67	5.963	151	
Кола за спавање	360	-	420	117	420	100	
Домаћинства	4.678	324	5.374	115	15.092	280	
КОМПЛЕМЕНТАРНИ КАПАЦИТЕТИ	15.301	184	14.258	93	26.904	189	

Извор: Статистички годишњаци СР БиХ за наведене године подаци објављени у "Ослобођењу" 16.01.2001. год. Министарство трговине и туризма Републике Српске

Учешће хотела у укупним смјештајним капацитетима један је од основних критерија за оцјену достигнутог степена развијености туризма. Јер, хотели су комплетни смјештајни објекти који обједињују различите елементе туристичке понуде земље.

Према подацима у горњој табели, учешће хотела је било у 1982. год. 42% да би у 1984. години прешло на 55% у структури укупних смјештајних капацитета. До пада учешћа хотела на 37,6% у 1991. години, дошло је из разлога укључивања домаћинства у давању услуга смјештаја, код којих је од 1984.-1991. године остварен раст од 9.718 лежајева што је допринијело њиховом повећању учешћа у укупном броју лежајева са 15% у 1984. години на 29% у 1991. години.

Подаци из 2000. године показују да је у Босни и Херцеговини било укупно 16.647 лежајева (9.147 у Федерацији БиХ и 7.500 у Републици Српској). Међутим структура лежаја није се могла добити, нити је објављена у статистичким гласницима.

Објекти у бањским и климатским мјестима локацијски су везани за бањска туристичка мјеста. Њихови капацитети учествују са свега 3,4% (подаци за 1991. годину), што је недовољно, када се имају могућности валоризације бања, као туристичких вриједности у међународном туристичком промету.

Табела бр. 2: Искоришћеност смјештајних капацитета према врсти објекта у 1989. години

ВРСТА ОБЈЕКТА	БРОЈ ЛЕЖАЈА-ДАНА	ИСКОРИШТЕНОСТ У ДАНИМА	ПРОСЈЕЧНО У %
Хотели	7,093.045	2,788.000	39,30
Мотели	553.705	152.000	27,45
Пансиони	252.580	29.000	11,48
Преноћишта	151.840	45.000	29,63
Туристичка насеља	360.255	76.000	21,10
Бањска и климатска лијечилишта	543.120	326.000	60,00
Гостионе и остали угоститељски објекти	34.310	5.000	14,57
ОСНОВНИ КАПАЦИТЕТИ	8,988.855	3,421.000	38
Планински домови	463.185	38.000	8,20
Радничка одмаралишта	736.935	327.000	44,37
Омладинска и дјечија одмаралишта	704.085	87.000	12,35
Кампови и привремени смјештај			
Кола за спавање	2,494.410	131.000	5,25
Домаћинства	153.300	45.000	29,35
	5,391.780	514.000	9,53
КОМПЛЕМЕНТАРНИ КАПАЦИТЕТИ	9,943.695	1,142.000	11,5
УКУПНО	18,932.550	4,562.644	24

Извор: Статистички годишњак СР БиХ за 1990. годину - властити прорачун

Из података у табели, видљиво је да постоје битне разлике у степену искоришћености смјештајних капацитета. Изразит степен искоришћености видљив је код бањских и климатских мјеста (60%), као и код радничких одмаралишта (44,37%).

Међутим, постоји битна разлика између бањских и климатских мјеста и радничких одмаралишта. Док бањска и климатска мјеста послују на чисто комерцијалној основи, радничка одмаралишта су првенствено служила за потребе одмора запослених радника у предузећу које је власник објекта, тако да је предузеће учествовало у покрићу негативне разлике остварене у пословању радничког одмаралишта. Искоришћеност смјештајних капацитета у хотелима (39,30%) и мотелима (27,45%), недовољна је са аспекта улагања средстава у њихову изградњу, одржавање и пословања ових објеката уопће. Остали објекти за смјештај имају још не-

повољнији однос у степену искориштености, што можемо тумачити структуром и врстом туристичког промета који утиче на избор објеката за смјештај.

У цјелини гледано, ниска искориштеност смјештајних капацитета у Босни и Херцеговини (24%) не обезбјеђује рентабилно пословање ових објеката, а као резултат таквог односа може се рећи да је то недовољна опремљеност, посебно хотела. За потребе савременог туризма неопходно је заокружити туристичку понуду која уз објекте за смјештај треба да садржи и разне пратеће садржаје, као што су: базени, игралишта, терени за тенис и голф и други садржаји неопходни за дужи боравак туриста. Напомињемо, да су ово подаци прије 1992. године и да већина објеката који су пружали услуге смјештаја, сада није у функцији.

1.3. ТУРИСТИЧКА ИНФРАСТРУКТУРА

Под туристичком инфраструктуром подразумијевамо скуп објеката и инсталација, који омогућавају валоризацију туристичких мотива, пружањем услуга неопходних туристима за вријеме боравка, путовања и др. Ови објекти (саобраћајнице и др.) који су основа за туристичка кретања могу се подијелити у двије групе; и то:

1. моновалентне и
2. поливалентне

Моновалентни објекти, односно опрема представљају чисту туристичку инфраструктуру и изграђени су искључиво за потребе туриста. Такви објекти су: марине на приморју, успињаче, ски лифтови на планинама и др.

Поливалентни објекти и опрема изграђени су како за поребе становништва земље, тако и за туристе који долазе у земљу. У такве објекте спадају: саобраћајнице, трговине, угоститељство, занатство и др. Значи, објекте који спадају у групу поливалентних не користи само туризам, већ је туризам само један од фактора који доприноси увећању прихода туристичке инфраструктуре.**3

Валоризација туристичких вриједности Босне и Херцеговине представља дугорочан, сложен и комплексан задатак свих који се баве туризмом. У том контексту, развој туризма у Босни и Херцеговини зависиће од низа фактора, нарочито од изграђености туристичке инфраструктуре.

2. ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ

Једно од најактуелнијих питања, када се говори о развоју туризма, је питање потребног, односно могућег раста физичког обима промета (мје-

* Драго Батес., Економика саобраћаја, Београд 1983

рено бројем туристичких долазака или ноћења), а слиједом тога и прихода од туриста.

Обим и структура туристичког промета чине одређујуће елементе за пројекцију туристичке тражње. У том смислу намеће се питање сагледавања карактеристика предратног (периода до 1991. год. и послератног од 1997. до 1999. године) туристичког промета у Босни и Херцеговини.

Табела бр. 3.: Промет домаћих и иноземних туриста и ноћења у СР Босни и Херцеговини 1971 - 1991 год.

Година	Домаћи промет		Иноземни промет		Укупни промет	
	Туристи	Ноћења	Туристи	Ноћења	Туристи	Ноћења
1971.	774.246	1,550.262	203.548	306.780	977.794	1,857.042
1981.	1,456.183	3,063.997	248.788	452.589	1,704.971	3,516.586
1984.	1,600.793	3,617.504	330.380	782.221	1,931.173	4,399.725
1986.	1,664.024	4,015.020	367.095	697.675	2,031.115	4,712.695
1987.	1,588.180	3,986.619	389.481	807.309	1,977.661	4,792.928
1988.	1,480.282	3,744.282	425.296	1,012.145	1,905.578	4,756.427
1989.	1,375.588	3,587.816	394.156	974.828	1,769.744	4,562.644
1990.	1,157.000	3,018.000	321.000	776.000	1,478.000	3,794.000
1991.	842.000	2,191.000	50.000	147.000	892.000	2,338.000

1. За период 1970 – 1989 год., Туризам у Југославији
2. За 1990. и 1991. годину Статистички годишњаци СР БиХ

Из података датих у табели, очљиво је да је Босна и Херцеговина у посматраном предратном периоду имала константно изражен раст, како у броју туриста, тако и у броју остварених ноћења, као и значајно учешће иноземних туриста у укупном броју туриста. То учешће се кретало од 12,8% у 1981. да би у 1989. год. порасло на 21,3%.

Године 1990. већ се осјећа политичка нестабилност на просторима бивше Југославије и то се аутоматски негативно одразило на туристички промет у Босни и Херцеговини. У овој години, остварен је слабији промет код долазака и остварених ноћења за 16% код домаћих туриста, односно за 63% мање долазака и 20% мање остварених ноћења страних туриста у односу на 1989. годину.

Током 1991. године, када су се на просторима Словеније и Хрватске већ одвијала ратна дејства, у Босни и Херцеговини је остварено само 842.000 долазака домаћих туриста (23% у односу на 1989. годину) и 50.000

долазака страних гостију. Значи, туристички промет директно овиси од политичке стабилности и сигурности у региону, гдје влада политичка нестабилност и гдје нема сигурног кретања, нема ни туризма.

За посљератно праћење и вредновање ефеката међународног туристичког промета у Босни и Херцеговини, разматрат ћемо остварене доласке иностраних гостију у Босни и Херцеговини и њихова ноћења за период 1997 - 1999 . У ту сврху, овдје ћемо представити остварени промет страних посјетилаца за период 1997- 1999.

Табела бр. 4.

Година	Број туриста	Ланчани индекс %	Ноћења	Ланчани индекс %	Просјечно задржавање
1997	115.466	100	298.839	100	2,6
1998	147.925	128	357.323	118	2,4
1999	146.964	99	345.536	97	2,4

1) Републички завод за статистику Републике Српске за наведене године.

2) Статистички годишњак Федерације Босне и Херцеговине за 2000. годину.

У 1997. години, нашу земљу је посјетило 115.466 страних гостију и остварили 298.839 ноћења, што значи да су се задржавали просјечно 2,6 дана.

Година 1998. је много боља у доласцима страних туриста којих је те године било 147.925, односно за 28% више него претходне године у броју долазака, и они су остварили 357.323 ноћења или за 19,6% више него 1997. године.

Забрињавајуће дјелују подаци који се односе на 1999. годину јер је несхватљиво да број долазака и остварених ноћења буде мањи од промета оствареног 1998. године.

Према статистичким подацима Федерацију Босну и Херцеговину у 1999. години посјетило је 88.756 страних туриста, што значи да је овај дио БиХ посјетило 1015 страних посјетилаца мање него у 1998. години или 98,8% у односу на протеклу годину. У Републици Српској број долазака је скоро исти, односно већи је за 54 посјетиоца, али је остварени број ноћења већи за 4% (1998=126.366, а 1999=131.302 ноћења).

Подаци који се односе на 1998. и 1999. годину, према нашем мишљењу, нису резултат слабије посјете нашој земљи, већ су резултат непријављивања долазака и ноћења остварених у објектима приватног власништва, односно њиховог статистичког праћења. На овакав зак-

ључак наводе нас подаци Федералног статистичког завода, који се воде за све кантоне у Федерацији БиХ. **

Међутим, када податке о посјетама и ноћењима страних туриста посматрамо у односу на претходни период, тада се уочава да у нашу земљу долази врло мало страних туриста. Године 1989. Босну и Херцеговину је посјетило 394.156 страних туриста, који су остварили 974.828 ноћења иако су тада посјетиоци из свих република бивше Југославије евидентирани као домаћи туристи, а сада те исте туристе сматрамо страним. Из тих разлога у 1999. години од 146.964 доласка (што чини свега 35,4%) који чини нешто више од 1/3 оствареног промета страних туриста у претходним годинама, не можемо бити задовољни.

3. ПРОЈЕКЦИЈА РАЗВОЈА

Планирање будућег развоја туризма у Босни и Херцеговини треба базирати на природним, саобраћајно-географским, културно-историјским и другим туристичким вриједностима ове земље.

У том смислу, издвајамо следеће облике туристичког промета, као и локалитете на којима би се ове активности могле реализовати у наредном периоду:

1. Планине Босне и Херцеговине, када се имају у виду три кључна фактора за развој зимског туризма: задовољавајућа дебљина сњечног покривача са одговарајућом дужином његовог задржавања, денivelација скијашких терена и задовољавајућа саобраћајна повезаност, можемо рећи да имају све предиспозиције да постану центри планинског туризма у овом дијелу Европе.

Ово је посебно важно када се зна да се све више туриста, из земаља Западне Европе, одређује за кориштење годишњег одмора на планинама, како током зимског, тако и током лјетњег периода. Полазећи од наведених чињеница, неопходно је на планинама кренути са бржом изградњом објеката за смјештај и исхрану туриста, трговина за продају сувенира и друге робе потребне туристима, разних сервисних радионица, успињача и ски лифтова за превоз скијаша као и побољшање квалитета саобраћајница које воде на ове планине. Будући развој туризма на планинама треба осмислити тако да се обезбиједи увјети за кориштење из-

* Поред наведеног, још један податак који смо добили у Заводу за статистику Федерације БиХ и Кантона Сарајево, а који се односи на хотеле, пансионе и преноћишта који немају својство правног лица, већ послове обављају на основу рјешења надлежног опћинског органа. Каже се да ови угоститељски објекти, зато што нису обавезни имати матични број који даје Федерални завод за статистику у Сарајево, не морају пријављивати остварени промет који се односи на број туриста и ноћења у њиховим објектима. Као примјер оваквог односа, наведена су три хотела у Сарајево: "Белведере", "Чобанија" и "Холивуд" на Илици. Ови хотели немају својство правног лица и туристички промет остварен у њима, није статистички евидентиран.

грађених објеката у свим годишњим добима, чиме ће се осигурати рентабилно пословање туристичке привреде. Прије приступа реализацији изградње разних објеката на планинама, потребно је извршити рангирање односно, сачинити листу приоритетних локалитета и потребних садржаја. То значи, да прво треба планинама (Јахорина, Бјелашница, Требевић и Игман), вратити њихов олимпијски сјај, Влашић довести у предратно стање, а на осталим планинама прићи изградњи неопходне материјалне основе за њихову валоризацију.

Ако пођемо од претпоставке да ће 2005. године број туристичких долазака на планинама достићи ниво из 1989. године, уз просјечно задржавање од 2 дана, за домаће и стране туристе и просјечном стопом раста од 4% за домаће и 5% за стране туристе, до 2020. године имали би смо следеће показатеље:

Табела бр. 5: Очекивани туристички промет у планинским центрима

Година	ТУРИСТИ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
2005	201.000	18.000	219.000	603.000	54.000	657.000
2010	244.547	22.973	267.520	489.094	68.919	558.013
2015	297.528	29.320	326.848	595.056	87.960	683.016
2020	361.989	37.420	399.409	723.978	112.260	836.238

Извор: Статистички годишњак СРБиХ и властити прорачун

Поред довођења опремљености планина на предратни ниво туристичке изграђености до 2005. године, за развој планинског туризма у земљи пожељно би било наћи инвеститоре за изградњу спортских и других објеката, и то:

Рујиште на Прењу, гдје је предвиђена изградња објеката за развој зимско-спортског туризма и

Шавник који је Просторним планом изградње објеката за развој зимског туризма, предвиђен да прерасте у зимско - спортски центар, **4

- зимски центри на планинама: Омар, Борја и Вучја планина.

Значи, ако будемо водили правилну политику развоја зимског туризма, можемо очекивати извршење предвиђеног туристичког промета.

* Приоритетни локалитети значајни за бржи развој зимског, бањског и приморског туризма у БиХ. Привредна комора БиХ. Одбор за координацију развоја зимског, бањског и приморског туризма у БиХ. Сарајево, 1981, стр.6.

Да планине Босне и Херцеговине имају изразиту туристичку вриједност, говори и чињеница да се наша земља поново кандидује за добијање организације ЗОИ које ће се одржати 2010.године. Колики је значај добијање организације за земљу домаћина, говори и податак да је на ЗОИ Сарајево 84. судјеловало 2691 учесник, да је ове игре пратило 640.000 гледалаца и 7825 новинара, и да је чист приход од ових игара износио 92 милиона USD.**5

Значи, ако се 2003.године, када ће МОК донијети одлуку о домаћину игара 2010.године, Босни и Херцеговини додијели организација, то би био још један велики искорак у развоју туризма у нашој земљи посебно планинског, односно зимско-спортског туризма.

Међутим, иако не добијемо организацију ове значајне спортске манифестације, наше планине ће бити мјесто долазака многобројних скијаша, чланова МОК-а и разних других делегација које ће доћи да обиђу терене на којима би се одвијала спортска надметања. Значи, сама кандидатура олимпијских планина за поновно добијање Олимпијаде 2010.године, велики је допринос развоју зимско-спортског туризма, односно планинског туризма у цјелини.

1.НЕУМ - центар *приморског туризма* Босне и Херцеговине у дугорочном плану развоја туризма треба да се развије у снажан центар туристичко-угоститељске привреде са свим потребним садржајима. Овај центар приморског туризма, по свом карактеру, треба да буде дио јединствене туристичке понуде земље, тако укомпоноване да ће омогућити рентабилно пословање туристичке привреде Босне и Херцеговине.

На основу реалне туристичке понуде и интереса за изградњу угоститељско-туристичких објеката на подручју Неума, можемо прогнозировать обим туристичке тражње приморског туризма на сљедећој основи:

а) да ће просјечна годишња стопа раста од 1999. до 2020. године, долазака домаћих туриста бити 10% и страних 8%,и

б) да ће просјечан боравак (домаћих и страних туриста) бити око 6 дана.

С оваквим претпоставкама, приморски центар Неум остварио би сљедећу структуру посјета и ноћења:

Табела бр. 6: Очекивани туристички промет у Неуму

* Извјештај ОК ЗОИ Сарајево ж84, Сарајево, 1984.

Година	ТУРИСИТ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
1999	22.000	7.000	29.000	78.000	29.000	107.000
2005	38.974	11.108	50.082	233.844	66.648	300.492
2010	62.768	16.321	79.089	376.608	97.926	474.534
2015	101.080	23.981	125.061	606.480	143.886	750.366
2020	162.804	35.236	198.040	976.824	211.416	1,938.606

1) За 1999. годину извор: Статистички годишњак ФБиХ

2) За остале године: властити прорачун

За остварење овако претпостављеног туристичког промета, неопходно је да развој туристичких дјелатности буде заснован на економским критеријима који подразумевају развој комплетне туристичке понуде која на најбољи начин афирмише главне компоненте привлачности Неума као туристичког центра.

1. Бројни *градски центри* у Босни и Херцеговини, мјеста су честих долазака домаћих и страних туриста. Зато развоју *градског туризма* треба посветити посебну пажњу. Ово истичемо зато што је ова врста туристичких кретања, због врло високих дневних трошкова градских посјетилаца, веома цијењена у туристичкој привреди. Међутим, овим туристима треба и интересантна туристичка понуда, прилагођена врло израженој покретљивости посјетилаца. Ова туристичка клијентела, у жељи, да обиђе што више мјеста у граду, врло мало се задржава на једном мјесту и зато је за њих неопходно сачинити посебан начин презентације туристичке понуде града у којем бораве.

У којој мјери је изражена посјета већих градских центара, илустрират ћемо оствареним туристичким прометом у Бањој Луци и Сарајеву током 1999. године.

Само у хотелу “Босна” у Бањој Луци, боравило је 17.686 страних посјетилаца, што је 30,4% у односу на укупан број страних туриста у Републици Српској, који су остварили 26.007 ноћења, односно 19,8% укупних ноћења страних туриста у РС (131.302).

Сарајево, у истој години, посјетило је 45.000 страних гостију, што чини више од 50% у односу на укупан број страних туриста у Ф БиХ (89.000), односно 30,50% од укупног број страних туриста који су дошли у Босну и Херцеговину (147.208).

Из датих података може се извући закључак д, када се из укупно посетијатног туристичког промета страних туриста у Федерацији Босне и

Херцеговине одбију посјетиоци Неума и Међугорја, остали страни туристи су посјетиоци градова.

На ово нас наводе и подаци из Федералног завода за статистику, који закључно са 1999. годином, нема евидентираних туриста у бањским и планинским и осталим туристичким мјестима.

У Републици Српској, структура учешћа туристичких мјеста изгледа сасвим другачије. У овом дијелу Босне и Херцеговине у послеријатном периоду, остварен је у 1999. години, промет од 110.167 туриста, од којих су 58.208 страних а 110.167 домаћих туриста, који су остварили 473.705 ноћења (домаћи 342.403 и страни 131.302 ноћења). Планинска мјеста остварила су 16.327 посјета и 62.114 ноћења, од тога страни туристи 6.339 посјета и 28.475 ноћења.

Бањска мјеста имала су много бољи туристички промет и он је у 1999. години износио 42.607 долазака и 173.165 ноћења (36,5% укупно остварених ноћења), од тога страни туристи 8.581 посјета и 22.513 ноћења (17% остварених ноћења страних туриста).

На основу до сада реченог, када се у Ф БиХ број туриста умањи за промет Неума, у РС за туристички промет у бањским и туристичким мјестима, сав остали туристички промет, како страних тако и домаћих туриста, остварен је у градовима. То значи да од укупно 367.375 туриста (220.167 домаћих и 147.208 страних) који су остварили ноћења у Босни и Херцеговини, на градове отпада 367.375 (16.327 планинска мјеста + 42.607 бањска мјеста РС + 29.000 Неум) = 279.441 посјетилац, од тога 21.920 су страни туристи.

Ако појемо од претпоставке да ће се број долазака у градовима повећавати за 5% сваке наредне године и да ће посјетиоци остварити просјечно два ноћења по доласку, тада ћемо у наредном периоду имати следећи туристички промет:

Табела бр. 7: Очекивани туристички промет у градским центрима

Година	ТУРИСТИ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
1999	154.153	125.288	279.441	308.306	250.576	558.882
2005	161.860	131.552	293.412	323.720	263.104	586.821
2010	169.953	138.130	308.083	339.906	276.260	616.166
2015	178.451	145.036	323.487	356.902	290.072	646.974
2020	187.373	152.288	339.661	347.902	304.576	676.478

1. **Бањска мјеста** у предратном периоду имала су значајно мјесто у туристичком промету Босне и Херцеговине. У њима је остваривано око 11% укупних туристичких посјета, односно 19% укупних ноћења у Босни и Херцеговини. Страни туристи у бањским мјестима учествовали су са 30% у доласцима и са 11% у укупно оствареним ноћењима у бањским мјестима.

За планирање будућег развоја туризма у земљи неопходно је сачинити програм развоја бањских локалитета. Овим програмом требало би утврдити план активности на санацији оштећених и изградњу недостајућих објеката и садржаја, али уз претходно разврставање свих бања у земљи по групама приоритета.

I група: Илиџа - Сарајево, Фојница, Лакташи, Илиџа - Градачац, Вишеградска бања, "Губер" Сребреница, "Врућица" Теслић, "Кисељак" у Кисељаку и "Слатина" код Бања Луке.

II група: "Гата" Бихаћ, "Кулаши" Приједор, "Мљечаница" Босанска Дубица, "Олово" код Олова.

III група: Сански мост, Грачаница, "Двори" Бијељина и Слана бања у Тузли.

Програмом, поред санације и изградње смјештајних капацитета, треба обухватити најзначајније активности у циљу бржег развоја бањског туризма:

- доградња и изградња терапеутских, рекреативних и спортско-забавних садржаја,
- комплетирање и усавршавање медицинских услуга у процесу рехабилитације,
- успостављање сарадње с клиничким центрима, институтима и осталим медицинским установама,
- изградња инфраструктуре и уређење шеталишта и парковних површина,
- истражити могућност флаширања минералних и љековитих вода,
- извршити стручну анализу минералних, термалних и термоминералних извора,
- утврдити лијечилишна својства и извршити опредјељење у специјализацији медицинско-здравствених услуга за сваку бању,
- са пројектним организацијама урадити идејне пројекте дугорочног урбанистичког рјешења локалитета, и
- испитати на тржишту потенцијалну тражњу за кориштења бањских услуга.

Уколико се приступи развоју бањског туризма на предложени начин, дошле би до изражаја предности бањског у односу на остале врсте туризма, а самим тим и афирмација бањског-рекреативног и здравственог ту-

ризма. Бањско-рекреативни и здравствени туризам представља квалитетан облик туристичких кретања и он ће се све више потврђивати као стабилан сегмент туризма, који би омогућио да се већ у 2005. години достигне предратни промет, а на овим претпоставкама извршит ћемо планирање туристичког промета, уз планирану просјечну стопу раста од 5%, за наредни период до 2020. године.

Табела бр. 8: Очекивани туристички промет у бањским мјестима

Година	ТУРИСТИ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
2005	135.000	59.000	194.000	780.000	95.000	875.000
2010	172.298	75.300	247.598	995.499	121.247	1,116.746
2015	219.900	96.105	316.005	1,270.537	154.745	1,425.282
2020	280.654	122.657	403.311	1,621.563	197.498	1,819.061

Сеоски туризам из дана у дан постаје све траженији у земљама са очуваном природом и здравом храном. Посматрајући податке о тражњи за овом врстом туристичких кретања, уочава се да је у свијету далеко већа потражња за посјету селима у планинским предјелима у односу на села у равници, што је посљедица прије свега мотивске активности планинских у односу на села у равничарским предјелима.

Села у Босни и Херцеговини по свом положају, очуваности природног амбијента и домаће хране која се справља на лицу мјеста од домаћих производа, могу се убројити у туристичке дестинације за којима у свијету влада изразита потражња. Посебно велики интерес за сеоски туризам у свијету влада за села која се налазе на падинама планина на којима је развијен планинарски и зимско-спортски туризам.

За развој сеоског туризма треба афирмирати села са добрим прилазним путевима и изграђеном комуналном инфраструктуром (вода и струја). У овим селима треба анимирати сеоска домаћинства за укључивање у пружање услуга туристима и то директно давањем туристичких услуга смјештаја, исхране, изнајмљивањем коња туристима за јахање, омогућавањем туристима да се баве пољским радовима за вријеме боравка на селу и слично, те индиректно укључивањем у туристичку понуду пласманом одређених производа на базалном тржишту. Као допунски вид укључивања сеоских домаћинстава у комплетирању туристичке понуде на селу, може се иницирати отварање мањих угоститељских објеката, из-

грађених у сеоском стилу, који је у свијету врло тражен, а за његову изградњу нису потребна велика новчана средства.

Поред наведеног, било би потребно изградити мале објекте на планинама, поред планинарских стаза који би служили за одмор и освјежење туриста, чиме би се употпунила туристичка понуда сеоских домаћинстава а самим тим и активирао сеоски туризам.

6. **Конгресни туризам** је врста туристичких кретања настала као тежња појединца, групе или асоцијације за састајање ради размјене научних или стручних информација, постаје све развијенији те свака земља, која има увјете за организовање конгреса ,тежи добијању њиховог организовања.

Да би један град постао конгресни центар, мора задовољити и одређене критерије. Прије свега, треба да има одређену локацију и геополитичку позицију, затим, конгресне капацитете (дворане, хотеле и др.), концентрацију значајних друштвених и политичких структура (науке, образовање, индустрије, трговине и др.), да град има организиран забавни живот, атрактивна и уређена излетишта и др.

Све горе наведене увјете испуњавају сви већи градови у Босни и Херцеговини: Сарајево, Бања Лука, Тузла, Мостар, Зеница и Неум.

О економским ефектима ових скупова ни у једној земљи се не воде посебни подаци, мада је неоспорно да је одржавање међународних и домаћих конгреса доносило позитивне економске, политичке и пропагандне ефекте. Зна се, међутим, да се конгресни туризам састоји из два дијела. Први дио обухвата радно конгресну понуду, а други укупну туристичку понуду. Сматрамо да и економске ефекте од конгресног туризма треба посматрати двојачко: прво је котизација која се за сваког учесника уплати унапријед, предвиђена за покриће трошкова организовања рада конгреса и друго, трошкови сваког појединца, као чисти издаци за задовољења одређених туристичких потреба.

За развој конгресног туризма у Босни и Херцеговини пожељно је на једном мјесту евидентирати све податке на основу којих би се сачинио план маркентиншких активности, а у том циљу потребно је:

1. Евидентирати све конгресе и скупове, националне и међународне, по областима за које се зна.
2. Евидентирати све босанскохерцеговачке фирме и институције које су чланице међународних удружења и осочијација.
3. Сачинити списак стручних и научних радника који су као појединци - стручњаци, чланови међународних организација, форума и комитета.
4. Сачинити списак свих оних који присуствују састанцима разних научних форума из своје струке.

5. Евидентирати "конкуренције; других конгресних понуда.
6. Презентирати конгресну понуду Босне и Херцеговине на међународним манифестацијама, или посебно организованим скуповима.
7. Оглашавати нашу конгресну понуду у свјетској штампи намјене конгресном тржишту.
8. Едуцирати кадрове на међународним семинарима за организовање конгреса.
9. Позивати свјетски признате стручњаке за конгресни туризам да посјете нашу земљу и сагледају њене могућности за организацију конгреса.

У том циљу, неопходно је формирати конгресни биро који ће се бавити маркетингом, оријентисан не само на организовање конгреса, већ и на промоцију конгресне понуде Босне и Херцеговине.

Задатак овог бироа, поред осталог, би био и да израђује приједлоге за предфинансирање конгреса, заједничко планирање датума одржавања конгреса и план пружања услуга учесницима конгреса.

7. Пословни туризам, везан за привредне и регионалне центре у Босни и Херцеговини, који би могли бити комплементарно повезани с околним планинама и осталим туристичким вриједностима, може омогућити да се оствари значајнији економски ефекат.

8. Кроз Босну и Херцеговину пролазе саобраћајнице и саобраћајни токови међународног саобраћаја те **транзитни туризам**, у наредном периоду, треба да добије мјесто које му припада. Транзитни туризам, посебно ће бити актуелан изградњом предвиђених друмских саобраћајница - аутопутева кроз нашу земљу чиме ће бити створен претпоставке за најкраћу везу сјеверне и западне Европе са Албанијом и Грчком.

Карактеристично за транзитере је да воле направити паузу у путовању и скренути са главног пута, ако имају видјети за њих атрактивно подручје. Ми у Босни и Херцеговини поред скретања у градске центре, можемо очекивати и скретања у циљу одласка на Влашић, планине код Сарајева, на којој су одржана такмичења ЗОИ Сарајево 84, Тјентиште и др.

У том циљу, за ову туристичку клијентелу треба сачинити и посебну туристичку понуду. Она треба бити специфична, другачија и инвентивнија како би инспирисала ову врсту туриста да продуже свој транзитни боравак у нашој земљи.

9. **Културно-манифестационом туризму** треба, у укупној туристичкој понуди Босне и Херцеговине, дати све посебне специфичности, које ће бити основно обиљежје и по коме ће се градови наше земље моћи разликовати од сличних туристичких мјеста. Та посебна обиљежја треба да

дају јавне културно-забавне манифестације и приредбе фестивалског карактера, променадни наступи на трговима и улицама градских и туристичких центара, изложбе и друге културне манифестације. Ове културне манифестације привлаче велики број посјетилаца у градовима у којима се одржавају што је и главни циљ у развоју туризма. Осим тога, ове манифестације и приредбе чине интересантнијим и садржајнијим боравак туриста у граду и значајан су пропагандни фактор туризма.

10. *Ловни туризам*, у функцији развоја туризма, јавља се у два облика: прво, као самостална туристичка активност појединаца за упражњавање потребе лова дивљачи и стицања ловачких трофеја. Други вид ове врсте туристичких кретања може се развијати као комплементарна активност у смислу обогаћивања садржаја боравака туриста код којих је примаран мотив бављење зимским или љетним спортско-рекреативним активностима.

С обзиром на структуру дивљачи у Босни и Херцеговини, ловни туризам се може развијати у оба своја облика. Као основни вид, лов на ниску и високу дивљач. Ова врста туристичких кретања може допринијети продужењу туристичке сезоне и остварењу значајних прихода у мјесецима кад нема изразитих туристичких кретања. Лов, као комплементарну туристичку активност, треба тако организовати да се ловцима омогући бављење ловом у раним прије- подневним сатима и наставак дневних активности у планинским центрима. Боравак туриста, на овај начин, постао би богатији и разноврснији а самим тим омогућило би се туристима да свој боравак обогате новом активношћу.

На основу до сада реченог, мишљења има да предност у развоју туризма треба дати оним видовима туристичких кретања, која могу допринијети даљем развоју већ постојећих туристичких ресурса, као што су: туризам на језерима, ријекама и др. односно, оних туристичких врста које су у Босни и Херцеговини већ афирмиране. Ту прије свега мислимо на развој туризма на планинама, у бањама, на Борачким језерима, Јабланичком језеру и на другим мјестима, која ће се у наредном периоду сигурно туристички афирмисати.

Ако на основу добијених података о могућем туристичком промету, који би реално требао да се оствари на планинама, бањским мјестима, приморском центру Неум и градским центрима Босне и Херцеговине саставимо табелу, тада би очекивани туристички промет у земљи имао сљедеће показатеље.

Табела бр. 9:

Очекивани туристички промет у Босни и Херцеговини до 2020. год.

Година	ТУРИСТИ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
2005	536.834	219.660	756.494	1,739.564	478.752	2,218.316
2010	649.566	252.724	202.290	2,201.107	564.352	2,765.459
2015	796.959	294.442	1,091.401	2,828.975	676.663	3,505.638
2020	992.820	347.601	1,340.421	3,697.267	825.750	4,523.017

Као што је раније речено за податке дате у табели, садржани су само очекивани доласци и ноћења која су предвиђена да ће се остварити у планинским и бањским мјестима, Неуму и градским центрима, што значи да туристички промет који ће се реално остварити у осталим мјестима (Борачка и друга језера, Међугорје, Буна, промет сеоског туризма и др.), нису обухваћени датим предвиђањима.

Све до сада речено о туризму, о оцјенама туристичких вриједности и осталог, треба да послужи као основа за економску валоризацију туристичких вриједности Босне и Херцеговине. Наш циљ и задатак је да на основу тога дамо пројекцију међународних туристичких кретања у нашој земљи и прогнозу могућих девизних прихода по основу долазака туриста из иностранства.

У том циљу, као основа, послужит ће нам два документа:

- 1)Објављени подаци Свјетског савјета за туризам и путовања***6
- 2)Стратегија развоја туризма Републике Српске.

Развој туризма у Босни и Херцеговини морамо посматрати у контексту туристичких кретања у свијету. Из тих разлога, наводимо предвиђања Свјетског савјета за путовања и туризам WTTC (World Travel and Tourism Council)** у којима се наводи да ће туризам у будућности, бити једна од најперспективнијих привредних дјелатности. Према тим оцјенама за 1999 годину, приходи од туризма у свијету (директни и индиректни) треба да износе око 3,6 билиона USD. Такође се процјењује да ће удио туризма у свјетском бруто домаћем производу (GDP) износити чак 11,7%. За

* Сви подаци скинути с интернета: WTTC у априлу 1999. год.; WWW.WTTC.org/report/WTTC99ver1,3doc

** Сви подаци скинути с интернета: WTTC у априлу 1999. год.; WWW.WTTC.org/report/WTTC99ver1,3doc

путовања у иностранство туристи би требали потрошити око 599 милијарди USD, што би чинило цијелих 8% у структури очекиваног робног извоза у свијету. Исти извор наводи, да ће у 1999 години, само пословна путовања бити потрошено око 398 милијарди USD, док се највећи приходи очекују од потрошње остварене током туристичких путовања домаћег становништва - домаћи туристички промет, чак око 2,1 билион USD.

Дугорочне процјене које се односе на развој туризма у свијету до 2010. год, толико су оптимистичне да за нас овдје, у Босни и Херцеговини, изгледају немогуће. Укупни приход од туризма у свијет у 2010. год. требали би износити невјероватних 6,8 билиона USD, што би према истим предвиђањима удио свјетске туристичке привреде у бруто друштвеном производу свијета повећало на 11,6%. Предвиђа се да ће најбрже расти приходи од међународних туристичких кретања - потрошња иностраних посјетилаца, која би требала да просјечно годишње расте за 5,7%, што би у 2010. год., само по овом основу износило око 1,3 билиона USD прихода.

Исто тако, али не у истој мјери, предвиђају се и приходи који ће бити остварени од пословних путовања. По овом основу, туристи би требали у 2010. години потрошити 743 милијарде USD. У истој години, на путовања домаћих туриста у свијету се очекује потрошња од 4 билиона USD.

Када посматрамо податке који се односе на значај туристичке привреде за бруто друштвени производ овог континента, уочавамо да су позитивни ефекти од туризма овдје још евидентнији. У Европи се у BDP генерира читавих 1,5 билион USD, што чини 14% од укупног европског бруто домаћег производа.

Половина од укупно остварене потрошње у међународном туристичком промету, остварује се у Европи и то у износу од 297 USD. За Европу је карактеристично да се чак 40% свјетске домаће туристичке потрошње оствари на овом континенту. Ови подаци довољно говоре о туристичкој развијености земаља Европе, као и о навикама њеног становништва да подузимају честа путовања у границама својих земаља. Само на овим путовањима предвиђа се да су становници Европе потрошили око 833 милијарде USD.

На пословна путовања у Европи током 1999. године, предвиђа се потрошња од 143 милијарде USD, што чини 36% укупно остварене потрошње на пословна путовања током ове године у свијету.

Према **Стратегији развоја туризма Републике Српске** (за Федерацију Босне и Херцеговине, Стратегија развоја туризма није урађена), одабране су следеће временске тачке:

- а) 2005. година, до када треба да се постигне туристички промет из предатног периода,

- б) 2010. година, до када ће се ући у један нормалан ток раста и развоја туристичке привреде, и
 ц) 2020. година, као израз дугорочних кретања раста и развоја туристичке привреде и њеног реалног мјеста у укупној привредној структури Републике Српске.

Према истој стратегији, само на дијелу Босне и Херцеговине - Републици Српској, у 2005. години очекује се долазак 65.000 страних туриста, 2010. године 88.000 и 2020. године 158.400 долазака иностраних туриста, а као просјечна стопа раста у броју долазака узима се повећање од 28% за сваку годину.

У дијелу Стратегије, гдје се говори о потрошњи страних туриста, предвиђена је њихова потрошња од 600,00 DEM до 2005.године, 800,00 DEM од 2006 .до 2010. године и износ од 1.200,00 DEM од 2011. до 2020. године по једном туристи.

Највећи недостатак ове Стратегије, по нашем мишљењу, је чињеница да њени аутори посјетиоце из држава које су настале на подручју бивше Југославије, воде као домаће туристе. Тако да је у 1997. години ,по њиховом начину статистичког праћења, Републику Српску посјетило укупно 108.009 туриста, од тога домаћих (РС + ФБиХ) 68.861 посјетилац и 39.148 страних посјетилаца, од тога 29.858 туриста из земаља бивше Југославије (СР Југославија, Хрватска, Македонија, Словенија) који се не евидентирају као страни туристи. За ову годину статистика Републике Српске евидентирала је само 9.290 страних туриста.

Међутим, ако планске величине које се односе на просјечне стопе раста дате у Стратегији пренесемо на Босну и Херцеговину и исте примјенимо на остварени туристички промет у 1999. год., када је евидентиран слабији промет туриста од предвиђеног стратегијом, тада ћемо имати остварење долазака према подацима у наредној табели.

Табела бр. 10: Очекивани туристички промет у Босни и Херцеговини до 2020. год. према Стратегији

Година	ТУРИСТИ			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
2005	325.058	208.606	533.664	932.887	441.969	1,374.856
2010	386.067	279.162	665.229	1,107.977	591.454	1,699.431
2015	460.298	373.581	833.879	1,315.928	791.499	2,107.427

* Стратегија, цитирано дјело, стр.38

2020	546.690	499.936	1,046.626	1,562.910	1,059.204	2,622.114
------	---------	---------	-----------	-----------	-----------	-----------

Према подацима наведеним у табели број 10, добијених примјеном стопе раста од 24% за период 2000 – 2005 год. и 3,5% за период 2006-2020 год, за промет домаћих туриста односно стопе од 28% за период 2000 - 2005 год. и 6% за период 2006 - 2020 год за промет иностраних туриста (рачунајући и туристе из земаља ех Југославије), имамо величине које у доброј мјери одступају од предвиђених Стратегијом.

Разлика у туристичком промету, како домаћих тако и страних туриста, настала је из два разлога. Прво, због тога што смо ми у стране туристе који ће посјећивати нашу земљу, сврстали и посјетиоце из земаља бивше Југославије, и друго, зато што је туристички промет у годинама 1998. и 1999. год. био слабији од Стратегијом предвиђеног.

Ако добијене планске величине, приказане у табели 9, добијене сабирањем могућих остварења према врстама туристичких мјеста и податке из табеле бр. 10, величине добијене примјеном параметара из стетегије за развој туризма Републике Српске, упоредимо, уочит ћемо следеће:

- Број долазака домаћих туриста већи је за 81%, односно за 136% код остварених ноћења, у табели бр.9 (добијени по врстама туристичких мјеста), од предвиђених долазака приказаних у табели бр.10. Ова разлика настала је из разлога које смо раније навели.
- Код добијања броја страних туриста, за чије планирање могућих долазака смо примјенили два модела, исто тако су евидентне разлике у величинама. Тако је 2005.године, по параметрима из Стратегије, предвиђен долазак 208.606 страних посјетилаца, што је за 11.054 посјетиоца или за 5%, односно за 36.783 ноћења или за 8% мање него што износи планирани број од 219.660 посјетилаца, примјеном планирања долазака по врстама туристичких мјеста. Овај однос у даљњим планирањима се мијења, да би могући број долазака и ноћења 2020.године био већи, примјеном параметара из Стратегије за 152.335 (44%) код долазака, односно за 233.454 (28%) код ноћења.

Из тих разлога, сматрамо да планске величине добијене примјеном параметара из Стратегије развоја туризма Републике Српске треба посматрати као реалне, а оне добијене по врстама туристичких мјеста као оптимистичке.

Оваквим приступом остављамо себи простор у чијим распонима би требао да се креће стварни туристички промет за планирани период у Босни и Херцеговини.

ЗАКЉУЧАК

Туризам у Босни и Херцеговини немогуће је развијати без осмишљене концепције и стратегије развоја земље у цјелини. У ту сврху неопходно би било издвојити значајна средства, намијењена равномјерном развоју, рационалном кориштењу цјелокупних националних ресурса, одрживом развоју и очувању природне средине.

Ако се жели прићи реализацији концепције развоја туризма у Босни и Херцеговини, тада је неопходно урадити Стратегију развоја туристичког промета за земљу у цјелини. У овој стратегији, требали би бити утврђени сви циљеви који уважавају интересе свих дијелова Босне и Херцеговине у области туризма, као основу заједничке босанскохерцеговачке политике у развоју туризма. Тако постављени циљеви развоја туризма у земљи ће омогућит да туризам постане фактор економске стабилизације и покретач осталих привредних грана за бржи економски опоравак. У том смислу, туристички промет у Босни и Херцеговини треба да омогући:

- стварање могућности за пласман роба и услуга многих предузећа преко туризма,
- развој иноземног туризма у земљи путем разноврсније и квалитетније понуде,
- стварање могућности за отварање нових радних мјеста у предузећима производних и услужних дјелатности, и
- стимулирање иноземних улагача.

Имајући у виду стање у којем се налази туристичка привреда земље, посебно угоститељство, без иноземног капитала, у садашњим условима у којима се земља налази, тешко се могу постићи значајнији резултати у области туризма. Међутим, посматрајући до сада учињено на овом пољу, не можемо бити задовољни, али нам активности које се на нивоу земље планирају, дају наду да за туризам у Босни и Херцеговини долазе бољи дани.

Поменутом стратегијом требало би сагледати дугорочнији развој туризма у земљи, с посебним освртом на развој међународног туристичког промета. Основни задатак ове стратегије требао би бити интензивирање туристичке понуде земље. Значи, развијати капацитете понуде која има шансу да се пласира на међународно туристичко тржиште, уз константно обогаћивање и подизање на виши ниво квалитете туристичке понуде.

1. Из овако дефинираног задатка, проистекле би обавезе за све туристичке центре у Босни и Херцеговини, да преиспитају своје постојеће програме развоја туризма и да их ускладе са глобалном стратегијом развоја туристичког промета. Ово усклађивање, у циљу испуњења постављеног

задатка, намеће се као нужност, јер програми сваког појединог туристичког центра требали би бити усмјерени на:

- модернизацију, реконструкцију и доградњу смјештајних капацитета,
- унапређење комуналне инфраструктуре (саобраћај, водоснабдијевање, ПТТ, еколошку заштиту и др.),
- обogaћивање садржаја понуде и подизање квалитета туристичких услуга,
- осмишљавање понуде спортско-рекреативних и забавних садржаја,
- организацију излета и упознавање са културно-историјским знаменитостима мјеста,
- организираном наступу на туристичком тржишту, и
- унапређење кадрoвске оспособљености запослених у туристичкој привреди.

Какви би требало да буду програми и шта би био њихов садржај навест ћемо, шта би по нашем мишљењу, а у зависности од врсте туризма, они требало да обухвате:

Програм развоја планинског туризма, посебно за планинске центре као што су Јахорина, Игман, Бјелашница и Влашић, треба да садржи све елементе који ће допринијети интензивнијој валоризацији природних ресурса и представи укупне могућности ових планина за развој туристичке понуде за лето и зиму на планинама.

Овај програм, по нашем мишљењу, требао би да има разрађену концепцију развоја центара планинског туризма с одређивањем да се ови центри користе током цијеле године, као и њихово повезивање са ширим простором који може да послужи као комплементарни туристички мотив (села, бање, културно-историјски споменици и сл.). Посебно мјесто у овом програму треба да има пласман планинског туризма Босне и Херцеговине на међународно туристичко тржиште. У ту сврху, треба сачинити посебан програм презентације такмичарских предиспозиција планина на којима су одржана такмичења на XIV ZOI '84 и њихово опремање за квалитетнији наступ у циљу поновног добијања организације олимпијских игара, које ће се одржати 2010. године.

Програм развоја бањског и здравственог туризма треба да омогући испољавање здравствене функције бања у Босни и Херцеговини и могућности у задовољавању тражње у области ове врсте туризма. Поред тога, програм треба да предвиди опремање и модернизацију лечилишних капацитета, уважавајући потребе њихових корисника и прилагођавање њиховој тражњи.

Програм развоја туризма на ријекама и језерима, треба да добије опћепознатост и значај и да садржи: развој основне и комплементарне понуде, шире укључивање културно-историјских споменика, манифестација, уређење обала, организирање излета, риболова, организацију спортских натјечања, изградњу марина и др. Програм треба да разради и питање ефикаснијег организирања свих за туризам заинтересираних субјеката на том подручју, а све у складу са захтјевима пласмана понуде (ријеке или језера) на међународно туристичко тржиште.

Програм развоја ловног туризма треба да садржи мјере и активности на валоризацији ловног потенцијала Босне и Херцеговине и појединих ловишта у оквиру земље. Богатство, разноврсност и квалитет ловне дивљачи у босанскохерцеговачким ловиштима као и велики интерес који у иностранству постоји за овом врстом туристичких кретања, захтијевају да се детаљно разраде планови обогаћивања ловишта ловном дивљачи, одржавању врста, броја и квалитета дивљачи, као и питање наступа на међународном туристичком тржишту.

Овдје смо дали приједлог садржаја програма за горе наведене врсте туризма, слично њима и програми за врсте туризма које нисмо навели, требало би да имају дате елементе.

2. Ако би дошло до израде предложене стратегије, за њено остварење требало би доћи до актуелизирања основних питања организираности у туризму:
 - а) Анализирати организираност основних носилаца туристичког привређивања (угоститељско - туристичке привреде) са становишта оспособљености да рационално послују, да проширују своје капацитете, да усмјеравају средства других привредних и комуналних предузећа ка туризму, у смислу формирања шире и квалитетније туристичке понуде и њеног пласмана на тржишту.
 - б) Анализирати усмјереност већих економских цјелина у трговини, саобраћају, пољопривреди и других привредних грана које своје интересе налазе у туризму.
 - ц) Унапређење организираности туристичких агенција у циљу њиховог оспособљавања за пласман туристичке понуде Босне и Херцеговине на међународно туристичко тржиште.
 - д) Стварање увјета да се организира пропагандно-информативна дјелатност (пословна пропаганда и информирање, издавачка и промотивна активност, изградња јединственог система понуде и резервације туристичких услуга), како би се популаризирала туристичка понуда Босне и Херцеговине.

- е) Подстицање повезивања свих асоцијација које настоје да унаприједи туристичку понуду Босне и Херцеговине и њен пласман на међународно туристичко тржиште.
- ф) Предузимање мјера за адекватније организирање дјелатности научноистраживачког рада за потребе туризма. Пословима истраживачког карактера у туризму Босне и Херцеговине баве се економски институти и институције којима су основне дјелатности урбанизам, просторно планирање, трговина, заштита природе, заштита културно-историјских споменика и сл. Међутим, на подручју земље нема ниједног института који се бави истраживањима у туризму. Овакав однос доприноси да изграђени објекти не дају оптималне ефекте, туристичка понуда је непотпуна и неквалитетна, занемарује се комунална опремљеност мјеста и не води се довољно бриге о очуваности природе и заштити културно-историјских споменика.

Ово говори да за развој туризма требају образовани кадрови и институти за истраживање туризма, јер само уз образоване стручњаке и стручне установе можемо спремно прићи планирању развоја туризма, изради и реализацији програма, организирању разних манифестација (сајмова, конгреса, културних, спортских и других) и квалитетном наступу на међународном туристичком тржишту.

Важност концепције развоја туризма треба процјењивати на основу нових трендова у потражњи на свјетским емитовним тржиштима, који оправдају агресивнији приступ у промоцији туристичке понуде земље и поступно скретање пажње, у случају оног дијела Европе с мора, као најважнијег "туристичког производа". Из тог разлога Босна и Херцеговина треба унаприједити постојеће и развити нове туристичке производе, јер само активирањем зимско-спортског здравствено-реуматско, као и сеоског и ловног туризма има шансу да побољша своју конкурентску позицију те искористи потенцијале за развој туризма као привредне дјелатности.

LITERATURA

1. Драго Батес, Економика саобраћаја, "Научна књига", Београд, 1983.
2. Љубо Михаић, Планине Прењ и Чврница са Борачким језером – центри за рекреацију С. О. Јабланица, Јабланица, 1973.
3. Основе просторног плана посебног подручја за потребе одржавања XIV ЗОИ Сарајево 1984, Организациони комитет XIV ЗОИ, Сарајево, 1984.
4. Концепција развоја приморског туризма СР БиХ, Завод за развој привреде, Мостар, 1983.

5. Студија дугорочног развоја туризма у Босни и Херцеговини – бр. 6/1 Пројекција дугорочног развоја БиХ у 1985. и 2000. години, Урбанистички завод БиХ, 1970.
6. Туризам у Југославији, Статистички подаци од 1969 до 1989. године, Туристички савез Југославије, Београд, 1990.
7. Стратегија туристичког развоја Републике Српске, Универзитет у Бањој Луци, Економски Факултет - Институт, Бања Лука, 1999.
8. "Ослобођење", од 16.01.2001.
9. Подаци министарства трговине и туризма Републике Српске
10. Статистички годишњаци:
- СР Босне и Херцеговине
Републике Босне и Херцеговине
Федерације Босне и Херцеговине
Републичког завода Републике Српске
Кантона у Федерацији БиХ.
11. Сви подаци скинути с интернета: WTTC у априлу 1999.
WWW.WTTC.org/report/WTTC99ver1,3doc
12. Извјештај Олимпијског комитета Зимских олимпијских игара Сарајево 1984, Сарајево, 1984.

Summary

As a difference from all other scientific fields, tourism uses qualitative space on such way that using it the space is to be enriched but not devastated. Touristic demand, therefore, has been directed towards such places, which by its qualitative values will satisfy has been directed towards such places, which by its qualitative values will satisfy recreative, cultural and other tourists needs.

Bosnia and Herzegovina, as result of its rich heritage from the past, as well as result of rich touristic supply: mountain, health, unting, religious, maritime and other sorts of tourism, satisfies demand for qualitative touristic recources. It is a fact, there are not many qualitative spaces in the world and the main touristie demand, directed towards subtropic and mediteranian spaces, which, as result of a great number of visitors, has been approached to the point of saturation.

Just these moments give apportunities to Bosnia and Herzegovina, as a country which offers maritime and all other kinds of continental fourism, a chance to realize programme of measures for valorisation of touristie values.

The conception of international touristie traffie developmet has been based on reserach of present touristie demand in the international touristie

market and on potentialities of Bosnia and Herzegovina to fulfill the present demand. The projection of the development pursuant to sorts of tourism, as well as traffic periods, concluded with 2020 year, is presented. Some characteristics of the touristie destinations, according to basic functions which on adequate way represent their role in satisfying touristie demand, have been underlined. Taking that in account it is possible to conclude, the touristic demand of Bosnia and Herzegovina, by modernisation of its financial base, can satisfy present demand.

Finally, from solutions, emerged as the result of research project, a lot of actions and activities are presented, which, if we want realisation of given aims in Projections, they are necessary to be done.

Key words: touristie development, touristie traffic, strategy of development, tourism, tourist.